

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

AZ ELSŐ MAGYAR HELYESÍRÁSI
SZABÁLYZAT KIBOCSÁTÁSÁNAK
150. ÉVFORDULÓJA

- I. *Fábián Pál*: Helyesírásunk 1832 előtt
II. *Szemere Gyula*: Helyesírásunk 1832-i öröksége
III. *Benkő Loránd*: Zárszó

Molnár Zoltán Miklós: Hangalakváltozatok egy fel-
mérés tükrében

Wacha Balázs: Az „aspektualitás” és tanítása

Szabó József: A deverbális névszóképzés Nagykőnyi
nyelvjárásában

Fekete Péter: Az *i*-zés esetei Tiszaszőlős nyelvjárásában

Guttmann Miklós: Hangtani jelenségek változása egy
kemenesaljai és egy őrségi iskola tanulóinak
nyelvhasználatában

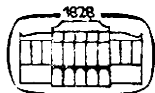
Bradean-Ebinger Nelu: Indo-uráli kétnyelvűség

Farkas Mária: Az értelmező jelzős szintagmák össze-
vetése a magyar és az olasz nyelvben

Szabó Zoltán: A szövegpragmatika stilisztikai jelentő-
sége

Antal László: A Saussure-filológia utóbbi negyedszá-
zadának történetéből

Martinkó András: Milyen a „légy fia”?

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

107. ÉVFOLYAM 1983. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,

ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSZKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

AZ ELSŐ MAGYAR HELYESÍRÁSI SZABÁLYZAT KIBOCSÁTÁSÁNAK 150. ÉVFORDULÓJA	129
I. <i>Fábián Pál</i> : Helyesírásunk 1832 előtt	129
II. <i>Szemere Gyula</i> : Helyesírásunk 1832-i öröksége	134
III. <i>Benkő Loránd</i> : Zárszó	140
<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Hangalakváltozatok egy felmérés tükrében	142

Nyelv és iskola

<i>Wacha Balázs</i> : Az „aspektualitás” és tanítása	149
<i>Bachát László</i> : Bánréti Zoltán kísérleti tankönyvei	166

Nyelvjárásaink

<i>Szabó József</i> : A deverbális névszóképzés Nagykónyi nyelvjárásában	171
<i>Fekete Péter</i> : Az <i>i</i> -zés esetei Tiszaszőlös nyelvjárásában	182
<i>Guttmann Miklós</i> : Hangtani jelenségek változása egy kemenesaljai és egy őrségi iskola tanulóinak nyelvhasználatában	190

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bradean-Ebinger Nelu</i> : Indo-uráli kétnyelvűség	200
<i>Farkas Mária</i> : Az értelmező jelzős szintagmák összevetése a magyar és az olasz nyelvben	204
<i>Szabó Zoltán</i> : A szövegpragmatika stilisztikai jelentősége	207
<i>Antal László</i> : A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből	219

Szó és szólásmagyarázatok

<i>Martinkó András</i> : Milyen a „légy fia”?	233
<i>Reuter Camillo</i> : Monymalató ~ Malató	236

~~~~~

Imre Samu

(1917-1999)

MAGYAR NYELVŐR

107. ÉVFOLYAM * 1983. ÁPRILIS—JÚNIUS * 2. SZÁM

Az első magyar helyesírási szabályzat kibocsátásának 150. évfordulója

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és az MTA Helyesírási Bizottsága együttes ülésen emlékezett meg 1982. december 6-án a Magyar Tudós Társaság 1832-i helyesírási szabályzata megjelenésének 150. évfordulójáról. Az ülés helye — jelképes jelentőséggel — a Kossuth Nyomda Alkotmány utcai kultúrterme volt. Erre az alkalomra jelent meg a Helikon Kiadó gondozásában és az érdemes nyomdászok munkájával készült első akadémiai helyesírási szabályzat hasonmás kiadása.

Az ülést Keresztury Dezső akadémikusnak, a Helyesírási Bizottság elnökének szavai nyitották meg, majd két előadás hangzott el: F á b i á n P á l kandidátus, egyetemi tanár a magyar helyesírás 1832 előtti állapotáról, Szemere Gyula ny. egyetemi docens pedig helyesírásunk 1832-i örökségéről szólt. Zárásul Benkő Loránd akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke mondott ünnepélyes köszönetet mindazoknak, akik közreműködtek a fakszimile kiadás létrejöttében.

Alább közöljük az ülés előadásait és zárszavát.

I.

Helyesírásunk 1832 előtt

A korszakot, a 18. század végét és a 19. század elejét Kazinczy ekképp jellemezte Gróf Széchenyi Istvánhoz című költeményében:

Sűrű kód és borongó fellegek
Fogák el tájainkat, amidőn
Egyenként kezdénk itt-ott a menést;
Úgy hitte minden, jó ösvényen ő jár;
Álúton minden más, s kiáltozá:
Felém, felém! csak itt, csak itt az üdv!

Ami állt a politikára, a gazdaságra, az irodalomra és sok minden másra, állt a helyesírásra is; ott is „sűrű kód és borongó fellegek fogák el tájainkat”, hisz Európa haladottabb népeinek megállapodott és már régóta egységes írásgyakorlatához képest helyesírásunkat — korszerűtlenül — nagy tarkaság jellemezte, s hogy azok, akik ezen az állapoton változtatni akartak, a kiutat mind más-más felé keresték, saját elképzeléseik megvalósításában látták.

Hogy az egység kikristályosodásának nagy késése egész történelmünk alakulásából következett; mindabból, ami gazdasági, társadalmi, politikai

fejlődésünket is hátráltatta, az — úgy vélem — nyilvánvaló, nem kíván külön magyarázatot.

Voltak azonban más okai is az egyre kényelmetlenebbé váló állapotoknak.

Furcsamód éppen a helyesírás iránt megelégnékülte érdeklődés, az egyes írásmódok helyességéről-helytelenségéről fellángolt viták késleltették leginkább az elvben mindenekitől kívánatosnak mondott egység létrejöttét. Túlzás nélkül elmondható ugyanis erről a korról, hogy nem volt két tudós vagy két író, aki mindenről egyformán vélekedett volna, s aki ne ragaszkodott volna a maga helyesírási felfogásához. Az egyéni írásváltozatoknak helyt adó liberális közízléssel ez összefért, s azt is természetesnek tartották, hogy mindenki híveket igyekezett toborozni magának. Mint Kazinczy írja: „kiáltozá: Felém, felém! csak itt, csak itt az üdv!”

Az *e* hangok jelöléséről folyó kiterjedt vitában például Baróti Szabó Dávid nemcsak amellett kardoskodott, hogy a zárt *ē* kedvéért vezettségbe az *ē* betű, hanem javasolta a nyílt hosszú *ē* megkülönböztetését is. Szerinte ugyanis nyelvünkben négyféle *e* hang van: „Vastag-hangú rövid *e*... *eltemetett-em*, *-ed*, *-e*... Vékony-hangú rövid *ē*... *meg-fed-em*... Vastag-hangú hofzfű *é*... *tél*... Vékonyabb-hangú hofzfű *ē*... *rőfzeg*...” (Orth. 8.). Beregszászi Nagy Pál szerint is szükséges a különbségtétel a zárt hosszú *é* meg a nyílt hosszú *ē* között, hogy megkülönböztethessük az ilyen szópárokat: „*szél* ventus, *szél* margo, latitudo; *ég* coelum, *ég* ardet; *ék* cuneus, *ék* elegantia; *él* acies, *él* vivit;...” (TudGyűjt. 1926. 96; MSp. 26.) — A két nyílt *ē* párti tudós sem volt azonban egy véleményen az alkalmazandó betű formájára nézve. A hagyományos *é* betűt Baróti Szabó (igen szerencsétlenül) a nyílt hang jelévé akarta tenni, Beregszászi Nagy viszont meghagyta volna korábbi szerepében; a ferde vonású *ē* lett volna Baróti Szabónál a zárt hosszú *é*, Beregszászi Nagynál pedig a nyílt hosszú *ē* hang jele.

Azon nemigen csodálkozhatunk, hogy a vitatható létű *ē* hang jelölésére tett, egymásnak is ellentmondó javaslatoknak nem támadt pártja. Az viszont már jól mutatja a helyesírási egyenetlenségek mértékét, hogy még a hosszú *ő* és *ű* formája tekintetében sem volt egyetértés: széles körben élt ugyanis az *ő*, *ű* mellett az *ö*, *ü* betűforma is.

Bár a két pont között vesszős *ő*, *ű* ma már érthetetlennek látszik, voltaképpen logikus betűformák voltak. Ha ugyanis az *o*-tól meg az *u*-tól két ponttal különböztetjük meg a minőségileg más *ö*-t és *ü*-t; továbbá ha a rövid *o*-tól meg *u*-tól vonással különböztetjük meg a hosszú *ó*-t és *ú*-t; akkor tiszta sor, hogy a két pont közé tett vonással kell jelezni az *ő* meg az *ű* hosszúságát: *ő*, *ű*. — Grammatikusaink közül ezekkel a betűkkel dolgozott Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid, Verseggy Ferenc, Bél Mátyás, Földi János, Márton József, Benyák Bernát, Farkas János, Kassai József, Pápay Sámuel és mások; a nyomdák is fel voltak szerelve ezekkel a betűkkel.

Hatalmas volt azonban az ellentábor is, melynek érveit Kazinczy Ferenc ekképp foglalta össze: „A rövid hangot jelentő pontatlan *a*, *e*, *o*, *u* vocalisok úgy változtatnak hosszú hangot jelentőkké, hogy felikbe accentust [= vonást, vesszőt] vonunk, a' pontos *i* vocalist pedig rövidből nem úgy csináljuk hosszúvá, hogy a' pont felibe vonunk accentust, hanem úgy, hogy a' pontot változtatjuk által accentussá... Így kívánja ezt az analogia...” (Régiségek és ritkaságok XXXIII—IV.) Valóban, nincs hézag ebben az okoskodásban sem. De az *ő*-t, *ű*-t mégsem a logika segítette diadalra, hanem a nyomdatechnika;

„mert mi könnyen kopnak-el a' közben álló accentus mellől azok a' két kis pontok” — jegyzi meg szintén Kazinczy (uo.). Meg aztán kézzel is jóval könnyebb volt két vonást írni, mint egy pontos-vesszős mellékjelesokrot. — Mire az AkH. 1832. kidolgozására sor került, addigra a karácsonyfás ő, ű betű már kikopott a használatból; a gyakorlat megoldotta a problémát.

Az eddig említett eseteknél jóval bonyolultabb volt más betűk, pl. a *cs*, ill. a *ts* ügye.

A *cs* hang jelölésére a *ts* jelkapcsolatot azért kezdték el egykoron használni, mert a *barátság*, *vétség* típusú, szóelemzés szerint írt szóalakokban a *t + s* hangértéke *ccs*. A *t + s* innen elvonva lett olyan esetekben is a *cs* jele, amikor a *cs* eredeti hang volt: *csóka*, *macska*, *mancs* stb.; írva: *tsóka*, *matska*, *mantcs* stb. — Ez az írásmód (mint ismeretes) a protestáns írásgyakorlatnak volt egyik jellemző vonása, szemben a katolikussal, amely az „originális” *cs-t* a *t + s* összeolvadásából létrejöttől megkülönböztette.

Az, hogy ez az utóbbi álláspont győzött, több igen lényeges dolgot bizonyít. — Mutatja mindenekelőtt azt, hogy a betűk értelmezésében az a felfogás jutott diadalra, amely szerint a kétjegyű betűk egyike sem összetett hangot reprezentál, hanem mindig egy oszthatatlan, egységes hang jele. Ezen a már akkor kimondott elven nyugszik most is betűszemléletünk: az *sz-et*, *zs-t*, *gy-t* stb. egy betűnek tekintjük, nem pedig *s + z*-nek, *z + s*-nek, *g + y*-nak stb. Ezt a betűértelmezést mai fonetikai és fonológiai tudásunk birtokában sem kell módosítanunk. — Ez a döntés megfelelt egyszersmind a szóelemző elvnek is, mert lehetővé tette, hogy a *barátság*-ban éppen úgy, mint az *adsz*, *adjon* stb. szóalakokban a morfémahatáron keletkező *cs*, *c*, *gy* stb. alkalmiságát jelezni, a *locsog*, *cica*, *agyag* stb. hangjától eltérő nyelvi háttérét érzékeltetni tudjuk. — Végül a vallási ellentétek feloldódását is bizonyítja a *cs* (és vele együtt a *cz*), nem pedig a *ts* (ill. a *tz*) választása: a katolikus szokást nem utolsósorban a protestáns írók és tudósok segítették diadalra, mert ez volt a célszerűbb, a jobb megoldás.

Mi, mai jottisták — mivel a történelmet mindig a győztesek írják — hajlamosak vagyunk arra, hogy mosolyogjunk a nagy (főként katolikus) hagyományú és akkor még széles körben követett *láttya*, *úttya*, *talállya*, *allya*, *únnya*, *kínnya*, *mondgya*, *nádgya*-féle ipszilonista írásmódon, amiért Verseghy Ferenc oly kitartóan küzdött. A kicsinylésre nincs különösebb okunk: korántsem olyan képtelenség az ipszilonizmus, mint amilyennek ma tűnik! A *láttya* írásképpen ugyanis nemcsak a kiejtést tükröző formát kell látni, hanem azt is, hogy szigorúan leíró szempontból nézve felbontható a *lát* töre meg a *-ja* ragnak *-tya* változatára. És a többi is hasonlóképpen: *út + ty*, *talál + ly*, *al + ly*, *ín + nya*, *kín + nya*, *mond + gya*, *nád + gya* stb.; amely alakot ily módon rejtve megőrizték a tövet is, és tükrözték a kiejtést is. Ez pedig azzal az előnnyel járt, hogy megóvott a magyar beszédnek a betűjeítés irányában való eltorzulásától.

Az ipszilonizmustól mégis elpártolt a közvélemény, mert a szintén régi (főként református) hagyományú és ugyancsak nagy tömegektől használt jottizmus elvei, amelyeket a Debreceni Grammatika, Földi János, Kazinczy, Révai és sokan mások hirdettek, jobbak voltak, helyesírásunk tökéletesedésének fővonalaiba inkább beillettek, mint az ipszilonistákéi. Kolmár József így foglalta össze a jottista írásmód előnyeit: „1. Nem írhatjuk így: *agyátok*, *látyátok*, *felelyük*, *kiványuk* — mert így el vész a' Dagess [a kettőzés, a hosszúság], melynek ott kell lenni mindenkor. — 2. Nem írhatjuk, noha így mondjuk:

gongya, mongya, horgya, kargya — mert így el vész a' Gyökérbetű. . . — 3. Nem írhatjuk: *gondgya, mondgya, hordgya, kardgya* — mert így kelletlenül több betűt írnánk. . . mellynek ott semmi helye nintsen; mert az ilyenekben az adformans syllabica [a rag] sohasem volt a' kelletlen hangú *gya*, hanem a' *ja*. . . — 4. Nem írhatjuk, ámbár ilyen formánn ejtjük: *hasittya, talállya, jelennyen*, mert így a' Jód [a ragok *j* eleme és a felszólító mód *j* jele], az ide nem tartozó *y*-nal fel tserélődvén, törvénytelenül számkivettetnék. — Írjuk hát: *gondja, lakatja, vagyonja, adja, mondja, látja, hallja, falja, szedjük, menjünk, imádjunk, tseréljen, szünjön, feredjen, Atyja, Anyja, Bátyja, Nénje* . . . *nagyja, feje lágyja* 's a' t. — mert így meg nyerjük a' Gyökérbetűket, — a' Jódot, — a' Dagest — a' szónak egész valóságát — a' Ragasztékok' igazi formáját — a' legkevesebb betű számot, és így meg nyerünk mindent. Hogy az ilyen módonn öszve érkezett Mássalhangzókat, valamelly kimondásbeli könnyebbségért, új, és különös hangal ejti a' közönséges Pronunciatio: az már az ő dolga. . ." (Próbatétel 67—8).

De nemcsak az segítette diadalra a jottizmust, hogy az akkori haladó helyesírási közgondolkodást áthatotta a morfémák pontos feltüntetésére, az „etimológiára” való törekvés! — A jottista írásmód tanulhatóbb, mint a részletekben (pl. a szóelválasztáskor) számos problémát fölvető ipszilonizmus. — Az ipszilonisták számos, egymással is versengő csoportra oszlottak (voltak pl., akik a *látytya* egyszerűsítés nélkül kettőzött *tytyt*-s írásmódot tartották helyesnek). Az egységes jottisták így aztán könnyen boldogultak. — Az alsó és középfokú iskolákban ugyan 1816 után Versegly tankönyvei voltak forgalomban; de a jottistáknak olyan erődítményeik voltak, mint az ősi református kollégiumok és a pesti egyetem, amelynek magyar katedráján (az ipszilonista Vályi András után) csupa jottista professzor következett: Révai Miklós, Czinke Ferenc, Horváth István. (Bizonyosra vehetjük, hogy nem Vörösmarty Mihály volt az egyetlen, aki — Horváth Károly kutatásai szerint — itt lett ipszilonistából jottistává.)

Mindezen tényezők eredményeképpen az 1832-es szabályzatnak úgy szólván már semmi ellenállást sem kellett leküzdenie, hogy jottista álláspontját érvényesíthesse. Talán azért sem találunk az első akadémiai szabályzatban kitévelt az ipszilonizmus ellen, mert a helyzetet nálunk jobban ismerő szerkesztők már feleslegesnek ítélték a gyakorlatilag már eldőlt kérdésben a vitatkozást.

A magyar helyesírás problémáinak feltárása, a lehetőségek latolgatása és a legeelszerűbbnek mutató megoldások kiválasztása az eddig bemutatott esetekhez hasonló alapossággal ment végbe az 1832 előtti évtizedekben más vonatkozásokban is. Mivel idő híján mindenről úgysem lehetne megemlékezni, akár abba is hagyhatnánk a tárgyalt időszak helyesírási állapotainak bemutatását, jellemzését. Mégsem tehetjük, mert nem hagyható szó nélkül az, hogy a mai helyesírás egyik legnehezebb kérdésköréről, a különírásról és egybeírásról alig esik szó 1832 előtt, és a szabályzat sem foglalkozik ezzel a számunkra oly fontos ügygel. Korszakunk tudósait, íróit hanyagsággal nem vádolhatjuk: ha másról oly behatóan tudtak tárgyalni, az összetételekről és helyesírásukról is képesek lettek volna véleményt nyilvánítani. Mi hát a látszólagos hanyagság oka?

Szerintem kettő: az egyik nyelvi, a másik nyelvtudományi.

A nyelvi ok az, hogy korszakunkban a magyar szóalkotásnak az összetétel még korántsem volt olyan fontos módja, mint manapság. Ez mennyiségi

adatokkal cáfolhatatlanul bizonyítható. Én mintegy 18 lapnyi szövegben számoltam meg az összetett (egybeírt) szavakat, s ebben a korpuszban csak 114-et találtam. Ennek a 114-nek is több mint 50%-a (68 szó) igekötős ige, s csak 46 a más típusú. Szótári anyagot hasonló módszerrel Deme László elemzett a következő eredménnyel: „A Nyelvtörténeti szótár szómutatójának egy bizonyos részlete (a *k* betűből) azt mutatja, hogy a nyelvújítás előtti anyagban kb. 70% volt a szótározásra érdemes alapszó és származék, s csak mintegy 30% a szótárba fölvenni való összetett szó és szókapcsolat (ebből kb. 20% az alárendelő, 5% a mellérendelő összetétel, s 5% a szókapcsolat). — A Magyar – német tudományos zsebszótárnak (1838) egy feldolgozott részletében kb. 60%: 40% már az egyszerű szavak és származékok meg az összetételek aránya. — A nyelvújítás szótárában az egyik kiragadott részlet 50 – 50%-os arányt mutat... Helyesírási tanácsadó szótárunkban az egyszerű és az összetett szavak aránya 38: 62.” (Kandidátusi értekezéséről írt opposensi véleményből. Idézem A különírás-egybeírás szabályozatlanul maradásának okai akadémiai helyesírásunk megalkotásakor c. dolgozatomban; Nyttud-Ért. 58. sz. 439 – 42.) — Régi grammatikusaink is észrevették az összetett szóknak viszonylag kis számát koruk magyar nyelvében; pl. Gyarmathi Sámuel, aki ezt írja: „Az öfzve ragadás által (per compositionem) fokkal ritkábban esnek a’ ízfőzaporítások [mint más nyelvekben]. Keresve kerelttem,’ és még-is ugyan kevelet találtam a’ Szótárokban olyan öfzveragadt ízfót, a melybe ízembe tünőleg kellemetes volna az öfzveragadás” (Nyelvemester I, 305). — Mások nem az összetett szók kis számára, a negatívumra figyelmen kívül hagyták, hanem az összetett szók szaporodását, a pozitívumot látják meg, és örvendeznek ennek a sokat ígérő, még kiaknázatlan szóalkotási lehetőségnek. Kazinczy pl. ezt írja Kis Jánosnak: „[A német nyelv] A’ szók öszvetevésére igen is hajlandó. Ennek sok példái vannak a’ régibb Íróknál is, a’ köz életben is! ’S csak finnyások ne legyünk, sokat csinálhatunk” (KazLev. III. 255). — S még egy bizonyíték: sok esetben, amikor ma összetett szóval élünk, régen szószerkezetet találunk.

A fentebbiek alapján érthető, hogy sem grammatikusaink sem íróink nem voltak rákényszerítve a szókapcsolatok és összetételek írásának szabályozására. Nyelvtudományunk egyébként is készületlen volt még: a szókapcsolat meg az összetétel különbségével akkor még alig foglalkoztak, nem különítették el az összetételek típusait stb.

Ennek az lett a következménye, hogy a különírás-egybeírás tekintetében korszakunk írásgyakorlata még sokkal tarkább képet mutat, mint egyéb vonatkozásokban, s az AkH. 1832. megalkotói tulajdonképpen bölcsen tették: hogy tartózkodtak a részletesebb szabályozástól. Csak ennyit jegyeztek meg, „az V. pontban: „[Második jel] a’ kötjel (kapcsoló jel), mely összekapcsolt szavak közé tétetik, p.o. *öröm-dal*. Azonban ez mindenütt kimaradható, ha csak valamely, kivált új szónak talán zavart okozható elemei meg nem kívánják közbevetését, p.o. *kar-vas*, és *karvas*, a’ mi kis karos hegedűt jelent.” Bár ez a két utóbbi példa (bevallom) nem világos számomra, a tanács azért egyértelmű: ha valaki összeforrtanak ítél két szót, írja őket egybe, kötőjelet legfeljebb esetleges zavar elhárítása végett tegyen.

A nyelvtanok megjegyzéseiből meg az egykori írásgyakorlatból mindazonáltal a következő körvonalak rajzolódhatnak ki. — A kortársak nem követték Révai Miklósnak azt az álláspontját, hogy legfeljebb csak az *éjjél*, *éjszak*, *hazafi* típusú régi összetételek írandók egybe, s még a *fa vágó*, *nyelv tanítás*

típusúak is külön; korszakunk mégsem egybeíró, hanem nyilvánvalóan különíró tendenciájú. Így pl. határozottan ellenzik nyelvtanaink a melléknévi jelző és a jelzett szó egybeírását, a jelölt szerkezetek tagjainak összetapasztását, s körülbelül ugyanazok a fővonalak vannak kialakulóban, amelyek mai helyesírásunkat is jellemzik, amelyekhez (az egybeírás német szokásának hatását leküzdve) sikerült visszatérni.

Remélem, hogy az 1832 előtti évtizedek helyesírási küzdelmeiből kiragadott példák elégségesek voltak ahhoz, hogy érzékeltessék: az első akadémiai szabályzat tudós elmék egész sorának erőfeszítéseire épülhetett. Megvolt a mód arra, hogy a Magyar Tudós Társaság helyesírásunk minden területén kiválassza azt a megoldást, amely nyelvünk rendszerének és írásunk hagyományainak a legjobban megfelelt, s ezt javasolja követésre az egész nemzetnek. A Magyar helyesírás' és szóragsztás' főbb szabályai ezért korszakzáró és korszaknyitó mű egyszersmind. Általa az egység, amelynek hiányát keservesen sínylette az egész magyar írásbeliség, biztosított, s ez csakhamar feleltette azt a korszakot, amelyet bemutatni igyekeztem, amelynek jellemzője a helyes út keresése volt.

De megtalálták!

Fábián Pál

Helyesírásunk 1832-i öröksége

1. Írásbeliségünk történetének egy a maga idején szerény, de hatásában, utóéletében annál jelentősebb eseményét köszönti az idén a jubiláris emlékezés. Százötven évvel ezelőtt, 1832 márciusában Petrózai Trattner J. Máttyás és Károlyi István pesti nyomdájában egy 32 lapnyi terjedelmű füzetke készült el „Magyar Helyesírás' és szóragsztás' főbb szabályai” címmel, 750 példányban. Ez a Magyar Tudós Társaság 1831-i, első nagygyűlésének határozata alapján, Vörösmarty Mihály és Schedel (Toldy) Ferenc szerkesztésében megjelent kiadvány az első akadémiai helyesírási szabályzat, valamennyi későbbi szabálykönyv őse és alapja s egyúttal elindítója annak a hosszabb folyamatnak, amelynek elvi harcaiban létrejött egységes nemzeti helyesírásunk. Kétségtelen azonban, hogy megalkotói nem ezzel az „erjesztő” feladattal bocsátották útjára művüket.

Mi volt a füzetke kiadásának célja?

Döbrentei Gábor titoknoki előszava szerint a Társaság a nagy grammatika elkészítése előtt „a' helyesírásra 's a' nyelv' paradigmáira nézve kívánt bizonyos főbb szabások felett megegyezni; hogy neve alatt kijöendő évkönyveiben, folyóiratában 's hivatalos jelentéseiben... az egy erkölcsi test' írása' módja, tétovázó és tarka ne legyen”. Már a kiadvány címlapja is tájékoztat róla, hogy a „főbb szabályok” a Társaság „különös használatára” készültek, vagyis a hozzájuk való igazodás csak a társasági publikációkban kötelező, az előszó pedig még világosabban közli, hogy a Társaság „szabadjokra hagyja még tagjainak is, hogy e' szabásokat, midőn tulajdon személyükben állnak elé munkájokkal, áttallátásukhoz képest követhessék”. Szó sincs tehát szélesebb körök írásgyakorlatának szabályozásáról, a meghatározott normák bármiféle propagálásáról vagy éppen egyetemesen kötelezővé tételéről.

A jövő azonban — mint annyiszor — ebben az esetben sem egészen a szándéknak megfelelően alakult. Az országgyűlésnek küldött igazgatósági

jelentés 1840-ben arról számol be, hogy már negyedik kiadásban jelent meg a szabályzat, „melly élénk keletben, de főleg az íróknak az academia által vallott elvekhez majd egyértelmű csatlakozásában... a' társaság örömmel üdvözli erkölcsi hatása' egyik jelét” (AkÉvk. V. k. 56). Négy évvel később pedig, a tizenharmadik „köz ülés”-en a következő tájékoztatást adhatta Schedel titoknoki jelentésében: „Örömmel tapasztalta a' társaság, miszerint azon kisdéd munkálata, mellyet a' helyesírás és szóragozás' főbb szabályaira szorítkozva, ez előtt tizenkét évvel tagjai' számára készített és kiadott, ... a vártnál szerencsésb sikerrel koronáztatott. Ugyanis azóta nemcsak a' nagy számmal megjelent nagyobb kisebb nyelvtanokban jobbra elfogadva látjuk az academia által vallott elveket, hanem követve, eszmélve 's eszméletlenül, az íróktól is úgy, hogy, ha a' helyesírásban keletkezett némelly részintes eltéréseket mellőzünk, írás és ragozásban meglehetősen egység és határozottság bélyegzik jelenkori irodalmunkat” (AkÉvk. VII. k. 60).

2. Az akadémiai helyesírás előzményeit kutatva, találóan állapítja meg Fábíán Pál, hogy „az 1832 előtti helyzet a helyesírásban egy telített oldathoz hasonlított, amelyben még minden anyag oldott állapotban van, de amelyben már megvannak a feltételek ahhoz, hogy mihelyt egy kristályosítást kiváltani képes részecske belejut, a kristályosodás meginduljon” (AkHElőzm. 13). Helyesírásunk története meggyőzően igazolja annak a véleményének a helyességét is, hogy ez a kristályosító részecske az 1832-i szabályzat volt. (Uo.)

Mi „kristályosodott” az első akadémiai kiadványban?

Megalkotói a nagygyűlési határozat értelmében kettős feladatot kívántak megoldani: egyrészt a helyesírásban, másrészt a „szóragasztás”-ban, vagyis a szavak ragozásában akartak egységet állítani a „tétovázás” és „tarkaság” helyébe. Munkájuk 14 cikke közül csak az első hat — az egész szövegnek kb. egynegyede — foglalkozik határozottan helyesírási kérdésekkel, bár természetesen az egyes szófajok különféle alaktani tudnivalóit tárgyaló további nyolcnak is vannak helyesírási vonatkozásai. Teljességre nem törekedtek a szerkesztők sem az egyik, sem a másik területen, hiszen csak a „főbb szabály”-okat óhajtották megfogalmazni. Azokban a kérdésekben foglaltak tehát állást, amelyekben — megítélésük szerint — legsürgetőbbnek látszott az egység létrehozása. Ezt a tevékenységet legalább annyira nehezítette, mint könnyítette, hogy a kiszemelt írásproblémák megoldásának legváltozatosabb módjaival találkoztak koruk társadalmi gyakorlatában. Bölcsességük bizonyítéka s egyben az utókor tiszteletét kiváltó érdemük, hogy merőben új eljárások bevezetése helyett a legcélszerűbbnek látszó, a fejlődés szilárd alapjainak ígérkezők kiválasztását tekintették feladatuknak.

a) Mindenekelőtt a hangjelölés eszközéül szolgáló betűk állományát és formáit rögzítették. A magyar szavak leírásában használandó betűk számát 38-ban állapították meg. Ez az ábécé csak nagyon kis mértékben különbözik a maitól: hiányzik belőle a *dz* és a *dzs* — ezek jelöltjét ugyanis a nyelvtudományi osztály „kettős hang”-nak minősítette —, a mai *c* pedig *cz* formában a *cs* után következik a betűk felsorolásában. Az általános használatúakon kívül a *c-t*, *ch-t*, *q-t*, *w-t*, *x-et* és *y-t* is megemlíti a szabályzat mint olyanokat, amelyek idegen szavak és régi magyar családnevek leírásakor használatosak.

Az 1832-i ábécé betűinek formája a legtöbb esetben hosszú — nemegyszer írásbeliségünk kezdetéig visszanyúló — hagyomány alapján alakult ki annak az elvnek az érvényesülésével, hogy minden magánhangzó-betű egyetlen írás-

jegyből áll, s a jelölt hang mennyiségi és minőségi különbségeit az alapbetűre tett mellékjel fejezi ki, a mássalhangzó-betűk viszont mellékjel nélkül egy- vagy kétjegyűek, hangjuk hosszú időtartamára pedig a betűkettőzés utal.

Már 1832-ben felvetődött, majd a helyesírás ügyeivel kapcsolatos Akadémia belüli és kívüli szenvedélyes vitáknak évtizedeken át témája lett az a kérdés, hogy nem lehetne, illetve nem kellene-e a kétjegyű betűk helyébe egyjegyűeket alkotni. Az „egyszerítés”-re irányuló törekvés, melyet mint legyőzhetetlen akadályokba ütközött az 1879-i szabályzat végleg elutasított, egy esetben mégis diadalmaskodott: a *cz* helyébe az első szabályzat kiadása után 90 esztendővel, 1922-ben az egyszerű *c* került.

Még hosszabb ideig tartott, míg nyugvópontra jutott a kétjegyű betűk kettőztetésének módja körül folyó harc. Ebben a kérdésben így nyilatkozik az 1832-i szabályzat: „Ha az összetett betűk kettőztetést kívánnak: csak az első kettőztetik, p. o. *asszony*; kivéven, a’ hol a’ gyökér miatt a teljes kettőztetés elkerülhetetlen, mint p. o. *vesz*-, *enyész*-ből *vesz-szen*, *enyész-szen*.” A szabályt részletesebb és pontosabb fogalmazásban adja az 1834-i, második kiadás, amikor a teljes kettőztetést nemcsak a *tő* és a *toldalék*, hanem az összetételi tagok határán is előírja. A „gyökér” épségben tartásának követelményét mind a *toldalékos* szóalakokban, mind az összetételekben az értelemtükrözés biztosítékának, az alapformákra való visszakövetkeztetés egyetlen lehetőségének tekintették a későbbi szabályzatok is mindaddig, míg felül nem kerekedett az a belátás, hogy a *toldalékos* alakokban a *csonkított kettőztetés* sem akadályozza a helyes értelmezést, az alapforma biztos rekonstruálhatóságát. Erre azonban csak 1922-ben került sor, s akkor is csak a *közzszavakban*. A tulajdonnevek *-val*, *-vel*, *-vá*, *-vé* ragos alakjaikban bekövetkező teljes hasonulás esetére — a tulajdonnév s kivált a családnév sérthetlenségének elvére való hivatkozással — továbbra is érvényben maradt a teljes kettőztetés szabálya. A *csonkított kettőztetésnek* a köznévi *arannyal* és a tulajdonnévi *Arannyal* írásmódjában egyaránt alkalmazandó szabálya csak 1954 óta van hatályban.

Mint említettük, az 1832-i ábécéből még hiányzik a *dz* és a *dzs*. Közülük előbb a *dzs* lett tagja a betűsornak (az 1879-i szabályzatban még *ds* formában, 1922-től kezdve mai alakjában); a *dz* csak 1901-ben szerepel először a mássalhangzó-betűk között. Meg kell azonban jegyezni, hogy a *dzs*-t és a *dzs*-t a hivatalos betűrendbe való végleges bevonulásuk után sem kezelte az *sz*, *zs*-félékhez hasonlóan a közgyakorlat, sőt maga az Akadémia sem. A társadalom tudatában nem lettek teljes jogú tagjai az ábécének, megmaradt mind a *kettő betűkapcsolatnak*, olyasfélének, mint a *játszik* igében levő *tsz*. Ebben döntő szerepe volt annak, hogy az alsófokú oktatásban használt nyelvtankönyvek nem vették fel őket a betűrendbe. (A *legalsó* fokon, amikor a tanulók az ábécével ismerkednek, máig ez a helyzet!) Kettőztetésük módját a szabályzatok 1954-ig a többi kétjegyűétől eltérően, nem az első, hanem a második jegyüknek a megismétlésével — tehát *dzz*, *dzzs* formában — írták elő; a szavak elválasztásakor való viselkedésük kérdésében pedig még a jelenleg hatályban levő szabályzat is elvszerűtlenül intézkedik.

b) Helyesírási rendszerünk alakulása szempontjából meghatározó jelentősége volt annak, hogy az első szabályzat szerkesztői Révai tanítását és Kazinczy írói gyakorlatát követve, a *toldalékos* szavak írásmódjának szabályozásában a *szóelemző* írás elvét érvényesítették. Az ennek hatókörébe tartozó eseteket még nem sorolják fel — a *szóelemek* tükröztetése, illetőleg fonetikus írása szerinti kategorizálás majd későbbi feladat lesz —, de néhány írássza-

bályt már világosan megfogalmaznak. Egyik fontos regulájuk így szól: „A' cs a' törzsökszavakban, mint p. o. *csal*, *csín*; ts a' ragos összetételekben használtatik, mint: *tarts*, *költség*, *tart* és *költ* gyökökből. Ugyan ezt kell a' *gy*, *ly*, *ny*, *ty*-ről tartani, melly hangok a' ragasztott szavakban *dj*, *lj*, *nj*, *tj*-vel adatnak . . .” Az utóbbi „jottista” betűkapcsolást nem követi ugyan szemléltetés, de a szabályzat egész szövege bőven szolgál *módja*, *szabadjokra*, *éljen*, *megkívánják*, *alkatja*, *tartja* stb. példával, hogy csak találomra ragadjunk ki néhányat közülük.

Egy másik szabály a főnév „szóragasztás”-i tudnivalóihoz csatlakozik. Ennek értelmében „A' vel és vé olly mássalhangzóvá válnak, millyentől megelőztetnek, *baj*-val, *baj*-jal; *vas*-val, *vas*-sal. — A' melly nevek két, hasonló mássalhangzóval végződnek, midőn *val*, *vel*, *vá*, *vé* ragok tétetnek hozzájuk, ezeknek *v* betűje kihagyatik, p. o. *csepp*-el, *mell*-el, *tett*-el.” (A szabályban voltaképpen az is benne foglaltatik, hogy ha a főnév végén két nem hasonló mássalhangzó van, akkor a *v*-nek megfelelő betű nem maradhat el. Erre a szabályzat második, 1834-i kiadása a *karddal*, *gonddá* példák felvételével külön is figyelmeztet.)

Hasonló szemléletből született előírás kapcsolódik a cselekvő ige „határozott ragasztás”-ának ismertetéséhez is: „Az s, sz, z végű törzsök a' j előtt mindenkor vég mássalhangzóját kettőzteti, és a' j kimarad: *vadász*-szuk, *fedez*-zük stb.”

A szóelemeknek a toldalékos alakokban való érzékeltetése a helyesírásban tájékozott mai betűvető számára egészen magától értetődő dolog, az értelemtükröző írásnak alapkövetelménye, hiszen pl. a felszólító *játsszunk* alakot írásában csak azzal tudja megkülönböztetni a vele tökéletesen azonos hangzású kijelentő *játszunk*-tól, hogy megkettőzi benne az *sz*-et. Ezért bizonyára meglepődik, ha arról értesül, hogy nyelvtudományunk olyan kiválóságai, mint Szarvas Gábor és Budenz József 1876-ban „Vélemény a magyar helyesírás javításáról” című előterjesztésükben úgy nyilatkoztak a szóelemző (koruk szóhasználatában: „szófejtési”) elvről, hogy ez „bizonyos az olvasóra nézve valóban fölösleges s legfeljebb másra kellő figyelmét zavaró tudást” követel. (I. m. 11–2.) Ezért azt javasolták, hogy „Minden kész egész szó — eredetére, azaz nagyobb-kisebb hangassimilatio vagy hangváltozás folytán létrejöttére való tekintet nélkül (bármily biztos tudásunk is volna róla) képzőstül-ragostúl a benne ejtett nyelvhangok egyszerű lebetűzésével irassék” (uo. 13–4). Sőt Szarvas még 1883-ban is azon a véleményen volt, hogy a felszólító „*játsszunk*-ban a második *sz* . . . egy létlen hangnak a jegye s inkább a szemnek, mint a fülnek való tiritarka csecsebecse” (Nyr. XII, 37). Az akadémiai szabályzatok azonban éppen abban a meggyőződésben, hogy az írás nem a fülnek, hanem a szemnek szól, nem tértek le az 1832-ben megkezdett útról: sohasem mondtak le a szóelemző elvnek a megfelelő területeken való érvényesítéséről.

c) Hasonlóképpen szilárd alapját veti meg az első szabályzat a jövőendő írásgyakorlatának is a szavak elválasztásakor figyelembe veendő előírásaival. Mint Fábíán Pál kutatásaiból ismeretes, a kor nyelvtudósai a szavak „megszaggatás”-ának kérdésében kétféle nézetet voltak: a kisebbség a szóelemzés szerinti elválasztást vallotta helyesnek (vagyis pl. a *szépít*, *vadász* szót *szép-ít*, *vad-ász* formában kívánta elválasztani), a többség ellenben a szótagolásra alapozta az elválasztást (tehát a *szé-pít*, *va-dász* formát tartotta helyesnek). Első szabályzatunk szerkesztői ebben a kérdésben az utóbbi nézetet tették magukévá, egyben Révai idevágó tanítását is követve. A szótagolásról szóló

IV. cikk öt pontban foglalkozik az elválasztás tudnivalóival. *Ha-lom, em-ber, kard-ról* példával szemlélteti azoknak a szavaknak az elválasztását, amelyekben két magánhangzó között egy vagy egynél több mássalhangzó van. Megállapítja, hogy az „összetett betűk” egyetlen mássalhangzót jelölnek — s így a *he-lyes* formájú megszakisítás a szabályszerű —, a kettőzöttek ellenben két betűnek számítanak, s „a’ hiányos kettőztetéseknel... a’ kihagyott betű visszaállítatik, p. o. *visz-sza*”. Közli, hogy „Minden hangzó egy szótagot tevén, ha több jön össze, akárhol megszakaszthatatik a’ szó; p. o. *mie-ink*, vagy *mi-eink*”. Végül a „világos összetételek”-ről rendelkezik, megállapítva, hogy ezekben „úgy választatnak el a’ szavak, mint összetételeket, p. o. *el-ered, kard-él*”.

Helyesírás-történetünk tanúsága szerint az elválasztás kérdésében a szabályzatok mindvégig az 1832-i örökséget kamatoztatták. Bizonyára ennek szelleme érvényesül majd akkor is, ha a korábban még „kettős hang”-nak minősített, de a későbbi fonetikai vizsgálatok alapján kétségtelenül egyeshangznak minősülő *dz* és *dzs* betűje is úgy viselkedik az elválasztás alkalmával, mint a IV. cikk 3. pontjában említett „összetett betűk”.

d) A magyar közszavak hangjelölésén kívül egyéb szó- és névkészleti kategóriák — így az ősi családnevek s az idegen szavak és tulajdonnevek — írásmódjára is kiterjedt az első szabályalkotók figyelme, s az ezekre vonatkozó előírásaikkal a későbbi gyakorlatot is megalapozták.

Az a regulájuk, amely szerint „A’ nemzeti népek megtartják régi írásmódjokat”, a családnév legfőbb nyelvi-jogi funkciójának, az azonosításnak a felismeréséről tanúskodik. Bár nem egy történelmi nevezetességű személy nevét időök folyamán „korszerűsítette” az írásgyakorlat — így pl. a *Zrínyi, Rákóczi* névalak nem azonos a viselőjük használta formával —, a szabályzatok mindenkor úgy rendelkeztek, hogy a családnevek írásában meg kell őrizni a hagyományos alakokat.

Az idegen szavaknak két fajtáját különbözteti meg első szabályzatunk, s írásmódjukat a következőképpen rendezi: „Azon idegen szavak, melyek polgári just nyervén, nálunk az életnyelvbe, ha változatlanul is, általmentek, magyar szavak gyanánt iratnak; például: *fris*. Azok pedig, melyek bizonyos tudományokban műszók gyanánt fordulnak elő, megtartják eredeti írásmódjokat.” A meghonosodott idegen szavakhoz hasonlóan „magyar módon” írandók azoknak a nemzeteknek a tulajdonnevei is, „melyek a’ deák vagy görög betűformáktól és alphabettől felette eltérnek”. Szabályzataink az idegen szavak és nevek írásának alapkérdéseiben mindvégig az említett elvhez igazodtak, s bár az idegen közszavak magyaros írásmódja egyre nagyobb tért hódított, ez nem az elv tartalmának, hanem csupán az alkalmazásában jelentkező szemléletnek a változásáról tanúskodik.

e) Határozott állásfoglalást kívánó helyesírási problémának ítéltek első szabályzatunk szerkesztői a kezdőbetű kérdését is. Négy pontban rögzítették a nagy kezdőbetű használatára vonatkozó tudnivalót. Ezek szerint nagybetűvel élünk 1. „Beszéd’ és vers’ elején”; 2. „Pont után, vagy kettős pont után is, ha valamely idegen mondat hozatik fel”; 3. „Minden tulajdon neveknel... mint szinte midőn valamely név tulajdon névvé válik...”; végül 4. a megszólítás szavaiban. Mindezek általános irányelvként kiindulópontokul szolgáltak a későbbi szabályalkotásban is. A szöveg- és mondatkezdő nagybetűre vonatkozó tudnivaló a továbbiakban is változatlan érvényű maradt — amint hogy sok évszázados töretlen íráshagyományban gyökerezett

már 1832-ben is —, más területeken azonban enyhült a szigor, illetőleg bizonyos változtatásokat, finomításokat tettek szükségessé a nyelvfejlődés újabb és újabb jelenségei, valamint ezek tudományos vizsgálatának eredményei. A kettőspont után következő mondatot már régóta nem kezdjük mindenkor nagybetűvel; a verssorok nagybetűs kezdése pedig egyre ritkább lesz költőink írásgyakorlatában. A tulajdonnév helyesírásának egyik fő problémája kétségkívül a kezdőbetű, de e szófaji kategóriának a társadalom fejlődésével együtt járó differenciálódása, a különféle névtípusoknak — köztük számos több-eleműnek — a kialakulása mind több olyan kérdést vetett föl, amelyben az 1832-i szabályzat magától értetődően még nem foglalhatott állást. Az a kiegészítő megjegyzése azonban, hogy „A' tulajdon nevektől származott melléknevek . . . kis betűvel kezdetnek”, legalábbis az egyeleműekre nézve a későbbi szabályozás során sem szorult módosításra.

f) Ha a mai olvasó a közelebbi megismerkedés szándékával forgatja a jubileum alkalmából hasonló kiadásban megjelent első szabályzat lapjait, bizonyára különösen érdekelni fogja, miféle eligazítást adnak szerkesztői a magyar helyesírás legnehezebb területén, a szókapcsolatok írásmódjának, a szavak külön- és egybeírásának kérdésében. Meglepődve tapasztalja majd, hogy a szabályzat mindössze két mondatban foglalkozik az „összekapcsolt szavak” írásával, mégpedig az írásjelek cikkében. Megállapítja, hogy közéjük „kötjel (kapcsoló jel) . . . tétetik, p. o. *öröm-dal*. Azonban ez mindenütt kimaradható, ha csak valamely, kivált új szónak talán zavart okozható elemei meg nem kívánnák közbevetését . . .” (Ezzel a szabadsággal valóban él is: egész szövegében nem találunk egyetlen kötőjeles összetételt sem.) Arról szó sem esik sem ebben a cikkben, sem másutt, hogy miféle szókapcsolatokat kell „összekapcsolt szavak”-nak tekinteni, s ennek megfelelően egybeírni vagy kötőjelezni, miféleket különírni. A szabályzat ennek eldöntését nyilvánvalóan az író nyelvérzékére, egyéni megítélésére bízta. Szövegében az olyan alakulatokat, amelyeket ma egybeírunk (vagy egybeírnánk), részben szintén ugyanígy találjuk (*szóragasztás, írástudatlan, gyökrontás, törzsökhang* stb.), részben mint különírt szókapcsolatokat (*nagy gyűlés, tulajdon név, kezdő betű, ugyan ezen* stb.).

Nemcsak a szókapcsolatok írásmódja, hanem az írásjelhasználat sem tartozott 1832-ben a helyesírásnak elsőrendűen fontos kérdései közé. Szabályzatunk az említett „kötjel”-en kívül — melynek kitétele a szóösszetétel esetén nem kötelező, a *hallod-e?-félék -e* „kérdő betű”-je előtt viszont „elmulhatatlanul megkivántatik” — csak egy írásjelről nyilatkozik: a hiányjelről, „melly kihagyott betű vagy szótag helyett az azt megelőző betűhöz tétetik”. Regulái közül minden bizonnyal ez utóbbinak volt a legkisebb sikere. Jellemző, hogy pl. Arany János már a „Nagyidai cigányok” 1852-i kiadásában elhagyta az aposztrófot az *a* névelő és a birtokoszó mögött meg az *s* kötőszó előtt. A közgyakorlat is egyre inkább mellőzte az írást nehézkessé tevő, csúnyító és az értelemtükrözés szempontjából is valóban fölösleges írásjelet. A szabályzatok ennek ellenére továbbra is megtartották az írásjelek készletében mint a hiány vagy kihagyás érzettetésének eszközét, de egyes meghatározott esetekben való kötelező alkalmazását már több mint száz év óta nem rendelik el.

Egyébként első szabályzatunk megalkotóinak azt a nézetét, mely az írásjelek használatát más területeken nem kívánja regulák korlátai közé szorítani, jól mutatja a cikk utolsó mondata. E szerint a hiányjelen és a „kötjel”-en kívüliek „köz divat szerint használatnak”.

3. Az 1832-i szabályzat kiadásának célját bevezetőben Döbrentei Gábor előszavából vett idézettel ismertettük. Amikor most befejezésül summázni akarjuk az előadás címében foglaltakra vonatkozó mondanivalónkat, ismét az előszó egyik mondata cseng vissza a másfél évszázados messzeségből: „Minden időre már meghatározottaknak . . . a' Társaság nem vallja e' szabásokat, sőt, ha mit a' folyton folyó nyelvisméret, szavak' lelke és alkatja körül elválasztóbban kifejt, annak előre kiköti későbbi javítását, 's ezt magának . . . fenn is tartja.”

Ha összevetjük első szabályzatunk előírásait a maiakkal, nem nehéz észrevennünk, hogy helyesírásunk 150 év alatt éppenséggel nem maradt változatlan. Az írásproblémák jó részét ma másképp oldjuk meg, mint 1832-ben élt elődeink. A „folyton folyó nyelvisméret” számos régi szabályt tett elavulttá, s helyükbe sok új született. De azt is megállapíthatjuk, hogy mai írásrendszerünk — mindenekelőtt a hangjelölésre vonatkozó területen — az 1832-i szabályzatnak és korai utódainak gyökeréről sarjadt. Ezek elveit érvényesítette és fejlesztette tovább, illetőleg ezekkel harmóniában alakította ki újabb és újabb reguláit valamennyi utánuk következő szabályozás a nyelvfejlődés teremtette újabb és újabb jelenségek írásának normalizálásában. Így ezek az elvek, amelyek a Magyar Tudós Társaság szűkebb gyakorlatából fokozatosan kiterjedtek az egész nemzet írásbeliségére, s amelyeket a szabályzatok a változások mögött változatlanul őriztek meg, nemcsak napjainkig biztosították írásrendszerünk alapjainak szilárdságát, hanem továbbra is kijelölik a jövőendő fejlődés útját.

Szemere Gyula

Zárszó

Tisztelt Ünnepi Ülés, kedves Kartársak, kedves Vendégeink !

Nekem jutott az a feladat, hogy ünnepi ülésünkön zárszót mondjak. Akadémiánknak a magyar helyesírás gondozásában betöltött másfél évszázados szerepéről, illetőleg a 150 évvel ezelőtt megjelent első magyar hivatalos helyesírási szabályzat korszakos jelentőségéről ülésünk bevezetőjében és előadásaiban sok és érdemes szó esett. Ezért engedjék meg, hogy záró mondanivalómat csupán egyetlen mozzanatra, első szabályzatunk mostani hasonmás kiadásának ügyére korlátozzam.

Az Akadémia Helyesírási Bizottságának egyik tavalyi ülésén Pásztor Emil bizottsági tag vetette föl azt a gondolatot, hogy akadémiai helyesírási szabályzataink ősének, 1832. évi kiadásának százötvenedik évfordulójára jelentessük meg újra e kiadványt, egyfelől ezzel ünnepelve és emlékeztetessé téve a jeles jubileumot, másfelől pótolva e ma már ritkaságszámba menő mű hiányát. A Helyesírási Bizottság természetesen örömmel fogadta és magáévá tette a kiadás gondolatát, s meglelégedéssel nyugtázta, hogy a bizottság arra illetékes tagjai azon nyomban kilátásba helyezték az ügyben mind a Magyar Nyelvtudományi Társaság erkölcsi támogatását, mind a magyar nyomdásztársadalomnak a kivitelezésben remélhető segítségét.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság felkérésére Fábián Pál és Timkó György a társaság választmányának soron következő ülésén már konkrét tervet terjesztettek elő az egykori szabályzat új kiadásának tárgyában, melyet

a választmány megvitatott és egyhangúlag elfogadott. Nem lévén azonban a szükséges anyagi erők birtokában, azt a határozatot hozta, hogy a Nyomdaipari Egyesüléshez fordul támogatásért. A magyar nyomdászok, akik helyesírásunk egysége és fejlesztése ügyének minden időben értő és lelkes támaszai voltak, most is bizonyosságát adták ennek: a Nyomdaipari Egyesülés, illetőleg annak elnöke, Sárosi Sándorné a szükséges anyagi hozzájárulást készséggel biztosította. Ez tette lehetővé, hogy a Helikon Kiadó vezetője, Szántó Tibor soron kívül a kiadó 1982. évi programjába illesztette a fakszimile előállítását. Nyomdászaink támogatásának további jele volt, hogy a Kossuth Nyomda vezetője, Bede István lemondva a vállalat üzleti hasznáról, önköltségi áron vállalta a kivitelezés munkáját.

Így készült el ez év novemberére, tehát még a jubileumi éven belül első helyesírási szabályzatunk másolata, az eredeti mű mindenben hű utánzataként, melyhez szerencsés elgondolásként csatlakozott — szintén az említettem támogatások révén — a Helyesírási Bizottság elnökének, Keresztúry Dezsőnek az egységes magyar helyesírás első szabályozásának jelentőségét méltató tanulmánya.

Őszinte örömömre szolgál, hogy a mai ünnepélyes alkalommal, amely a tudomány és a gyakorlat összekapcsolódásának is kifejezője, és ezen a helyen, amely nyomdászainknak a magyar helyesírás ügyét felkaroló buzgalmát is jelképezi, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és rajta keresztül a magyar nyelvésztársadalom hálás köszönetét tolmácsolhatom mindazoknak az említett intézményeknek és vezetőiknek, amelyek és akik e kiadás ügyét felkarolták és megvalósítását lehetővé tették. Köszönöm a Kossuth Nyomda névtelen munkásainak is mind a minőség, mind a gyorsaság tekintetében kiváló teljesítményüket. És nem utolsósorban köszönöm a Helyesírási Bizottság nyomdász tagjának, Timkó Györgynek, a Kossuth Nyomda osztályvezetőjének azt a sok-sok lelkes fáradozást, gondos törődést, amelyet a kiadás körül kifejtett.

Tisztelt Hallgatóság!

A másfél évszázados forduló jegyében megrendezett mai ünnepség, az ennek jegyében újra megjelentetett első szabályzat, továbbá „A magyar helyesírás szabályai”-nak nem sok idő múlva napvilágot látó új, 11. kiadása nevezetes állomása helyesírásunk történetének. Jelzi azt az immár nagy időtávlatokra visszatekintő múltat, amelyet a magyar helyesírás a nemzeti művelődés szolgálatában megért; de a helyesírásunk ügyére való gondos figyelem ébrentartójának kifejezője és ez úgy elhivatásának záloga lehet a jövő vonatkozásában is. Azért beszélek elhivatásról, mert nyilvánvaló, hogy helyesírásunk gondozása, egységének őrzése nemcsak a múltban, de a jövőben is egyik fontos kifejezője a magyarság nemzeti tudatának, biztosítéka nyelvünk, műveltségünk egységének nemcsak határainkon belül, hanem azokon kívül is.

Benkő Loránd

Hangalakváltozatok egy felmérés tükrében

1. Az anyanyelvünk változatai, rétegei közti viszony vizsgálata időszerű társadalom-, tudomány- és oktatáspolitikai feladat (vö. Nyelvünk állapota, anyanyelvi műveltségünk helyzete. TársSzle, 35 [1980.] 8–9: 113–5, 122; Sebestyén Árpád: Nyr. 105 [1981.]: 322–4, 328; Bencédy József: Nyr. 105 [1981.]: 438–40). A Szombathelyi Tanárképző Főiskolán a magyar nyelvészeti tanszék külön kutatási témájaként tanulmányozzuk Szabó Géza vezetésével a főiskolai hallgatók nyelvhasználatát (1. Az SzTF TudKözl. 2. [1980.]: 71–86; Dialektológiai szimpozion. VEAB Értesítő, Veszprém, 1982. 67–70). E munkának mellékágaként az 1978 és 1981 közti három tanévben megkérdeztem elsőéves magyar szakos hallgatóimat, miként vélekednek néhány szavunk hangalakváltozatairól. Véleménynyilvánításuknak itteni összegző bemutatását adalékul szánom a regionális köznyelviség tanulmányozásához.

2. A vizsgálathoz azok a második félévi nyelvművelő foglalkozások nyújtottak segítséget, amelyeken a kiejtési norma lehetőségeit mérlegeljük. A megbeszéléshez föl szoktam használni – többek között – a főiskolai tankönyv 231. gyakorlatát (Rónai Béla – Kerekes László: Nyelvművelés és beszédtechnika. Tk., Bp., 1977.² 135). A feladat annak megállapítását kéri, hogy ki-k melyik változatot használja saját kiejtésében a következő tizennégy szópár tagjai közül: *bolgár* – *bulgár*, *cseresznye* – *cseresnye*, *fedő* – *födő*, *gramofon* – *gramafon*, *karalábé* – *kalarábé*, *lábos* – *lábás* ('főzőedény'), *marék* – *marok* ('behajlított tenyér'), *pirula* – *pilula*, *retikül* – *ridikül*, *seprű* – *söprű*, *serte* – *sörte*, *szervusz* – *szerbusz*, *törölköző* – *törölköző*, *uborka* – *ugorka*.

A hallgatók szavazatukat leírták egy-egy lapra, én pedig a következő foglalkozásra összesítettem őket. De a véleménynyilvánítás után közvetlenül is minősítettük a feladatban szereplő változatokat. Ehhez az ÉKsz. megfelelő szócikkeit használtuk fel, egyúttal azt is lehetővé téve, hogy ki-k összevesse saját adatát a köznyelviként elfogadottal. Eszerint köznyelvinek értékelhetők az alábbiak: *bolgár*, *cseresznye*, *fedő* – *födő*, *gramofon*, *karalábé* – *kalarábé*, *lábos* – *lábás*, *marék* – *marok*, *pirula* – *pilula*, *retikül*, *seprű* – *söprű*, *serte* – *sörte*, *szervusz*, *törölköző*, *uborka*. Népnyelvi, azaz országosan ismert népi kifejezés az említett szótár alapján a *bulgár*, a *cseresnye*, a *szerbusz*, az *ugorka*. A *ridikül* a „vulgáris”, vagyis „a kevésbé művelt beszédre jellemző” minősítést kapta. Bizonyára ehhez hasonló árnyalatú a *gramafon* is, amely egyébként nem szerepel az idézett szótárban. Ugyanerre a sorsra jutott a *törölköző* is, de ez esetben inkább a finomkodó nyelvhasználat eleméről van szó (l. G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akadémiai K., Bp., 1968. 43, 44).

Nézzük ezek után, mely változatok élnek hallgatóim nyelvhasználatában -- véleményük szerint. Ezzel az aktív és direkt jellegű módszerrel 1979, 1980 és 1981 tavaszán összesen 77 első főiskolástól kaptam anyagot. Adatközlésük ugyan szombathelyi, de a megnyilatkozásaikban esetleg föllelhető területiség tágabb régióból származik. 27-en Vas, 16-an Zala, 12-en Győr-Sopron, heten Veszprém, négyen-négyen Baranya és Komárom, ketten-ketten Somogy és Tolna megyéből, illetőleg Budapestről jöttek, egy hallgató pedig Pest megyei az állandó lakhelye szerint. Zömük (71%-uk) tehát nyugat-dunántúli. Ez, továbbá adatközlőim nembeli megoszlása (67 nő, 10 férfi) nagyjából megfelel a főiskola hallgatói összlétszámán belüli arányoknak. Megközelítőleg azonos nagyságúak a szakpárosítás szerint összeállt csoportok is: a magyar mellett 26-an tanulnak a könyvtár, 27-en a népművelés, 24-en az orosz szakon a szóban forgó főiskolások közül.

A 77 hallgatótól a 14 szópár egy-egy tagjának kiemelésével elméletileg 1078 adat gyűlhetne egybe. Valójában 1187-et számlálhattam össze. 112 esetben ugyanis a másik változat is kapott szavazatot, háromszor pedig egyik variánsról sem nyilvánítottak véleményt. Annak ellenére, hogy az adatközlők kiválasztása, száma az órai keretektől függött, valamint hogy a szójegyzék egy egyszerű feladatra épült, úgy érzem, kár lenne ezt a sajátos nyelvi közegből származó korpuszt elemzés nélkül hagyni.

A) A m a g a n h a n g z ó t váltakoztató szóalakok körében a köznyelvi és az eltérő árnyalatú variánsok között 626:76 az arány. Vagyis 89,2%-ban a köznyelvi, 10,8%-ban a nem köznyelvi változat szerepel a hallgatók nyelvhasználatában.

a) A z á r t s á g i f o k tekintetében a köznyelvi alakok fölénye csökken: 259 adat (77,3%) áll szemben 76 sajátos színezetűvel (22,7%).

A *bolgár* – *bulgár* szópár első tagjára 63, a másodikra 23 szavazat jutott (73,3 és 26,7%). Tízen mindkét változatot elfogadták, egy hallgató pedig nem nyilatkozott e kérdésről. A zártabb forma a legnagyobb arányban a Tolna, Somogy, Zala megyeiek, a budapestiek és a vasiak válaszaiban fordult elő. Mivel az adatközlők többsége Vasból és Zalából való, elsősorban az ő megnyilatkozásukat fogadhatjuk el általánosabb érvényűként. Ha ehhez azt is hozzávesszük, hogy a köznyelvi változathoz a Veszprém megyeiek már eléggé ragaszkodtak, akkor nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy a népies formának Nyugat-Dunántúlon jelentős a pozíciója. A nemek nyelvhasználatát nézve: a férfiak *u-s* szóalakjainak részesedése valamivel több, mint a nőkéé. A szakpárosítást figyelve: az oroszok nagyobb, a népművelők valamivel kisebb, a könyvtárosok a legcsekélyebb mértékben álltak a népnyelvi kifejezés mellé.

A *törülköző* – *törölköző* megfelelés 85 szavazatából 55 tartozik az első elemhez (64,7%), 30 a másodikhoz (35,3%). Heten mindkét változatot használják. A nyíltabb forma főként a Somogy, Veszprém, Zala és Vas megyeiek válaszaiban gyakori, meggyőzőnek ez utóbbiakéi tűnnek. A férfiak nyelvében némileg több az *ő-s* szóalak, mint a nőkében. Különösen kedvelik a nyílt változatot a népművelők, megközelítőleg azonosan viszonyulnak hozzá a könyvtárosok és az oroszok.

A *gramofon* – *gramafon* 78 adatából 54 esik az előbbire (69,2%), 24 az utóbbira (30,8%). Mindkét variánsra egy hallgató szavazott. Érdekes, hogy a nyugat-dunántúliaknak ritkák az *a-s* megnyilvánulásai, közülük a Győr-Sopron megyeieké nevezhető talán számottevőnek. Főleg a Somogy, Komárom

megyeieknek és a budapestieknek válaszaiban jelentkezik nagyobb arányban a nyílt változat. Óriási a különbség a nők és a férfiak megnyilatkozása között: egy kivételével az összes nyílt formás adat a női hallgatóktól származik. A *gramafont* a könyvtár és a népművelő szakosok gyakrabban, az oroszok néha hozzák szóba.

A *lábos* – *lábás* szópár 88 szavazatából 64-et kapott az első elem (72,7%), 24-et a másik (27,3%). Válogatva használja őket 11 hallgató. Úgy látszik, Győr-Sopronban, Vasban és Zalában (meg a kevesebb adaközlőt nyújtó Baranyában, Tolnában) fölénybe került a zártabb változat, másutt nem sok az eltérés az előfordulás két számadata között. Az *a*-s forma itt is a nők nyelvére jellemző. A szak alapján a következő sorrend alakult ki a nyíltabb variáns gyakoriságát illetően: 1. könyvtárosok, 2. oroszok, 3. népművelők.

b) Az *a j a k m ű k ö d é s* szerinti kettősségek száma 266. Ebből 106 (39,9%) az *e*-s, 160 (60,1%) az *ö*-s változat.

A *fedő* – *födő* esetében az első szóalak a gyakoribb: 92 véleménynyilvánításból 62 (65,2%) hozzá kötődik, míg a másikhoz 32 (34,8%) tartozik. 15-en mindkettőre szavaztak. Egyensúlyban van az *e* – *ö* megfelelés a Tolna, Komárom, Somogy, Baranya és Veszprém megyeiek nyilatkozatában; nagy az *e* fölénye a Pest megyeiek és a budapestiek adataiban. Ha csekély különbséggel is, de a nők jobban *ö*-znek, mint a férfiak. Jelentős a *födő* részesedési aránya a könyvtárosok csoportjában, egyformán kisebb a népművelők és az orosz szakosok körében.

A *seprű* – *söprű* 94 szavazata 38-ra (40,4%)-ra és 56-ra (59,6%)-ra oszlik a variánsok jelzett sorrendjében. 17 főiskolás mindkét alakot használja. Az *ö*-s változatot a Tolna, Pest, Baranya, Komárom, Vas, Zala megyéből jött hallgatók helyezik előtérbe. Az *e*-s és az *ö*-s formát a Somogy, Veszprém megyeiek és a budapestiek egyenlő arányban fogadják el. Mindössze a győr-soproniak válaszaiban több az *e* az *ö*-nél. E szópár esetében a nők *ö*-zése gyengébb árnyalatnyival, mint a férfiaké. A szak szerinti csoportok mindegyikében vezet az ajakkerekítéses változat: viszonylag nagyobb a fölénye a könyvtárosok, valamivel kisebb a népművelők, még kisebb az oroszok körében.

A *serte* – *sörte* szópár 80 adatából 8 (10%) az első, 72 (90%) a másik elemet jellemzi. Négyen mindkét változatot megjelölték adatlapjukon, egy hallgató pedig egyikről sem fejtette ki véleményét. Az ajakrészes formára Baranya, Zala, Vas és Veszprém megyéből származók adtak szavazatot. A két változat előfordulási arányát tekintve ezúttal újra a nők nyelve az *ö*-zőbb. Az illabiális változat a könyvtárosok nyilatkozatában egyáltalán nem fordul elő, az orosz szakosok háromszor, a népművelők ötször említették meg.

c) A *marék* – *marok* több képzőmozzanatból eredő oppozíciót: egyrészt a *j a k m ű k ö d é s* szerinti különbséget, másrészt a *g a s* – *m é l y* szembenállást, egyúttal a *i d ő t a r t a m b e l i* eltérést is jelent. A szópár 99 szavazatot kapott, ebből 63 (63,6%) a *marék*-ra, 36 (36,4%) a *marok*-ra jutott. 22-en mindkét variációt elfogadták. Leginkább a Győr-Sopron és Pest megyeiek szeretik az ajakkerekítéses formát, legkevésbé a budapestiek, valamint a Komárom, Somogy, Baranya és Tolna megyéből származók. A veszprémiek, vasiak és zalaiak szintén előtérbe helyezték az *é*-s megoldást, de számolnak a másik lehetőséggel is. Az *o*-s változat a férfiak nyelvében valamivel nagyobb arányban jelentkezik, mint a nőkében. A két hangalak egyenrangú az orosz szakosok válaszaiban, a labiális adat a könyvtárosok szavazataiban fele-, a népművelőkéiben harmadannyi, mint az illabiális.

B) A mássalhangzót váltó alakpárok szavazatszám 396. (Az összesítésben a *karalábé*—*kalarábé* hangátvetéses szerkezetét nem bontottam részeire [*r*—*l* és *l*—*r*], hanem egységként vettem [*r*. . *l*—*l*. . *r*].) A köznyelvi és a nem köznyelvi változatok megoszlása a következő: 353—43 (89,1—10,9%).

a) A képzés helyében jelentkező eltérésekre 155 vélemény érkezett. Ebből 4 (2,6%) kapcsolódik a népnyelvi változatokhoz, a többi (151 = 97,4%) a köznyelvi alakokhoz fűződik.

A *cseresznye*—*cseresnye* 78 adatából 74 (94,9%) jut az első formára, 4 (5,1%) a másikra. Ketten mindkét változatot használják, egy hallgató egyikről sem nyilatkozott. Az *s*-ezés négy adata közül három Vas, egy pedig Veszprém megyéből jött főiskolástól származik. A *cseresznye* csak nők szavazataiban szerepel. Ez a változat az oroszok körében kétszer, a népművelők és a könyvtárosok csoportjában egyszer-szer fordul elő.

Az *uborka*—*ugorka* hangalakpár tagjai közül egyöntetűen az elsőt használja mind a 77 adatközlő (100—0%).

b) A képzés módja szerint váltakozik a *pirula* pergő és a *pilula* megfelelő oldalsó réshangja. A 77 hallgató mindegyike az *r*-es alakot nevezte meg (100—0%).

c) Több képzőmozzanat (a képzés helye és módja) alapján alkot korrelációt a *szervusz* *v*-je és a *szербusz* *b*-je. Az alakpár 86 szavazatából 47 (54,7%) az előbbi hangsorra, 39 (45,3%) az utóbbira esik. Kilencen mindkét köszöneti formát elismerik. Számottevő a *b*-s ejtés a Győr-Sopron és Zala megyei hallgatók nyelvében. Megközelítőleg azonos a két változat gyakorisága a Somogy, Tolna megyeiek, a budapestiek, valamint a vasiak és a baranyaiak körében. Jelentős a különbség a *v*-s forma javára a Veszprém, Komárom és Pest megyéből származók válaszaiban. A népies alakot a nők lényegesen jobban kedvelik, mint a férfiak. A könyvtárosoktól egyforma szavazatot kapott a két változat, az orosz szakosoktól és a népművelőktől fokozatosan többet a *szervusz*.

d) A hangátvetéses *karalábé*—*kalarábé* 78 adatából 76 (97,4%) jut az első, 2 (2,6%) a második változatra. Egy hallgató állt ki mindkét variáns mellett. A *kalarábé* két szavazata egy baranyai és egy vasi főiskolástól származik. Ez a forma csak nőnek és csak könyvtár szakosnak megnyilatkozásában szerepel.

C) A hangcsoportot váltó *retikül*—*ridikül* *et*—*id* szembenállásának magánhangzói között zártsági fok szerint, mássalhangzói között a hangszalagok működése alapján van különbség. (Az *e* nyílt vagy középzárt hangzót egyaránt jelenthet, de — megfigyeléseim szerint — a hallgatók körében gyakoribb az *ē*-s ejtés.) Az idetartozó 89 szavazat közül 48 az első változaté (53,9%), 41 a másodiké (46,1%). 12-en mindkét variációra leadták voksukat. Sem a területi, sem a nembeli, sem a szakpárosítás szerinti viszonyok nem mutatnak lényeges eltérést a két változat használatában.

3. Az elemzett vélemények értékeléseként mindenekelőtt az említendő meg, hogy az 1187 adatból 1029 (86,5%) köznyelvi, 160 (13,5%) nem köznyelvi megnyilatkozás. Ez a helyzetkép bizonyos vonatkozásokban megfelel Balogh Lajos szombathelyi regionális köznyelvi kutatásai eredményének. Eszerint ugyanis az írott nyelvvel azonos adatok 44, a regionális köznyelviak 46%-ban fordulnak elő; a tájnyelvi adatok %-a pedig 10 (Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerk. Imre Samu. Akadémiai K., Bp., 1979. 59).

A jelenlegi felmérés szerint szinte teljesen azonos a magánhangzós (A) és a mássalhangzós (B) váltakozások körében a köznyelvi és a más árnyalatú kifejezések százalékos aránya (A: 89,2–10,8%; B: 89,1–10,9%). A hangcsoportot váltó *retikül*–*ridikül* megfelelés (C) tagjait nagyjából egyenlő mértékben használják a szombathelyi főiskolai hallgatók (53,9–46,1%). Itt tehát jobban közelített a két változat, mint a budapesti köznyelvben (vö. G. Varga 148). A magánhangzóknak függőleges nyelvmozgás szerinti képzőmozzanata olyan szópárokat éltet (A/a), amelyekben az átlagosnál némileg nagyobb szerephez jut a nem köznyelvi változat (22,7%). Az ajakrész, illetőleg -kerekítéses adatok mindegyike (A/b) köznyelvi jellegű, de megterhelésük különböző. Számottevő az *ö*-s alakok gyakorisága (60,1%). Az idetartozó egyes szópárok közül a *fedő*–*födő* helyzete nagyjából egyezik a budapesti köznyelvvél (G. Varga 67), vagyis az *e*-ző az alapváltozat, de az *ö*-ző ejtés is eléggé gyakori (34,8%). A *seprű*–*söprű* és a *serte*–*sörte* labiális változatának részesedése (59,6. valamint 90%) azonban sokkal nagyobb a szombathelyi adatokban, mint a budapestiekben (vö. G. Varga 67–8). Bizonyára ezzel az erős ajakkerekítéses jelleggel is összefügg az, hogy e vidéken a *marék*–*marok* váltakozás (A/c) az *o*-s adatokra jutó 36,7%-kal jól tartja magát (vö. G. Varga 56).

A mássalhangzó-váltásos adatok körében egy kivétellel (B/a) az a jellemző, hogy míg a köznyelvi–köznyelvi szembenállású hangalakpárok tagjai közül általában csak az egyiket használják a főiskolások (B/b, B/d), addig a köznyelvi–népnyelvi alakváltozatok közül mindkét formára számottevő szavazatot adtak (B/c). A *pirula* és a *karalábé* uralkodó jellege a *pilula* és a *kalarábé* ellenében megerősíti azt a véleményt, amely szerint az utóbbi kifejezéseket ma már régies árnyalatúnak kell minősíteni (G. Varga 140, 149). Másfelől a *szervusz*–*szerbusz* köszönési variáció *b*-s alakja Szombathelyen gyakoribb (45,3%), mint Budapesten (vö. G. Varga 145). Úgy tűnik, hogy a *szevasz*, *szia* stb. társaságában megszűnik a *szervusz* és a *szerbusz* között levő, műveltségi szintektől függő különbség.

Ami a kettős szavazatokat illeti, a legtöbb ilyen a *marék*–*marok* (22), a *seprű*–*söprű* (17), a *fedő*–*födő* (15) és a *retikül*–*ridikül* (12), a legkevesebbet a *pirula*–*pilula* (0), az *uborka*–*ugorka* (0), a *gramofon*–*gramafon* (1) és a *karalábé*–*kalarábé* (1) szópár tagjai kapták. Ez a helyzet nagyjából meg egyezik az egy-egy szavazatot adók véleményének megoszlásával vagy egyöntetűségével. Egy esetben mutatkozik ellentmondás: a *gramofont* és a *gramafont* egyszerre csak egy adatközlő fogadja el, jóllehet a nyílt magánhangzós változatra is jócskán esik egyes szavazat. Az *o*-s variáns mellett levőket bizonyára az eredeti alakot őrző helyesírás befolyásolhatta, az *a*-s formát választókra pedig a beszélt nyelvi változás hathatott (G. Varga 43). Ugyanakkor az efféle elkülönülésben számolnunk kell a nyelvföldrajzi–nyelvszociológiai tényezőkkel is (l. A/a).

A hallgatói megnyilatkozások területiségre vonatkozóan első sorban a viszonylag nagyobb létszámú nyugat-dunántúliak szolgálhatnak tanulsággal. A nyelv függőleges mozgásán alapuló alakváltozatok többségére ebben a régióban jellemző a zártabb magánhangzó (*bulgár*, *gramofon*, *lábos*). A Győr-Sopron, Vas és Zala megyéből jött főiskolások vezetnek az *a* utáni *o*-zást idéző *lábos* használatában. Ugyanakkor a *törölköző*-re legtöbbször szavazók is az e vidékiek közül kerülnek ki. S mivel az *ö*-s változat előfordulási aránya viszonylag nagy (35,3%), nagyobb, mint Budapesten (G. Varga 23,

241), fölvetődik a kérdés: itt ez a változat a választékosságra törekvéssel tart-e kapcsolatot? Föltételezhető, hogy összefügg a nyugati nyelvjárástípusnak esetenként jelentkező nyíltabb hangszínevel (Szabó Géza: A magyar nyelvjárások. Tk., 1980. 50, 114). De az *ö+l* hangkapcsolatnak a nyugati, sőt a dunántúli nyelvjárástípusban is általában zártabb magánhangzós realizációja van (uo. 49, 114, 115). Vagy egyszerűen hangtani hasonlító hatásról van szó? A kérdéskörre nagyobb anyag bevonásával lehetne megnyugató választ adni.

Bizonyára nem független a nyelvjárási háttértől a labiális jelleg sem, amely a budapesti helyzethez mérve az előbb már szóba került. Az idetartozó adatok zöme szerint nyugat–kelet irányban fokozatosan váltja föl egymást az ajakkerekítéses és -réses változat (l. Szabó 113, 115; MNyA. 179 – a *marok* 'behajlított tenyér' és 'gabonanyaláb' jelentésének etimológiai rokonsága alapján). De ezeket az ajakműködéses magánhangzó-változatokat illetően nincs olyan határozott különbség a más-más vidékről jött hallgatók véleménye között, mint a zártsági fok esetében (vö. a *seprű* – *söprű* helyzetét az MNyA. 244 jelezte dunántúli *ö-s* egységgel). Az viszont a kettős válaszadások ellenére is feltűnő, hogy a *sérté*-re adott szavazatok éppen a nyugati sávhoz kötődnek.

Sajátos párhuzamot vonhatunk a mássalhangzós változatok használata és a hallgatók eredeti lakhelye között is. Az *uborka*–*ugorka* szembenállás (B/a) tagjai közül a köznyelvben csak az első használatos (G. Varga 146); a *g-s* megoldás lehetőségét a szombathelyi hallgatók nyelvéből az is kizárja, hogy a Dunántúlon a *b-s* változatnak megfelelő tájszó él (MNyA. 65). Nem lehet véletlen e szempontból sem, hogy a *szervusz*–*szerbusz* utóbbi eleme erősebb a Dunántúlon, mint Budapesten (vö. az MNyA. 458. címszavának *szerbusz*- kezdetű adataival). Ugyanakkor némely szóalakpár egy-egy tagja annyira megszilárdult a köznyelvben, hogy a másikat nyelvjárási megfelelői sem tudják egyenrangú változatként megtartani. A *kalarábé* általánosulását az előbb már érintettem. Ugyanez történhetett a *cseresznye*–*cseresnye* első elemével is mind a budapesti (G. Varga 142, 222), mind a szombathelyi adatok (B/a) tanúságaképpen. Pedig él a *kalarábé* Nyugat-, Közép- és Dél-Dunántúl, a *cseresnye* az egész Dunántúli nyelvjárásaiban (MNyA. 67, 95).

A szombathelyi adatok területi vonatkozásainak értékelésében, az alakváltozatok megoszlásának vagy egyedülivé válásának jellemzésében elsődlegesen a város közvetlen környékéről jött hallgatók játszottak szerepet. A távolabbról érkezett, kisebb létszámban levő főiskolások viszont az összetető vizsgálatra adtak lehetőséget. Hasonló a helyzet a korpusznak a nemek szerinti minősítésével kapcsolatban. Az anyag elsősorban a nők nyelvére vonatkozik, de talán a kevesebb férfi adatközlő véleménye is feljogosíthat az összkép árnyaltabbá tevésén kívül egy-egy sajátos észrevételre.

A nők megnyilatkozása jobban eltér a köznyelvtől, mint a férfiaké. A *gramofon*, a *cseresnye*, a *szerbusz* a nőknek, a *bulgár*, a *törölköző* a férfiaknak nyelvében fordul elő nagyobb arányban. Az előbbiek nyelvhasználatának nyelvjárásiabb voltát igazolja az is, hogy a *cseresnye*-re, továbbá a *kalarábé*-ra csak tőlük van adat. A nyelv függőleges mozgása szempontjából a nyíltabb változatok a nők nyilatkozataiban gyakoribbak (*bolgár*, *gramofon*, *lábás*). Az ajakműködés szerinti alakok megoszlási aránya nem mutat lényeges különbséget a két nem válaszaiban (nők: *födő*, *sörte*; férfiak: *söprű*, *marok*). Az, hogy a *gramofon* és a *szervusz* részesedése a férfiak szavazataiban nagyobb,

a másik oldalról, vagyis az eredetibb és választékosabb formákhoz ragaszkodás tényével tanúsítja: a szóban forgó nembeliek beszéde köznyelviesebb a nőkénél.

A s z a k p á r o s í t á s szerinti összehasonlítás — elsőévesekről lévén szó — még az előbbi részvizsgálatoknál is nagyobb óvatosságra int. A csoportok nagyjából azonos létszáma azonban megokolhatja azt, hogy a válaszokat a különböző érdeklődési körök alapján is mérlegeljük. Csak árnyalatnyi eltérés mutatkozik közöttük a nem köznyelvi formák gyakoriságát illetően a következő csökkenő irányú sorrendben: 1. könyvtárosok, 2. orosz szakosok, 3. népművelők. Vagyis a könyvtár és orosz szakosok jobban megtartják beszédükben a népnyelvi formákat, a népművelők pedig törekszenek a finomabbnak tűnő változatok használatára.

4. A még messzebb menő következtetések levonására a vizsgált korpusz terjedelme, összetétele nem ad lehetőséget. De talán még ilyen mennyiségben is fölhasználható a más pontok, régiók köznyelvi leírásával való összevetésre. Az azonosságok megerősíthetik az adott nyelvi jelenségek köznyelvi jellegét. A különbözőségek — nyelvjárási megfelelőik tükrében — regionális köznyelviségről árulkodhatnak.

Különösen akkor tölthet be ilyen szerepet a jelen vizsgálat, ha tovább bővül. Például szembesíti a hallgatóknak itt jelzett véleményét tényleges nyelvhasználatukkal.

Molnár Zoltán Miklós

Az „aspektualitás” és tanítása

1. Szubjektív bevezetés. — Elnézést kérek a címért. Szerettem volna az *aspektualitás* szó helyett magyar és meghonosodott szakkifejezést használni. Talán ha *igeszemlélet*-et és *akcióminőség*-et írtam volna (ha pontatlanabb is), világosabb volna, nagyjából miről lesz szó.

Dolgozatom egy kollektív munkának első, tétova lépése: annak eldöntését szeretné elősegíteni, hogy a szakterület eredményeiből, netán problémáiból mennyi és milyen szinten (említés, érzékeltetés, felismerés, produktív jártasság, esetleg készség) vihető át a közoktatásba. Ehhez próbáltam motívumokat adni, annak tudatában, hogy itt a végleges álláspont csak egy ügyész—ügyvéd vitát követő bírói döntés eredményeként képzelhető el, ahol is én vagyok az ügyvéd, a pedagógus feltehetőleg ügyész, s minden bizonnyal akadnak majd bírák is.

Az említett közlési-ismereti szintek közül hadd emeljem ki az érzékeltetés fokát. Hasonlattal élve: úgy érzem, hogy ha egy kémiatanár jóvoltából az órán két elem sisteregve, égve egy harmadik, más színű és halmazállapotú anyaggá válik, ennek szemléletformáló hatása van akkor is, ha a tanulók gyengébbje továbbra is keveri a *vegyület* és a *keverék* szakkifejezéseket. A gyerekeknek eggyel több emléküik, némi élményük van ahhoz, hogy majdan ráérezzenek: a világban vannak minőségi változások is. Hasonló okokból tartom érdemesnek az aspektualitással való foglalkozást — még akkor is, ha kevés lesz a dolog mérhető és pontozható eredménye. Bízom benne, hogy az aspektualitás „érzékeltetése” után az eddig is tanított nyelvtani kategóriák (idő, szám, személy stb.) nyelviségét és adott nyelvhez való kötöttségét, tükröző jellegét és a tükrözött valóságtól való viszonylagos függetlenségét is jobban megsejtik tanulóink.

Banó István, Bihari József, Krékits József, Pete István és mások munkássága nyomán régóta tudható, hogy a kérdés ismerete és tanulmányozása az orosz nyelv oktatása szempontjából is jelentős, s ezt sem az igeszemlélet kategóriájának a (magyar nyelvre vonatkoztatott) tagadása, sem elismerése — önmagában — nem helyettesíti. Mégis, a tisztán morfológiai értelemben vett igeszemlélet magyarbeli hiányának a híre sokakban olyan egyszerűsítéshez vezet, amely az oktatásban a lehetséges pozitív transzfer kihasználatlanságát eredményezi. „Már régesrég tudjuk, hogy a magyarban nincs aspektus, hiszen aspektus csak a szláv nyelvekben van, Avilova is megírta a Russzkij Jazük za Rubezsomban” — vélekedett egyszer egy ismerősöm, elejét véve a vitának; s hozzáállásával nem volt egyedül.

Természetesen nem mindenki támaszkodik szakirodalomra. Vannak, akiket önálló gondolkodásuk során az téveszt meg, hogy teljes mértékben a valóságról nyelvi közvetítés nélkül tudottnak, csak szituatíve adottnak tekintik azt, ami — bár talán nem szembetűnően — nyelvileg is jelölt. A magam terminológiájával és egy talán izlésitelen példával azt mondhatom, hogy *A gyerek kiköpte a rágógumit, és elkezdett énekelni*

mondatban a két cselekvés egymásutániságát az „igés szerkezeti aspektus” fejezi ki vagy erősíti meg; mire olykor azt felelik, hogy „ugyan kérem, az csak evidens, hogy nem lehet egyszerre köpni és énekelni, ez nem nyelvi kérdés”. Valóban, tartalmilag elég valószínűtlen a *Még ki se köpte a rágógumit, s már énekelte*, s formailag is egyéninek tűnik a *Köpte ki a rágógumit, s már énekelte* mondat, mégis kétségtelen, hogy még e szinte szűkszavú esetben is — az igés szerkezetet módosítva — kifejezhetjük, szembeállíthatjuk az egyidejűséget és az egymásutániságot. (Két példamondatunkban persze ez különböző eszközökkel történik: az elsőben a 'befejezettség' jegyének tagadása adja — abszolút hiány¹ helyett — a 'folytonosság' jegyét; a másodikban viszont az igés szerkezet alapértéke 'folyamatos'. A végeredmény — a mondat és a szöveg szintjén — ugyanaz.)

A fentebb elmesélt kis vitákhoz hasonlókkal a hátam mögött gondoltam, jó volna érzékeltetni: az (ige)aspektussal, vagy legalábbis egy szemantikai értelmezésű aspektualitással lehet és kell is foglalkozni, s ennek hagyományai is vannak. Úgy gondoltam: ha a pedagógusok megérzik, hogy tapintható dologról van szó, nálam jobban fogják tudni, hogy például milyen képekkel érzékeltessék a szóban forgó jelentéseket; viszont ha nem győzőm meg őket a jelenség valódiságáról, ímmel-ámmal és egyéni invenció nélkül fogják — ha fogják — tanítani a témát.

2. A t é m a j a v a s l á s á n a k t á r g y s z e r ű i n d o k l á s a. —

A kérdés — meghatározandó szintű — iskolai oktatása mellett szólnak az alábbiak.

A) A magyar szakirodalomban felgyűlt már annyi ezen témába vágó megfigyelés, hogy l e h e t s é g e s legyen a kérdésről viszonylag egységes koncepciót kialakítani, s ezt didaktikus formában bemutatni.

Bizonyos igekötős igék, igés szerkezetek, időalakok aspektusértékéről már a múlt század közepe óta hírt ad az igekötőkkel, az igeidőkkel és a szórenddel foglalkozó nyelvészet, többek között Budenz József, Komáromi Lajos, Kunos Ignác, Joannovics György, Simonyi Zsigmond, Molecz Béla, Komonecz Gáspár, Balassa József, Klemm Imre, Bárczi Géza, Bánhidi Zoltán, J. Soltész Katalon, Szabó Zoltán, Károly Sándor, Dezső László, Vörös József, Máta Mária, Rácz Endre, Fabó Kinga, Varga László munkásságában. Az igés szerkezetek szemléletére (aspektusára) vonatkozó tanulságokkal a mondat aktuális tagolásával, a hangsúllyal-hanglejtéssel foglalkozó szakirodalom, s így például Brassai Sámuel, Elekfi László, Kiefer Ferenc, Deme László, Hukaj Sitosi, Szépe György, Fónagy Iván, Magdics Klára, Kozma Endre, É. Kiss Katalin, Szabolcsi Anna munkássága is szolgál. Kiemelem Simonyi Zsigmond A magyar szórend (1902.), Komonecz Gáspár Idők, actiók (1912.), Károly Sándor Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában (1956.), J. Soltész Katalin Az ősi magyar igekötők (1959.), Dezső László Tipológiai vizsgálatok (1971.) c. munkáját. Magyar szempontból is tanulságos Bihari J. — A. N. Tyihonov Az orosz ige szemlélet (módszertani útmutatások az orosz ige szemlélet tanításához) c. munkája (1968.). Igen értékes Vörös József tanulmánya a Folia Practico-linguistica c. periodikában (1971.). Krékits József orosz akcióminőségek kapcsán vizsgálja a magyar igék akcióminőségét, szövegbeli megterheltségük sajátosságait is észrevéve. Orosz akcióminőségek magyar megfelelőit vizsgálja Drahos József kandidátusi értekezése is (1977.): itt, valamint J. Soltész Katalin idézett művében megtaláljuk a megelőző magyar szakirodalom áttekintését. — Az aspektualitás kérdéskörével, ezen belül első-sorban az igés szerkezetek aspektusának kérdéseivel magam is többször foglalkoztam, legelőször az 1970–71-i tanévben benyújtott Az ige és a tárgy viszonya a magyarban c. dolgozatomban.

B) A n e m z e t k ö z i s z a k i r o d a l o m alapján is elismertnek tekinthetjük, hogy az olyan „fogalmi-szemantikai” (Hollósy Béla kifejezése) vagy „funkcionális-szemantikai” (A. V. Bondarko kifejezése) kategóriák, mint temporalitás, modalitás, perszonalitás, aspektualitás az emberi nyelvek-

¹ Peldamondatunkban egy rezultatív ige alapuló befejezett szerkezetet tagadtunk; ugyanígy a *Még ki se húztam a vízből, már engem vádolt* mondatban. Ez utóbbiból nem következik, hogy „nem húztam ki”: a tagadás — a cselekvés abszolút hiánya helyett —, a tagmondat szintjén a folyamatosság jegyét adja.

ben általánosak. Nem indokolja a kutatás mellőzését, ha esetleg — a feltevések szerint — az adott nyelvben nincs olyan morfológiai kategória, mely — ugyancsak A. V. Bondarko kifejezésével élve — valamely más nyelvben „magja” a funkcionális-szemantikai kategóriának.

Vegyük például a temporalitást. Ez nem azonos az igeidővel, bár a kategória magja — mint sok más nyelvben — a magyarban is az igeidő. Ez az igeidő azonban más eszközökkel együtt, azoktól megerősítve, pontosítva, vagy azokkal együtt új minőséget adva működik. A *Tegnap megjött Z.* mondat múlt-értékéről a *tegnap* szó is tudósít, nemcsak a *-tt.* A *Ha majd megjött, megmondja* mondat *megjött* igealakja elszigetelten nem rendelkezik azzal a jelentéssel, amely a fenti „konfigurációban” vagy a fenti konfigurációnak már sajátja. A *megjött* ’jövő’ értékű használatát ez esetben a *Ha majd. . .* előzmény és a főmondat jövő értékű *megmondja* igealakja, ezek szokásszerű sorrendje stb. teszi lehetővé és erősíti meg többszörösen, olyannyira, hogy a *Ha majd. . . . . , megmondja* környezet már önmagában meghatározza a beillesztendő ige időértékét — szinte igeidejétől függetlenül: a *megjön* és a *megjött* ebben az esetben fakultatív. — Van olyan nyelv, amelyben az igenek morfológiai értelemben vett — tehát egyazon szó különféle alakjaiként megjelenő — időkategóriája nincs. Ilyen nyelvben is lehetnek azonban olyan igecsoportok, mint a magyar *van* és *lesz*, *nem volt* és *nincs*, amelyeket — ha nincs az *élt*, *él*, *élni fog*-féle igeik funkció szerinti analógiája — nem nevezhetünk ugyan „valamilyen idejű igealakoknak”, de kapcsolódási korlátozásaik miatt azokhoz hasonlóan informálnak a cselekvés idejéről. Más szóval: ha egy morfológiai értelemben vett időkategóriával nem rendelkező nyelv *lesz*-szerű, formailag tagolatlan és elszigetelt igéjét nem tekinthetjük is egy *volt*, *van*, *lesz* jelentésű paradigmatisor tagjának, ez mit sem változtat azon, hogy ez a *lesz* ige, azon túl, hogy valamiféle „lét”-et tulajdonít, mondjuk, az „eső”-nek, jelentésének egy elemével a jövőbeliségről is informál — feltéve persze, hogy egy **Tegnap eső lesz*-szerű mondat az adott nyelvben ugyanúgy helytelen, mint ahogy a magyarban az, s ahogy a magyarban helytelen a „paradigmatikusabb” igéjű **Tegnap esni fog* mondat is. — Más a temporalitása a *n é v s z ó* i bővítménynek a *Várom érkezését, a Tisztelem a szigorúságot* és a *Bánom minden bűnömet* mondatokban; más a *Bumm ! Vége !*, más a *Hajrá ! Pszt !* mondatok temporalitása. A kategória nemcsak az igeidőn, hanem magán az igeen, s természetesen az időhatározón is túlmutat.

C) Bizonyos, hogy az aspektualitás magyar nyelvi kifejezőeszközeinek tudatosítása nagy segítséget jelenthet az idegen nyelvek oktatásában.

Itt jegyzem meg, hogy az aspektualitás magyarbeli megvalósulásának kutatása — s tán még oktatása sem — merül s merülhet ki például az orosz igeszemlélet magyarban való visszaadásának vizsgálatában, legalább három okból. Először: az igeszemlélet az oroszban is csak magja, tehát része az aspektualitásnak (az aspektusnak mint „fogalmi-szemantikai” kategóriának): az eszközök egy jelentős részrendszere. Másodszor: az orosz aspektusrendszer (mint forma) másodlagos, nem aspektuális jelentéseknek is hordozója (tiltás: lehetetlenség; szándék; egyszerű felszólítás: sürgetés² stb.). Az orosz igeszemlélet (mint formarendszer) magyarra való átültetése során ilyen esetekben az aspektualitás kategóriájából kilépünk, más részrendszerbe jutunk; így nehezebb világos képet alkotni a — speciális és általános — jelentések koherenciájáról. Harmadszor: a magyarban lehetnek olyan forma- vagy funkciómegoszlások, amelyek léte vagy szembenállásuk minősége az idegen szembenállások keresése során nem kerül felszínre.

Tehát az összehasonlítás szükséges és megtermékenyítő hatású, feltehetőleg a kezdet és a vég: közben azonban szükség van a magyar rendszer belső összefüggéseket szem előtt tartó tárgyalására is.

D) Úgy vélem, a téma jó lehetőséget ad a dialektika nyelvbeli érvényesülésének bemutatására, s így a világnézet nevelésre. (A határozottság mint tartalom a determináltság szempontjából neutrális esetekben a folyama-

² Нельзя входить 'nem szabad bemenni'; нельзя войти 'nem lehet bemenni' (próbálni lehet, de „oda be nem mész”.). — A tartalmilag új, egyszeri cselekvésre való felszólítás és az „ismert” cselekvésre való „sürgetés” szembenállása olykor a magyarban is „aspektusos”: *Öltözz fel, elmegyünk!* : *Na öltözz már!*

tosság formájává, kifejeződésévé válhat: *Mikor megyünk oviba, mindig korán kell kelnünk: Mikor megyünk az oviba, mindig találkozunk a Rózszi nénivel.* Stb.)

E) Talán ez is érv: valamilyen formában szerepel az aspektualitás mindazon nyelvek (anyanyelvként való) iskolai oktatásában, melyekben az aspektusoppozíció ún. igeidőket osztó tényező (angol, francia, spanyol). A szlávoknál, ahol a kategória kevésbé implicit, tanítják magát az igeszemléletet is. Az idegen nyelvek kategóriáinak elsajátítását számukra az anyanyelv megfelelő részrendszerének szemantikai mozzanatokat is tartalmazó áttekintése készíti elő. — A magyar nyelv oktatásában az aspektualitás általában elsikkad.

3. Az aspektualitásról általában. — Az alábbi bekezdésekben Hollósy Béla Az igeszemlélet kategóriája az orosz és az angol nyelvben: elvi kérdések és megközelítési módok c. doktori értekezésére (1977.) és A. V. Bondarko munkáira támaszkodom.

A) A. V. Bondarko meghatározása szerint „aspektualitásnak azt a funkcionális szemantikai kategóriát nevezzük, mely magába foglalja a cselekvés lefolyásának jellegét kifejező különféle eszközöket” (1971. 43). Bondarko szerint az igeszemlélet és az akcióminőségek közötti alapvető különbség a kifejezés eszközeiben van, míg a tartalom terén az azonosság, kölcsönös meghatározottság vagy kölcsönhatás, együttes funkcionálás a lényeges. Az oroszban a kategória magja az igeszemlélet, melyet többnyire a totalitás szemantikai jegye szerinti bináris opozícióra épülő grammatikai (morfológiai) kategóriáknak tekintenek.

B) Hollósy Béla a grammatikai aspektuskategóriának a tartalom terén megfelelő, de a kifejezőeszközök jellegétől eltekintő kategóriaként a fogalmi-szemantikai aspektus (szint) kifejezést használja. Univerzálisan meghatározottnak tekinti az (akár grammatikai, akár lexikai, akár fogalmi-szemantikai) aspektus tartalmi oldalát: az aspektus kifejezte alapvető szembenállás a szinoptikus és az analitikus szemléletmód között húzódik, melyeket érvényesítve ugyanazt a cselekvést szemlélhetjük „egészében”, mintegy „kívülről”, ill. kibontakozásában, mintegy „belülről”, „tagoltságában”, szubjektíve belehelyezkedve a cselekvés idejébe (vö. még Dombrovsky József, 1964.). Hollósy Béla azért tartja a fogalmi-szemantikai aspektus leírásában a *szinoptikus* és *analitikus* szakkifejezéseket a perfektív—imperfektív megjelölésnél szerencsésebbnek, mert így elkerülhető az a veszély, hogy a szembenállás valamelyik tagját univerzálisan jelöltnék feltételezzük; ennek szerint nem volna alapja. — A két szemléletmód közötti választás bizonyos nyelvi rendszerekben mindenkor kötelező. A választás maga viszont egyes vélemények szerint alapvetően szubjektív, a nyelvi rendszer csak a választást teszi kötelezővé vagy fakultatívvá, de nem szabja meg a választás kimenetelét.

Hollósy—I. P. Ivanovával vitakozva a beszélő szabad döntése mellett érvelve — a következőket mondja: „... ha például egy olyan cselekvést nézünk, amely már lezajlott, arra a beszélő, a rendelkezésére álló grammatikai kereteken belül, tetszése szerint utalhat perfektum vagy imperfektum alakkal az oroszban, egyszerű vagy körülírásos alakkal az angolban, vagy különböző lexikai eszközökkel a magyarban és a németben. Itt azt feltételezni, hogy az objektív valóság determinálja a beszélő választását, azt implikálná, hogy a nyelvi eszközökkel tükrözött objektív valóságban magában adottak

azok a különbségek, ami filozófiai szempontból helytelen értelmezés lenne, hiszen az események dialektikája azt jelenti, hogy a valóság minden egyes eseménye a maga konkrétságában, vagyis tagolt teljességében adott” (Hollósy Béla, 1977. 46). Az idézetek szemléltetésére, azt hiszem, nagyjából megfelel a következő példa. Ha én tavaly november 6-án hazajöttem a munkahelyemről, akkor most egyaránt alkalmazhatom a magyar „... hazajöttem a munkahelyemről” és *jöttem haza a munkahelyemről*... mondatrészeket, anélkül, hogy hazudnék: a két alakkal ugyanazon egyetlen valóságos hazatérésről beszélek. Választásom ezen a közvetlen szinten valóban szabad, mondhatnám, önkényes. Választásomat szabályozza viszont közleményem stratégiája: döntésem hatással van a mondat vagy a szöveg folytatásának jelentésére. Azzal, hogy egyszer döntöttem, elköteleztem magam s előrejelzést adtam a szituáció leírásának részletességét illetően is.

A fogalmi-szemantikai aspektus konkrét (csak a szinoptikus-analitikus szembenállásra alapozó) meghatározásából következően Hollósy — bár szerinte is lehetséges az aspektus lexikális, lexiko-grammatikai kifejezése — az akcióminőségekkel párhuzamosan is feltételez egy külön fogalmi-szemantikai kategóriát, s így a Bondarkótól is ismert aspektualitást nála a fogalmi-szemantikai aspektus, a fogalmi-szemantikai akcióminőség és egyéb, nem igei kifejezőeszközök együttesen alkotják.

A két megközelítés közös abban, hogy mindegyik alkalmas alapja lehet bármely nyelv leírásának.

C) A Bondarko-féle aspektualitás-meghatározásban a „cselekvés lefolyásának jellege” kifejezés meglehetősen nyitott. A lefolyás jellegét véleményem szerint az időfolyamat és az igealak reprezentálta igetartalom (cselekvés stb.) léte (egyenletes jelenlét, periodikus jelenlét, kibontakozás) közötti összefüggésként célszerű érteni. Az időfolyamat nem azonos azzal az idővel, mely a beszéd idejéhez viszonyított időhármasságban adott, sem pedig valamely konkrét időponttal vagy időszakasszal: múltbeli és jövőbeli cselekvés egyaránt szemlélhető „szinoptikusan” és „analitikusan”; s lehet — bár ez már semmiképp sem csak a beszélő szubjektív döntésének függvénye — ismétlődő vagy egyszeri; stb. Kétségtelen azonban, hogy az aspektualitás és a temporalitás kapcsolata igen szoros. — Megjegyzésem ellenére a Bondarkóéhoz hasonló általános megfogalmazások („a cselekvés lefolyásának jellege”) mellett szól az a tény, hogy az időfolyamat és az igetartalom adott jellegű kapcsolatához gyakran kötődnek többé-kevésbé rendszerszerűen egyéb szemantikai jegyek (intenzivítás, pejoratívítás stb.).

Az aspektus kérdésének nagy — főleg angol és orosz nyelvű — szakirodalma van. Ennek kiváló értékelését adja Hollósy Béla doktori értekezése.

4. Az aspektualitás a magyarban. — Először áttekintem az aspektualitás magyar eszközeit: az ige és az aspektualitás viszonyát, illetve az aspektualitás igen és igés szerkezeten kívüli eszközeit. Ezután az aspektualitás magyar nyelvbeli központi kategóriájának (magjának), az igés szerkezeti aspektusnak az ismertetését kísérem meg. Végül az akcióminőség problémáit szeretném inkább érzékeltetni, mintsem összefoglalni.

A) Az eszközök áttekintése. — Az ígét illetően a magyarban célszerű vizsgálni

— az ige-igék aspektuális értékét: *vol-t, él-t, áll-t, néz-ett; foly-t, nő-tt, emelked-ett; le-tt, szület-ett, kap-ott* stb.

— az ige-igék és az ige-igék aspektuális összértékét: *le-hord-ta, kifoly-t, el-men-t* stb.

— az igék, ige-igék és különféle bővítményeik aspektuális összértékét, tekintettel a bővítmények alkategorizációjára is: *lop-ott szőlőt: lop-ta a szőlőnket 'rájárt a szőlőnkre'; hoz-ott dinnyét: hoz-ta a dinnyét; szór-t rá söt: (csak úgy) szór-ta rá a söt;*

— a felsorolt tényezők összehatását a folyamatos–nem folyamatos (szinoptikus) oppozíciót illetően: az igés szerkezeti aspektust;

— több igés szerkezetet tartalmazó mondatok, mondatformák, szövegek jelentésszerkezetét a bennük szereplő igék, igés szerkezetek aspektuális jegyeinek függvényében: *Ült és olvasott: Leült és elolvasta a levelet.*

A rendszer fordított sorrendben tárható fel legkönnyebben: a több igés szerkezetet tartalmazó (összetett) mondatokban azonos mondatformák szemantikai/transzformációs különbségei tanúszkodnak a bennük szereplő igés szerkezetek aspektuális értékének, azon belül aspektusértékének³ különbözőségéről (*Ült és olvasott*: 'ült, és közben olvasott'; *Leült és elolvasta*: 'Leült, aztán elolvasta'). A szerkezetek aspektusértékének különbségeit az igés szerkezet formai különbségeire (*folyt le a víz: lefolyt a víz*) vagy a bennük szereplő elemek minőségi különbségeire (*be-lá-t-ott a szobába: be-n é-z-ett a szobába; be-m e-n-t a szobába*) vezethetjük vissza. — A szerkezet adott elemének minősége az igés-szerkezeti aspektus szempontjából formaalkotó tényező lehet.

Egyéb eszközök. — Ezek két csoportra oszthatók: olyanokra, amelyek az igével/igés szerkezettel együtt (v. annak részeként), azzal kölcsönhatásban járulnak hozzá az igés-szerkezeti aspektus kifejezéséhez s a szerkezet aspektuális értékének pontosításához: határozók, kötőszók bizonyos szemantikai jegyei (*mikor, miközben, mihelyt, valahányszor, ha, hacsak, ahogy, fokozatosan* stb.); másrészt olyanokra, amelyek az igére épülő szerkezettel opponálva működnek: igenevek, melléknevek, jelzős szerkezetek, (szerkezetes) állítmány szerepében. Ezek az egyes akcióminőségekkel is szemben állhatnak, ill. azokkal közös rendszert alkothatnak. (*A nap már lement: A nap már lemenőben volt; Jancsi dühös volt: Jancsi dühös fiú volt; Juli megsértődött: Juli sértődős volt.*)

Mielőtt áttérnénk az igés-szerkezeti aspektus kategóriájának ismertetésére, próbáljuk meg áttekinteni a leírás nehézségeit az igeidő ismerős és sokat emlegetett kategóriáján!

Mikor hozzáfogunk a kategória leírásához, nem állapíthatjuk meg előre a kategória minden speciális jelentését, sem a speciális jelentések alapját szolgáló invariáns jelentést: ez csak a tüzetes vizsgálat eredménye lehet. Ha az igeidő kategóriáját vizsgálva eleve kikötném, hogy például múlt idejű az az ige, amely a cselekvést (történést stb.) a beszédet megelőző időre vonatkoztatja, a múlt időbe kellene sorolnunk talán még a *Nyolc éve itt dolgozom* mondat *dolgozom* vagy a *Ha ő nem jön, még mindig ott állnánk* mondat *jön* igéjét is; másrészt kizárnánk a *Ha majd megjött, megmondja* mondat *megjött* igealakját. A forma alapján sem járhatnánk el teljes biztonsággal, hiszen például a *volt vol- és -t* összegeként való elemzése külön igazolásra szorul, a *szokott* viszont nemcsak múlt értékű. Ha szintaktikai kategóriáról van szó, a dolog még bonyodalmasabb. Például a *pénzem és a szavak embere* — úgy tudom — egyaránt (implicit, ill. explicit) birtokos szerkezet, de a leírás kezdeteként az invariáns jelentés megadása alig könnyebb, mint a két szerkezet alak szerint való együvé sorolása: aligha van jogunk evidensnek tekinteni, hogy „én és a pénz” ugyanolyan viszonyban vagyunk, mint a „szavak és az említett ember”, még ha végső soron (majd) elismerjük is, hogy azonos jelentésnek adott lexikális elemeken meghatározott módon való érvényesüléséről van szó. — Visszatérve „igeidős” példánkra: a forma azonosítására kiindulhatunk olyan jelentésmozzanatból, az (általánosabb) jelentés „konkretizálásából”, felhasználásából, amely könnyen ellenőrizhető — esetünkben az adott alak *tegnap, tavaly*, szavakkal való kapcsolhatóságából. Ennek alapján talán biztonságosan kiválaszthatjuk — a kifejezőeszközök előzetes ismerete nélkül — a múlt idejű igealakokat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a vizsgálat adott fokán ismerjük a múlt idő használati szabályainak rendszerét, s még azt se, hogy a speciális jelentések alapjául szolgáló invariáns jelentést megragadtuk. Mindenesetre ellenőrizhetővé tettük gondolatmenetünket, s lehetővé tettük tartalom és forma egymásra épülő, kölcsönösen meghatározódó kifejtését: s ez még akkor is kívánatos, ha általános nyelvészeti (tipológiai, jelentéstani) ismereteink vagy anyanyelvi tapasztalataink alapján előre látjuk — főbb vonalaiban — a leírandó jelentés(rendszer)t.

³ *Aspektusérték*: adott igés-szerkezeti aspektushoz való tartozás. *Aspektuális érték*: ennél tágabb; minden jegy(kombináció), amely a bondarkói értelemben vett aspektualitás körébe tartozik (aspektus, akcióminőség, kötőszó-tulajdonságok stb.).

B) Az ígés-szerkezeti aspektus. Kiindulásképpen ígés-szerkezeti aspektusnak nevezem a magyar ígés szerkezetek azon képes-ségét (sajátosságát), hogy az általuk jelölt igetartalmak (cselekvés stb.) között fennálló a) egyidejűség, b) egymásutániséget kifejezhetik vagy c) nem fejezhetik ki.

Ez — a megkülönböztetés, nem pedig a lényegi jellemzés igényével írt — meghatározás hármas oppozíciót feltételez, mert a nyelvi anyag három alakilag eltérő csoportot kínál (*s z é t s z e d t e* és *eltette*; *Ahogy s z e d t e | s z é t*, *megszúrta a kezét*; *S z e d t e* *s z é t fél perc alatt is.*)⁴ Ez azonban nem zárja ki, hogy akár a lényegesebb szembenállás kiemelése (az oppozíciók hierarchiájának tisztázása), akár az összevethetőség érdekében lehetséges és célszerű a rendszer bináris megfogalmazása is.

Ezen — csak a magyar nyelvre vonatkozó — meghatározás az aspektus szokásos meghatározásaihoz képest (pl. az idézett aspektualitás- és aspektusértelmezésekkel is szembeállítható módon) technikai jellegű, ugyanis az egyes aspektusformák transzformációs azonosíthatóságát igyekszik megalapozni. Mivel a kontextusból kiszakított ige, ígés szerkezet folyamatos vagy befejezett (analitikus vagy szinoptikus) volta valóban — nyelvileg és az adott szituációban pszichikailag is megalapozott, de nyelvileg nem egyértelműen meghatározott — szubjektív döntés eredménye, a leírásnak szilárdabb alapot ad azon magasabb szint — (a mondat, a szöveg) figyelembevételével, ahol az aspektus tartalma már eszközként (formaként) szerepel önmagán túlmutató, objektív különbségek kifejezésére.

Meghatározásommal nem tagadom annak alapvető jelentőségét, hogy a beszélő szubjektíve belehelyezkedik-e az igetartalom (cselekvés, történés) idejébe, vagy sem: a formák feltárásához azonban mechanikusabb fogódzókat keresek.

Felmerül a kérdés, miért nem indulok ki — a szláv nyelvek igeaspektusának vizsgálatát követve — a 'totalitás'-nak a befejezett szemléletet jellemző jegyéből. Ennek két okát tudom adni: 1. A totalitás mint általános jelentés a szláv nyelvekben is csak jelentésvariánsok elvonatkoztatásaként értelmezhető, így felvétele — ha ettől didaktikai szempontból el lehet is tekinteni — az elemzés végeredménye lehet, nem pedig kiindulópontja. Ugyanígy a magyarban, ha ez indokoltatik. 2. Véleményem szerint a 'totalitás' jegye a magyarban a kategóriák hierarchiájában magasabban van annál, hogysem az aspektualitás leírására lefoglalhatnánk. Mint látni fogjuk, a totalitás és adott akciómínőség együttesen valóban 'befejezett' értéket ad. Ugyanakkor 'statikus' vagy statikusként is szereplő ige 'totalitás'-jegye nem feltétlenül von maga után befejezett aspektusértéket. Értelmezésem szerint *A vasút behálózta az országot*, *Ez a gondolat áthatja tevékenységét* és az *Elolvasta a könyvet* mondatok ígéit, ígés szerkezeteit egyaránt jellemzi a totalitás jegye, de csak az utolsó mondat ígés szerkezete befejezett értékű. Tisztában vagyok vele, hogy a szláv aspektológia a példáimtól sugalltnál szűkebb értelemben használja a *totalitás* szót (pl. *oxeamyasamb* igét nem tekintik befejezettnek, tehát feltehetőleg a 'totalitás' sem vonatkoztatható e szóra). A magyar nyelvet illetőleg azonban a totalitás ennyire megszorított értelmezése nem tűnik eleve indokoltnak, sem a kategóriák konkrét-nyelvbeli hierarchiáját tükrözőnek. Elismerem, hogy mindez a jelenleginél hosszabb indoklást igényelne, s azt is, hogy a kérdés részben terminológiai jellegű.

A ígés-szerkezeti aspektus megnevezésének s a kategória központi helyének az indoklása. — Az ígés-szerkezeti aspektus kifejezés *aspektus* elemét az indokolja, hogy a vizsgált formarendszernek a folyamatosság — nem folyamatosság (analitikus — szinoptikus pólus) szemantikai jegyei

Mivel az aspektus szó használatának jogosultságát — Hollósytól eltérően, aki jogosultnak tartja a lexikai aspektus kifejezést — sokan attól teszik függővé, hogy az adott rendszer grammatikai formákból áll-e, kiemelem, hogy az ígés-szerkezeti aspektus nem lexikai kategória. — Azzal az állásponttal, mely gyakorlatilag azonosítja a grammatikai és a morfológiai kategóriákat, nem értek egyet.

⁴ A szünetet virgula, a hangsúlyt dőlt félkövér szedés jelzi.

adják az alapját, így az univerzális fogalmi-szemantikai aspektus egy konkrét-nyelvi megvalósulásával van dolgunk. (A szinoptikus pólus tovább bontható.)

Folyamatos szemlélet. — Folyamatos szemléletűnek (aspektusúnak) nevezem azokat a magyar ígés szerkezeteket, amelyek -- hasonló szerkezetnek mellérendelve -- képesek egyidejűséget⁵ kifejezni anélkül, hogy ezt speciális (az egyidejűséget önmagában kifejező) határozó vagy kötőszó jelölne. A puszta ige az ígés szerkezet minimumának tekinthető. Pl.: *Én olvastam, ő a tévét nézte. Csak ült, és nézett maga elé. Jött le a lépcsőn, és fűtőrésszett. János adogatta, Pista meg rakta. Egy sapkát tartott a kezében, és sirt. — Sokat dolgozott, és rengeteget éjszakázott.*

Az egyidejűségben szereplő cselekvéseket stb. olykor a tágabb szövegtérnyezet vagy a szituáció foglalja magában: *Szedte össze a holmiját. — Jött haza a mezőről. — A másnapi leckét nézegettem.* Az ígés szerkezetek azonos szemlélete a mondatnál jóval nagyobb szövegegységek koherenciájához is hozzájárulhat: *„Május volt akkor, távoli érthetetlen május, künn a határban és benn a szívünkben. De erre akkor nem gondoltunk, csak éreztük, mert fiatalok voltunk nagyon — hét-nyolc évesek talán —, amikor még mienk volt minden cserebogár az útmenti bokrokban és minden vércsefészek a reszkető jegyenyeken. Azt hiszem, akkor boldogok voltunk, ámbár ezt nem tudtuk, hiszen éppen ezért voltunk boldogok. Most már abban sem vagyok biztos, hogy május volt-e, de annak kellett lennie, mert akkor kezdett szólni a kakukk, és ugyanakkor kezdett furulyázni a sárgarigó, hogy Huncut a bíró, ami lehetett igaz is, nem is. . . (Fekete István: Útmutatás).*

A bináris leírás igényével nem folyamatos ígés szerkezeteknek nevezhetünk minden ígés szerkezetet, mely a főnti — finomítandó — meghatározásnak nem felel meg. A nem folyamatos (nem analitikus) szerkezetek közül — a korábban említett háromtagú alakrendszerre való tekintettel — kiemeljük a befejezett és a hangsúlyosan közlő (csak konstatáló, konkrét időre nem vonatkoztató) ígés szerkezeteket (pl.: *Láttam már elefántot*).

Befejezett szemlélet. — Befejezett szemléletűnek nevezem azokat az ígés szerkezeteket, melyek -- egymást követően -- elő-utóidejűséget, egymásutániséget képesek érzékeltetni anélkül, hogy erre speciális, utóidejűséget kifejező határozó vagy kötőszó utalna. — Az így meghatározott befejezettség a) nem az ige kategóriája, bár az ígés szerkezet minimuma lehet magában álló ige b) a m a g y a r b a n nem azonos a perfektivitással: ez utóbbi az ige — alany, ige — tárgy, ige — vonzat egymásra vonatkozásának teljességét is feltételezi. A *Vett egy tollat, Lopott a szénből: Megvette a tollat, Ellopta a szemet* mondatok ígés szerkezeteit egyaránt befejezettnek tekintem, bár csak a két utóbbi szerkezet i g é j é t (megvette, ellopta) vélem perfektívnek. — Befejezett szemléletűek például a következő mondatok ígés szerkezetei: *Köszönt, bemutatkozott, és a tárggyra tért. — Megmosdott, megtörölközött, fölvette a pizsamáját, és nyubovóra tért. — Meglátta, meglötte, hazavitte, megsütötte, megette. — Bejött és elbeszélgetett velem. — Vett egy új cipőt, és elment a bálba. — Aludt egyet, jól beuzsonnázott, s úgy öt óra körül útnak eredt. — Lopott a szomszéd szénéből,*

⁵ A cselekvések egyidejűsége példáinkban az időnek a beszélő által megválasztott pillanatát vagy szakaszát jellemzi. Az egyidejűség nem értelmezendő időmennyiségként. — Az *Én olvastam, ő a tévét nézte* mondat arról sem tudósít, hogy „ha ő fél órával később még a tévét nézte, én még mindig olvastam-e.”

és begyújtott. -- Mikor fölkel, megtört két véka mogyorót, azt mind egy szemig megette, akkor kiment az istállóba, felült a vasderesre... az csak egyet ugrott, kettőt szökött, s utolérte Szép Miklóst” (Benedek Elek: Szép Miklós).⁶

Vannak olyan kontextus- és szituációtípusok, melyekben a befejezett szerkezet fentebb leírt időviszonyító lehetőségei nem érvényesülnek — például a *Már az elnök is megjött!* — mondatban. — Azt a kontextustípust, mely az események belső időrendjét — folyamatos és befejezett szemléletű ígés szerkezetek felhasználásával — érzékelteti, elbeszélő jellegűnek, az ilyen kontextusban szereplő ígés szerkezeteket elbeszélő használatúnak nevezhetjük.

H a n g s ú l y o s a n k ö z l ő (közlő szemléletű) ígés szerkezetek. — Van az ígés szerkezeteknek egy csoportja, amely semmiféle szöveggörnyezetben nem fejez ki egymásutániságot, mint a befejezett, sem egyidejűséget, mint a folyamatos ígék, hanem ezektől „kötelezően” eltekint. Ezeket a feltehetőleg emfatikus eredetű, de jelentésfejlődésük folytán a puszta emfaticumon túlmutató alakokat egy harmadik, tőlem közlőnek nevezett szemléletként tarthatjuk számon. (Pl.: *Keltem föl hajnali háromkor is.*)

Az ilyen szerkezetek más vonatkozásban az imperfektivitás egyik eseteként jellemezhetők. Az ilyen részelő imperfektív alakok lényegében az ige kiemelése révén jelölhetik az alany, a tárgy vagy az ige által kifejezett cselekvés létezését, előfordulását, e hangsúlyozással azonban kétségbe vonják a megfelelő elem teljességét v. egyediségét. A mondatrészek, a szerkezet elemei közül minél több válik névelő, ragozásfajta, személyrag révén meghatározottá, annál körülhatároltabb a nem egyediség, határozatlanság vonatkozása: annál egyértelműbb, hogy az alany, a tárgy vagy a cselekvés relatív ideje, egyszerűsége — többszörisége-e az, amiről a beszélő nem tud vagy nem akar pontos információt adni. Pl.: *jöttek föl* 'voltak, akik följöttek', 'volt, amikor följöttek (ők)'; 'volt, amikor voltak, akik följöttek: *jöttél föl* 'volt, amikor följöttél' (a 'volt, aki följött' jelentésváltozat itt már elesik); *víttek el* 'széket' 'voltak, akik víttek el széket'; 'voltak székek, amelyeket elvíttek (ők)', 'voltak székek, amelyeket elvitt valaki', volt, amikor voltak székek, amelyeket elvíttek (ők): *vitted el* csak 'volt, amikor elvitted', az *elvitte*d és a *vitted el* (az utóbbi alak igeikötője hangsúlytalan és tapadó) csak aspektusértékét tekintve opponál.⁷

A z í g é s - s z e r k e z e t i a s p e k t u s k i f e j e z ő e s z k ö z e i . — A magyar ígék tekintélyes része szerepelhet mind folyamatos, mind nem folyamatos (befejezett, közlő szemléletű) ígés szerkezetekben. Az alábbiakban vázolom a fent leírt rendszer néhány — ige csoportokhoz, jelentésszerkezetekhez, vonzatstruktúrákhoz kötődő — kifejezési formáját.

A bement — ment | be — ment be típus. — Ide az irányjelentésüket többé-kevésbé megőrzött igeikötőkből (*be, ki, le, fel, vissza, át, szét; el, rá*) és evolitív (jön, bont, sülyded, emelkedik) vagy az igeikötő hatására evolutivizálódó (*megy, sétál, ver*) akcióminőségű igéből (igetöből) álló szerkezetek tartoznak.

⁶ Befejezett és folyamatos szemlélet együttese is kifejezhet egyidejűséget. Tólos Endre szóban előidejűnek minősítette az ilyen együttesek „folyamatos” tagját. Részben hasonló Varga László véleménye (NyK. 83/I: 79–85). Véleményüket figyelembe véve úgy gondolom, hogy az ilyen kontextusú folyamatos szerkezeté olyan „bennfoglaló” egyidejűség, amely a megelőzést és a pillanatnyi együttes érvényt megköveteli, a folyamatos cselekvés további fennállását pedig megendedi. (Például: *Mikor hazaértem, Jancsi rádiót hallgatott.*)

⁷ Aspektusértéke az összetett (s a névszói) állítmánynak is van. Kovács István *katona volt*: folyamatos. *Kovács István volt katona*: közlő (szemléletű), *Kovács István katona lett*: befejezett (W. B.: Az ígés-szerkezeti aspektus kategóriája a magyarban. Bölcsészdoktori értekezés. Szombathely, 1978. 85–7). Hasonlóan vélekedik Varga László (i. m.). (Terminológiája és részletkérdések különböznek.)

A három forma leltársszerű leírása:

- a) igekötő + (evolutív akcióminőségű) ige(tő) + jel, rag, pl. *bementél, kijöttünk, visszaajött, lesüllyedt, visszasétáltam, rátette, fölemelkedik, szétszedték, átmentetek, lebontották*;
- b) igető + jel, rag + szünet + hangsúlyos igekötő, pl. *mentél | be, jöttünk | ki, jött | vissza, süllyedt | le, sétáltam | vissza, tette | rá, emelkedik | föl, szedték | szét, mentetek | át; szedtek | szét egy motorbiciklit; bontották | le*;
- c) ige(tő) + jel, rag (szünet nélkül következő) hangsúlytalan igekötő; mindezt nem követi hangsúlyos alany v. tárgy, pl. *mentél be* (hozzá három után), *jöttünk^{ki}* (hatkor), *jött^{vissza}* (üres kézzel), *süllyedt^{le}*, *jöttem^{haza}*, *szedtek^{szét}*, *szedték^{szét}*; *bontottak^{le}* (házat fél nap alatt).

A fenti részrendszerben leginkább intranszitiv igék vagy határozott tárgyú tranzitiv igék szerepelnek, esetleg határozatlan, de egyedi tárgyúak is (pl. *szedtek | szét egy motorbiciklit*...). (Szabolcsi Anna figyelemztetése nyomán megemlítem, hogy a fentebb említett szupraszegmentális jegykonfigurációk általánosabb érvényűek, mint példáim netán sugallják. E. A. Brizgunova és Kozma Endre szóhasználatával mondhatom, hogy a fenti formák a vázolt szupraszegmentális eszköze gyűjtések meghatározott típusú „lexikai-grammatikai készleten való működéséből” adódnak.)

A fenti a) konstrukció befejezett. A b) konstrukció folyamatos. A c) konstrukció közlő szemléletű (hangsúlyosan közlő).

A *javította - megjavította - javította^(meg)* típus. — Jellemzője, hogy a folyamatos szerkezet igéje igekötőtlen, a befejezettnek élén áll az igekötő; a közlő alak nyomatékos és vagy igekötőtlen, vagy hátravetett, hangsúlytalan igekötőjű. Az alapige evolutív akcióminőségű és vonzata iránytárgy. — Ehhez a típushoz közel áll az intranszitiv *száradt - megszáradt - száradt^(meg)* típus.

A *virágot szedett - szedett (egy csokor) virágot - szedett^{virágot}* (folyamatos: befejezett: közlő) típust az jellemzi, hogy az ige kötött bővítménye „létesített” tárgy⁸; ez a folyamatos szemléletben az ige előtt van, a másik két szemléletben inkább utána, bár ez a mondat aktuális tagolásától is függ. A befejezett szemléletű szerkezet tárgya hangsúlyos, a közlő szemléletűé hangsúlytalan. A tárgy itt határozatlan. — Közel áll ehhez a típushoz a *Cipőt húzott - húzta a cipőjét - húzott^{cipőt}* (befejezett: folyamatos: közlő), ahol — legalábbis a felszínen — a határozottság a folyamatosság formája lesz.

A *ment egyet - ment - ment* típus, melyet itt nem részletezek, jól szemlélteti, hogy a befejezett érték mennyire nem azonosítható a rezultativitással. (Példa a folyamatos — befejezett szembenállásra: *Ahogy ment a biciklimmal, csak úgy sugárzott róla a büszkeség. — Ment egyet a szomszéd fiú biciklijén, elbúcsúzott, aztán bejött.*) A *javította - javított rajta - javított^{rajta}* (folyamatos: befejezett, közlő) típus példázza, hogy ugyanaz a forma több oppozíció tagja-

⁸ Létesített tárgy: az eredménytárggyal rokon, annak „fölelendelt” tárgyfajta: a tárgy kifejezte dolog „számunkra” a szóban forgó cselekvés révén jelenik meg, jön létre v. konkretizálódik. Egyaránt i yen a „Vettem egy cipőt”, a „Csináltam egy könyvespolcot” és a „Hoztam egy kiló kenyeret” mondatok tárgya. Nem ilyen a következő: *Letöröltem a cipőmet*.

ként is szerepelhet; a folyamatos és a befejezett szerkezet igéjének a jelentésterjedelme nem feltétlenül azonos. A *javította* mint folyamatos alak egyaránt szemben állhat a *javított rajta*-val és a *megjavítottá*-val.

A *lomtalanít* – *lomtalanít* – *lomtalanít* ige (alanyi vagy tárgyas ragozása) alakjaival szemléltethető a formai egybeesés lehetősége. Pl.: *Mikor lomtalanítottak az utcánkban, én is sokat dolgoztam. Miután lomtalanítottak, sokáig üresek voltak a pincék.*

Összegezve és kiegészítve: az igés szerkezet aspektusértéke szempontjából fontos tényezők *a*) a tranzitív igék tárgyának minősége *b*) az intranszitiv igék alanyának a minősége (*Jött a busz: Váratlanul jött egy busz*), *c*) az igető akcióminősége, *d*) az igekötő jellege. Az aktuális mondattagolással kapcsolatban megjegyzendő, hogy a folyamatos szerkezetek jelentős része nem szerepelhet témaként: az *Aki mászott föl a fára*, az (*a*) *Pista* mondat nem egyenlő értékű a *Pista mászott föl a fára* mondattal.

Az aspektus kifejezettsége gyakran neutralizálódik tagadás és felszólító mód esetén is. Ilyenkor általában a folyamatos szemlélet szorul körülírásra. (*Már ment le a nap. – Nem a nap volt már lemenőben, hanem a hold.*)

C) Az akcióminőségekről. – Vizsgálatuk – vagy talán inkább oktatásuk – gyakori hibája a szóképzés jelentőségének eltulzása (vö. Fabó Kinga: Gyakorító és mozzanatos képzők a mai magyar nyelvben. MNy. 74: 453–64). Fabó Kinga világosan bizonyítja, hogy pl. a *-gat*, *-get* képzős igék alapján kijelölni egy akcióminőséget nem lehet. Ez persze nem jelenti azt – véleményem szerint – hogy a magyarban nem lehet akcióminőség. Kétségtelen, hogy egyes igék tartalma „saját idejükhöz” nem egyformán viszonyul: ha valaki az asztalnál *ül*, az nem áll; de aki „*levelez Jóska-val*”, az lehet, hogy telefonon beszélget vele; aki *rág*, az most rág, de aki *köhög*, az lehet, hogy most éppen nem köhög; aki *megy be* a hivatalba, az biztos, hogy úton van, de aki *bejár*, az lehet hogy alszik stb.; ami egyre *süllyed*, az egyszer lesüllyed, de az, hogy valaki *sír*, az – nyelviileg – nem vetít előre valamilyen beteljesedést. Ha az akcióminőséget csak lexikális kérdésnek tekintjük, akkor igen nagy mennyiségű akcióminőséget lehet elkülöníteni, különösen, ha valamilyen aspektuális és intenzitást illető vagy emocionális-értékelő jegy rendszeresen ismétlődő együttesét is külön akcióminőségként vesszük számba (*kibeszélgeti magát*, *agyondolgozza magát*, *sírdogál* stb.). Vannak azonban az igéknek olyan (nagyobb igecsoporthoz átfogó) lexikális sajátosságai, amelyek az igés szerkezet aspektusértékére, s ezen keresztül a tagmondat aspektualitására és az összetett mondat, a szöveg temporalitására is kihatással van. Az aspektusformák leírása során is érzékeltettem annak jelentőségét, hogy az adott lexéma az igetartalmat kibontakozónak tételezi-e (evolutív: *megy fel*, *süllyed*, *szárít*, *lassul* stb.) vagy a cselekvőt a cselekvés (történet stb.) során azonos módon jellemzőnek (statikus: *sétál*, *brúg*, *néz*, *ül*): esetleg az ige használata e tekintetben ingadozik. Az is lényeges, hogy az ige tartalmazza-e a többszöriség, általánosság jegyét, avagy közömbös, esetleg „egyszeriséget preferáló”-ként, „többszöriséget preferáló”-ként jellemezhető e szempontból. Károly Sándor (i. m. 19) e jegyeket az igenevekre vonatkoztatva a l k a l m i h a s z n á l a t ú és á l t a l á n o s h a s z n á l a t ú megnevezéssel állítja szembe: ugyanitt említi igei példákat is az általános használatra. Az, hogy egy ige alkalmi vagy általános használatú-e, az ige adott szövegben való funkcionálását minősíti; az azonban, hogy lehet-e alkalmi vagy általános használatú, ill. mindkettő, az az adott igét mint lexikai egységet jellemzi.

A pontosabb elemzés igénye nélkül szeretném szemléltetni a fentieket. A *kosárlabdázik, versel, dohányzik, látogat vkit* igék ismétlődést, általánosságot fejeznek ki, ill. e jegyet tartalmazzák. A *fut, iszik* igék lehetnek általános használatúak, utalhatnak ismétlődésre. A *meglátogat vkit, rágyújt* egyszerűsége utal. Az *eszik* önmagában szintén egyszerűsége utal, de általános használatú lehet a *nem eszik* és a *jól eszik*. Így például egyszerűség és többszöriség váltakozását érezhetjük a következő mondatokban: *Mari lányom kosárlabdázik, Karcsi fiam meg fut. Karcsi most is éppen fut, a lányom meg holnap játszik a csapatával a gumigyáriak ellen. Pista öcsém versel(get), tegnap is írt egy szép verset. Dénes bácsi az iskoláról cikkezik, legutóbb a testnevelésről írt. Jóska, sajnos, iszik, a Józsika meg nem eszik. Mari látogatja Juli névűt, a múlt héten is meglátogatta, s ma reggel is azt mondta, hogy elmegy hozzá. Nagyon ideges vagyok. Bár nem dohányzom, most rágyújtok.*

Kontextuális támasz nélkül — mint példánk mutatják — folyamatos aspektusú szerkezetek igéi fejezhetnek ki olykor ismétlődést vagy általánosságot. Olyan igéink is vannak, amelyek — ugyancsak folyamatos szemléletű szerkezetben — határozatlan tárgygal olykor „alkalmiságot”, határozattal viszont ismétlődést preferálnak: *Az utcán egy gyereket vertek; Képzeld, Kovácsék verik a gyereket; Mi dicsérjük a gyereket; Az igazgató úr festi a haját; Hála a Jóistennek, veszik a szőlőt; Ti kapjátok az NyK-t?* stb.

Ha a nem evolutív (statikus) igéket tovább bontanánk, alcsoportjaik között mindenképpen érdemes volna számon tartani a gyakorító-általános igéket — melyek nem feltétlenül „fázisismétlő iteratívak”. Ide tartoznának egyrészt a *jár, a levelez, a visel*, másrészt az olyan viszonyigék mint *hasonlít, irigyl, tartozik, elfér, szeret, gyűlöl* stb. Az ilyen igékből (azonos jelentésben) nem alkothatók „b” konstrukciók még akkor sem, ha az ige kifejezte cselekvés stb. jellemezhető irányával, s felveheti a megfelelő igekötőt. Létezik *bejárt a gyárba* szerkezet, de nincsen *ahogy járt | be a gyárba*. Másrészt a *bejár* sem fejezheti ki perióduson belüli elő-utóidejűséget: nincs **Ahogy bejárt a hivatalba, mindjárt le szokott ülni* mondat. A *lát* ige (potenciális-általános alkalmazása mellett) használatos egyszeri (aktuális) értelemben, de nem evolutív; így a *(be)jár*-hoz hasonlóan alkalmatlan arra, hogy befejezett aspektusú szerkezet magjául szolgáljon. (a *bement* és a *belátott* alakok aspektusértéke különböző). — A fentieknél kevésbé általános szemantikai jegyek alapján, a magasabb szintekre közvetlenül nem hatva, csoportosulnak például a kezdő, pillanatnyi, befejező történési igék (pl. Károly Sándor i. m. 20). Hogy egy ige kezdő-e vagy befejezett, az a mondat és a szöveg szempontjából nem látszik lényegesnek; maga a minősítés is tulajdonképpen attól függ, hogy az adott szó milyen szóképzleti mezőben él — s itt most a szavak konkrét morfémaállománya is lényeges. A *megérez* igét nem mondatbeli funkciója, nem önmagában vett jelentése, hanem az *érez* igekötőtlen igéhez viszonyított jelentése alapján minősítjük kezdőnek. A *hazajött* vagy a *meghalt* alakok is interpretálhatók valaminek a kezdeteként, ettől azonban nem szokás őket kezdőnek minősíteni, mert nem a megfelelő igekötőtlen ige kifejezte cselekvés kezdetét jelzik. Így a *megérez* nem volna kezdőnek minősíthető, mihelyt kihalna az *érez* ige — elnézést a goromba feltételezésért —; akkor sem minősítenénk így már kezdőnek a *megérez* igét, ha egyébként használatában semmiféle változás sem következne be.

További részletezés helyett — összefoglalásul — elmondhatjuk, hogy a magyarban az *a s p e k t u a l i t á s v i z s g á l a n d ó*; vannak róla szilárd alapismereteink, de sok a tisztázandó vagy pontosabban megfogalmazandó részlet is. Központi kategóriája nyelvünkben az alább körülhatárolandó *a s p e k t u s*.

A magyar nyelvbeli aspektus nem morfológiai kategória, mert nincs az igéknek befejezett és folyamatos alakjuk úgy, ahogy pl. múlt

és jelen idejű alakjaik vannak; nem lexikogrammatikai kategória, mert nem minden igéről állítható, hogy az csak folyamatos, ill. befejezett értékben (ilyen szerkezetekben) szerepelhet.

Az aspektus, pontosabban az ígés-szerkezeti aspektus a magyarban lexiko-szintaktikai kategória abban az értelemben, hogy a szemben álló aspektuformák egyik tényezője az ige bizonyos lexikálisan adott (lehetőséges) tulajdonsága (akcióminősége), mely egyrészt a szintaktikai szerkezetekben konkretizálódik, másrészt a mondatban — az ígés szerkezet részeként — a maga jelentésén túlmutató viszonyok kifejezésében működik közre.

Az aspektualitás eszközei között a fentiekén kívül beszélhetünk egyéb mondatrészek és szófajok aspektuális szerepéről (vö. *beteg – beteges: megy – jár: fél – félős: mérges – mérges ember* stb.). Ezeknek és az akciómnőségek egy részének az ígés szerkezet aspektusától függetlenül és azon túlmutatóan fontos szerepük van az egész szöveg időviszonyainak kifejezésében.

A fentiekben sehol sem törekedtem teljességre. Például: az ígés-szerkezeti aspektus kifejezőeszközeinek tárgyalása során az igét, igekötőt tartalmazó szerkezetekhez hasonlóan leírandók és aspektusértékük szerint minősítendőek a latívusi határozót és (igekötőtlen) igét, a latívusi határozót, igekötőt és igét tartalmazó szerkezetek (*boltnba ment, ment a boltnba; lement a boltnba* stb.), az irány- és eredménytárgyat tartalmazó szerkezetek (*egy autót mostam; egy autót vettem*) különbségei; elemzendő az alany határozottságának — határozatlanságának a szerepe, az alany és a tárgy száma; bizonyos negatív de nem kevésbé informatív megállapítások érdekében össze kell vetni a latívuszi és lokatívuszi bővítményeket, ill. az ilyen jellegű igekötőket vagy összetételi tagokat.

5. Az aspektualitás oktatásának állapota és lehetőségei. — Az aspektualitással valamilyen formában eddig is találkozott a magyar tanulóifjúság egésze — részint a magyar nyelv és irodalom elnevezésű tantárgy, részint az idegen nyelvek tanulása során.

A) Az iskolai magyar nyelvtanok általában az ige fajtái között említene a cselekvés lefolyásának módja szerint tartós — huzamos történésűnek, illetve mozzanatos történésűnek nevezett igéket. (l.: Szemere Gyula – Szende Aladár: Magyar nyelvtan a gimnáziumok I. osztálya számára. Bp., 1965. 69; Szende Aladár: Magyar nyelvtan a szak-középiskola I. osztálya számára. 14. kiadás, Bp., 1978. 48; Bencédy József – Fábíán Pál – Rácz Endre – Velcsó Mártonné: A mai magyar nyelv. 3. kiadás. Bp., 1974. 23.)

Az aspektualitás (folyamatos cselekvés, befejezett cselekvés) általában szóba kerül az igekötők, illetve az igekötők szórendje kapcsán is (pl. Szemere Gyula – Szende Aladár: Magyar nyelvtan a gimnáziumok II. osztálya számára. Bp., 1966. 100; Bencédy – Fábíán – Rácz – Velcsó né i. m. 451).

A szóképzés témakörben általában megemlítik az ún. gyakorító és mozzanatos igéket (pl. Kertész György: Nyelvtan, helyesírás, fogalmazás az emelt szintű szakmunkásképző iskolák II. osztálya számára. 8. kiadás, Budapest, 1976. 43–4).

Egyébként nagyjából ugyanezek a mozzanatok szerepelnek az általános iskolai anyagban is, pl. megemlítik, hogy az igekötő „befejezetté teszi a cselekvést” (Hernádi Sándor – Szemere Gyula: Magyar nyelvtan az általános iskola 6. osztálya számára. 11., átdolgozott kiadás, Bp., 1975. 78), vagy hogy a *törölget* ige „gyakori, ismétlődő törlést jelent” (Hoffman Ottó – Rózsa Jó-

zsefné: Magyar nyelvtan az általános iskola 8. osztálya számára. 13. kiadás, Bp., 1876. 73).

Az említett három szempont (az ige fajtái, az igekötő szórendje, igeképzés) alapján tehát az elmúlt évek tanulói a következő kifejezésekkel találkoztak: tartós-huzamos történésű ige, mozzanatos történésű ige, folyamatos cselekvés, befejezett cselekvés, gyakorító (és mozzanatos) ige. Az egyes fogalmakat példaként izolált szavak illusztrálják. — Mint a nyelvtudomány újabb eredményeit tükrözni kívánó, igen tartalmas új tankönyv említést érdemel Honti Mária és Jobbágyiné András Katalin Magyar nyelv a gimnáziumok II. osztálya számára c. munkája (Budapest, 1980.). E könyv a korábbiaknál részletesebben tárgyalja az igenevekben kifejeződő időviszonyítást. A szórendről szóló fejezetben a *folyamatosság* és *befejezettség* szavakat nemcsak „hozzárendeli” a megfelelő alakokhoz, hanem a mondatra való kihatásukban értelmezi e kategóriákat, mondatnyi példákat ad, s még az angol és az orosz megfelelőkre is utal. — „Elszalasztott lehetőségei” e tekintetben a könyvnek Az ige és az igés mondatforma (33–9) c. fejezetben vannak. Itt — talán éppen az aspektus-akcióminőség — szóképzés összefüggését illető átmeneti szakmai bizonytalanságokra való tekintettel — a szerzők megkerülték a témát. Az I. osztályban tárgyalt szövegtan szintén adna lehetőséget az aspektualitás tárgyalására, sőt feltehetőleg a tárgyalás lehetséges módját tekintve is itt volna alkalom témánkat a legszerveesebben beépíteni. (Honti Mária—Jobbágyiné András Katalin: Magyar nyelv a gimnáziumok I. osztálya számára. Bp., 1979. 70–5, 90–104, 112.) E tankönyvnek a jelekről és jelrendszerekről, az emberi nyelvről szóló bevezető fejezete (3–64) megfelelő szemléleti alapot ad ahhoz is, hogy a tanulókat — az igés szerkezeti aspektus kapcsán is — megtanítsuk különbséget tenni a tükrözött valóságrész, ill. a tükröző nyelv kategóriái, ez utóbbiaknak a valóság által közvetlenül meghatározott, ill. egyezményes mozzanatai, a beszélő szubjektivitását adott szinten érvényesítő vagy nem érvényesítő elemei között. (Pl. a folyamatosság jegyéről elmondható, hogy az nem a cselekvés valamely sajátosságát, hanem a beszélő nézőpontját minősíti (vö. jelen írás, 3. pont/B).

B) A másik terület, ahol az aspektualitás — főképp az ige-aspektus és annak összefüggése a kontextus egyéb aspektuális elemeivel előkerül, az idegen nyelvek, elsősorban az orosz nyelv oktatása.

Röviden ennek nehézségeire és lehetőségeire is kitérek.

Az orosz igeszemlélet oktatásában Magyarországon általában három mozzanat dominál.

a) Az igepárok fogalma. Ennek bevezetésékor szokás magyar rezultatív igék imperfektív—perfektív szembenállását idézni (*ír—megír, tanul—megtanul*); mivel azonban a magyar perfektív igének a tárgy határozottságától való, szintén nem jelentéktelen függése rejtve marad, ezen analógia negatív és pozitív hatása egyaránt érvényesül: a tanulók a *Vettem egy kiló kenyeret*-szerű (befejezett) szerkezeteket helytelenül folyamatos igével fordítják; ugyanakkor, amikor a *megvettem a kenyeret*, ill. *írta a levelet—megírta a levelet*-féle, határozott tárgyat tartalmazó szerkezetek fordításával nincs baj. (Az említett hibák természetesen nemcsak akkor fordulnak elő, ha bevallott fordítás folyik, hanem orosz nyelvű beszélgetés során is.)

Az igepárok fogalmának bevezetése után a tanárok többnyire az igepárok memorizálását, nem pedig helyes alkalmazását kérik számon.

b) Minden szinten tanítják a folyamatos szemléletű igék ismétlődés jelentését (értsd: az ismétlődést kifejező határozókkal való használatuk lehetőségét).

c) Hangsúlyos helyet kap a jövő idő képzésének igeszemléleti meghatározottsága (segédigés jövő idejük csak a folyamatos igéknek van).

A fentiekkel szemben olykor elsikkad — idő és energia hiányában — az egyidejűség—egymásutániség⁹ szemantikai jegyeinek, valamint az orosz igeszemlélet járulékos modális funkcióinak tanítása.* — A magyar nyelvtan eddig e tekintetben nem sokat segített az orosz oktatásában: az ún. gyakorító igéknek az oktatásban való, megtévesztő dominanciája, az itt-ott előforduló *folyamatos* – *befejezett* szavak meghatározatlansága talán még nehezítette is az orosz tanárok dolgát. (Jegyezzük meg: nem várható a tankönyvektől, hogy megelőzzék szaktudományukat. Honti Mária – Jobbagyné András Katalin idézett tankönyveire a fentiek már nem vonatkoztathatók.)

C) Az aspektualitás oktatásának pontos távlati tervét ma elkészíteni lehetetlen, hiszen az nagymértékben függ a tantárgy oktatásának egészétől. Nagyon is időszerű azonban az alapvető kérdések számbavétele. Ezek a következők lehetnek: ha a fogalmi – szemantikai kategóriából indulunk ki, hol alapozzuk azt meg: a magyar nyelv vagy az idegen nyelvek oktatásában; milyen mértékben, milyen anyagrészek keretében, milyen részletekben foglalkozunk a kérdéssel, milyen szinten kérjük számon az oktatott anyagot.

Az aspektualitás oktatásában sokkal inkább kell a tanulók absztrakciós képességeire támaszkodnunk, mint a morfológiai kategóriák esetében, ahol is teljesen uralkodhat — és uralkodik — a forma alapján való tájékozódás. A jelentés bonyolultsága pl. egyáltalán nem zavarja az igeidőket tanuló fiatalot. Bár például egy tárgyi mellékmondat jelen idejű igealakja tükrözhet a beszédhez viszonyított múlt időt (pl. *Azt mondta, hogy fájt a feje, pedig nem is fájt neki*), ez nem zavarja meg a diákot abban, hogy helyesen határozza meg az ige nyelvtani idejét. A *Néztem, hogy kelfel a nap* igéi közül is az elsőt határozottan múlt idejűnek, a másodikat jelen idejűnek minősíti külön magyarázat nélkül is.

Az elvonatkoztatás képességének ez a kényszerű megterhelése, a kérdéskör bonyolultsága amellet szól, hogy témánk az oktatás viszonylag kései szakaszaiban kerüljön sorra. Rácz Endre Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének grammatikai megalapozásáról (1980.) c. munkájában hasonló alapon javasolja, hogy az aspektualitás az ún. legfelső fokon, a középiskolák III–IV. osztályának anyagában szerepeljen, ahol is „külön grammatikai ismereteket — egy osztály keretében — csak azok tanulnának, akik a társadalomtudományok irányában kívánnak szakosodni” (21). Ugyanakkor megfontolandó tényező, hogy az orosz igeszemlélet oktatása már az általános iskolában megkezdődik, s a tanulók a középiskolában végig igepárokat tanulnak — igen szerény fogalmi megalapozás után. A magyar nyelvtan fokozottabb — s talán: korábbi — megterhelése mellett szól az is, hogy az idegen nyelvi órák legfőbb követelménye a fokozott idegennyelvű-

⁹ Azért volna jó e funkcióból kiindulni, mert így a tanulók meg tudnák ragadni és „elhinnék” az oroszbeli két aspektusforma jogosultságát. — A párhuzam csak az „egyszeri egymásutániség” kifejezését jellemzi. (Vö. Wacha Balázs: A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1: 157–64.).

* Kéziratomban már a nyomdában volt, mikor Pete István felhívta figyelmemet a középiskolákban történt változásokra és arra, hogy az ország egyetemében súlyának megfelelően tárgyalják a kérdést. — Cikkem írásakor nem ismerhettem Pete Istvánnak a Magyar Nyelv hasábjain megjelenendő, velem részben vitázó cikkét sem. Erre később reagálok. Elismerését és bírálatát ezúton is köszönöm.

ség; ez azonban — a nyelvtudás még alacsony szintje miatt — nemigen alkalmas bonyolult fogalmak kialakítására. Az idegen nyelvek oktatásának a transzformációs érzékeltetés további fokozása irányában kellene haladnia; a fogalmi alapozást és értelmezést a magyar nyelvtannak volna célszerű átvennie — hiszen e tantárgy jelenleg is a nyelvről való általános ismeretek (világnézeti vonatkozások) oktatására is hivatott; s erre gyakorlatilag egyedül alkalmas. — Minthogy az aspektualitás a szöveg egyik lényeges szervezője, elképzelésem összhangban van Rácz Endre idézett tervezetének azzal a részével, amely szerint az ún. felső fok (a középiskolai I. és II. osztálya) hivatott a szöveg középpontba helyezésére (vö. i. m. 17, 19).

További kérdés, hogy az aspektualitás eszközei közül melyeket tanítsuk, az aspektus és az akciómínőség különbségéről szó essék-e, ez utóbbinak milyen alosztályait mutassuk be, milyen mértékben szerepeljenek idegen nyelvekkel való egybevetések.

Nem kényszerű kompromisszumnak, hanem eredményes megközelítésnek vélem azt az eljárást, mely az aspektualitás oktatásának zömét a középiskola II–III. évére tenné — az általános iskolák 5. osztályában kezdődő indirekt előkészítés után.

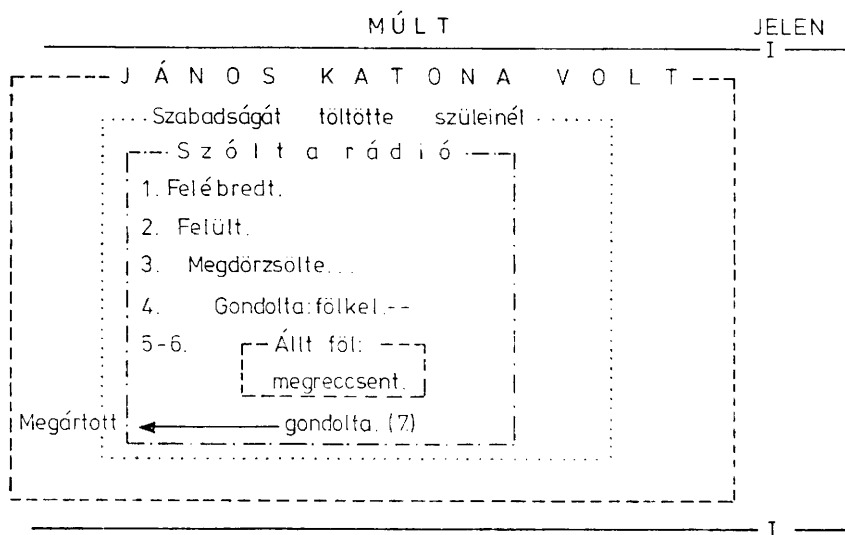
Az előkészítés kezdődhetne olyan kis szöveggel vagy szövegekkel, amelyek inkább érzékeltetnék, mintsem szabatosan megfogalmaznák és számonkérendő táblázatba sűríténék azt a tényt, hogy bizonyos igéink, igecsoportjaink közös jelentéselemeket tartalmaznak — annak ellenére, hogy a jelentésekben tükrözött cselekvések a közvetlen szemlélet számára egyáltalán nem „hasonlítanak” egymásra. Itt nemcsak aspektuális jegyeiről van szó. Kigyűjthetjük például egy célszerűen megszerkesztett szövegből azokat a mondatokat, tagmondatokat, amelyekben az ige által kifejezett cselekvést a cselekvő — a tanuló megítélése szerint — akarta vagy nem akarta. Pl.: *Pista elesett. Jól megütötte magát. Nem baj — gondolta. Gyorsan felugrott, leporolta magát, s már indult volna tovább, mikor meghallotta, hogy valaki hívja.* — Hasonló válogatást végeztethetünk aszerint, hogy az igék egy hosszabb időszakra vonatkoznak-e vagy sem. Pl.: *Pista egy szovjet fiúval levelezett. Nagyon szeretett levelet kapni. Egyszer egy különösen vastag borítékot hozott a postás.* Stb. — Kérdezhetjük, hogy az igéktől kifejezett cselekvések — egy mondaton vagy rövid szövegen belül — egyidejűek-e, vagy egymás után következnek. Nyelvtani szakkifejezések bevezetése itt nem szükséges. — Írásvetítő transzpárensen bemutatathatunk egy figurát ábrázoló képeket, melyeket több igét tartalmazó mondat magyaráz, pl.: *Mari ül és olvas; Jóska nézi Kati fényképét, és átszellemülten mosolyog.* — Ezt követően olyan képsorozatot is mutathatunk, ahol az alany azonossága ellenére kellett több képhez folyamodnunk: *Mari fölállt, odament a csaphoz, ivott egy pohár vizet, majd letette a poharát, és bement a szobába.* — *Bekapcsolta a tévét, és leült az ágyra.* Hasonló szemléltetést jóval később oroszórán is alkalmazhatunk; pl.: *Он пришел домой, и лег спать; Он выпил, вышел, зашел и цел —* — vagy ehhez hasonló, de az adott olvasmány szavaiból összeállított mondatok felhasználásával és képi ábrázolásával.

A 7. osztályban, amikor Rácz Endre javaslata szerint a mondatban, az összetett mondat kerülhet előtérbe — az időhatározói mellékmondat kapcsán bemutatatható, hogyan fejezhetnek ki — akár azonos kötőszavú s természetesen azonos igeidőket tartalmazó — mellékmondatok különböző időviszonyokat. A példákban opponáló aspektusú igés szerkezetek szerepelnének (pl. *ahogy jött fel... — ahogy feljött...).* A kapcsolódó feladat az 5. osztály anyagába javasoltakhoz hasonlítana, azzal a különbséggel, hogy itt most az opponáló mondatokban azonos igetővek szerepelnének, s hogy az egyidejű-

ség – egymásutániség a főmondat – mellékmondat viszonylatában kerülne elő. (Ezekre a gyakorlatokra az idegen nyelvek oktatásában is támaszkodhatnánk; s itt nemcsak az orosz igeaspektusról van szó, hanem például a német *als* melletti 1. vagy 3. múlt megválasztásáról; az angol és a francia igeidők esetében az összevetés még kézenfekvőbb.)

A középiskola I–II. osztályában, mikor a szöveg a figyelem középpontjába kerül, lehetnének olyan gyakorlatok, melyek egy-egy történet időszerkezetének a rekonstruálását tűznék ki célul, attól függetlenül, hogy az időszerkezet érzékeltetésében milyen eszközök vesznek részt. Például:

János katona volt. Egyszer, mikor szabadságát töltötte szüleinél, arra ébredt, hogy szól a rádió. Felült, megdörzsölte a szemét. „Fölkelek” – gondolta. Ahogy állt föl, megreccsent a térde. „Megártott a múlt heti gyakorlat” – gondolta. A megoldás kb. a következő lehetne:

A középiskola III. osztályában következhetne az igés-szerkezeti aspektus viszonylag rendszeres bemutatása. A cél itt a folyamatos és nem folyamatos (befejezett, hangsúlyosan közlő) alakok szembeállítás, a szembenállás felismertetése volna. A kategória kifejezőeszközeinek különbözőségét – elképzelésem szerint – szemléltetnék, de nem kérnék számon. Kiemelnénk, hogy az igető szótári jelentése (ezen belül: akcióminősége) nem egyértelműen szabja meg az igés szerkezet aspektusértékét. Átisméltetnénk az immár megnevezett folyamatos és befejezett szemléletű szerkezeteknek az egyszerű, illetve az alárendelő összetett mondatokban való szereplését. Ekkor vagy a IV. osztályban kerülhetne sor a magyar igés-szerkezeti aspektus és az orosz ige-aspektus rövid összevetésére.

Befejezésül megjegyzem, hogy példáim – s az anyag elosztásának vázolója is – valóban csak példák, melyek csak egy lehetséges bemutatási módot kívánnak érzékeltetni. A konkrét tervezés a jövő feladata.

Wacha Balázs

Bánréti Zoltán kísérleti tankönyvei

(Gyerek és anyanyelv. Anyanyelvi nevelési kísérlet a 4. és 5. osztályban. Bp., 1979. 179 l. Kamasz és anyanyelv. Anyanyelvi nevelési kísérlet a 6. és 7. osztályban. Bp. 1981. 152 l.)

Szépe György a Kamasz és anyanyelv előszavában a könyvet műfajában a 6–7. osztályban folyó kutatás, anyanyelvi kísérlet tananyagáról való beszámolóknak nevezi, és egyúttal segédkönyvnek ajánlja az általános iskola felső tagozatában tanító magyar-tanároknak. Bízvást elmondhatjuk ezt a Gyerek és anyanyelv című könyvről is. A két könyv Bánréti Zoltán egyéni munkájának az eredménye, a munkák „alapjául szolgáló tudományos kutatás és pedagógiai kísérletezés azonban kollektív munka keretében valósult meg” — írja az Előszóban Szépe György. A Nyelvtudományi Intézet strukturális és alkalmazott nyelvészeti osztályának, a 6. számú Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv 2.1.1.1. kódszámú témájával foglalkozó bizottságnak a nyelv megismerésére és a nyelvészet eredményeinek hasznosítására irányuló tevékenysége, továbbá a pécsi és a szombathelyi tanárképzők gyakorló iskoláinak, a főváros és a gödöllői járás néhány osztályának és tanárának a kísérleti munkája szolgált a két könyv alapjául. Először a felsorolt iskolákban sokszorosított jegyzetekből tanították a kísérleti anyagokat. A tanárok és a tanulók véleménye, a mérések eredményei, a szakfelügyelők javaslatai alapján a szerző többször is átírta az anyagot. A nyomtatásban megjelent anyag nagy részében már többszörösen tanított anyag újraírásának az eredménye.

„Az általános iskola felső tagozatára irányuló munkát szorosan bele kívánjuk illeszteni egy hosszanti modellbe, amely a magyarországi magyar anyanyelvű tanulók harmadik életévétől a tizennyolcadikig terjed, s kiterjed valamennyi korosztály nevelőinek képzésére is” — olvassuk az Előszóban. Majd lejjebb: „Az általános iskola felső tagozata a mi esetünkben is, akárcsak — bizonyos mértékig az új dokumentumokban is — az anyanyelv (magyar nyelv és irodalom) tantárgyában a 4. osztályban kezdődik. Ez persze problémát is jelent, mivel szervezetenként a 4. osztály az alsó tagozat része. Célunk nem is a szervezeti változtatás, ez nem a mi dolgunk, hanem a zökkenőmentes átmenetnek, a lineáris tantervépítkezésnek az elősegítése.” Azt is megtudjuk az Előszóból, hogy a felső tagozatra tervezett kutatásokat közlétező könyvek sora lezárult. Az általános iskola 8. osztályában távlatilag az a kísérleti anyag kerül oktatásra, amely az Ember és nyelv című sokszorosított kiadványban megjelent. Legutóbb a Nyelvtudományi Intézet és a Pécsi Tanárképző Főiskola közös kiadványaként jelent meg 1978-ban.

Bánréti mindkét könyve elé „A kísérleti tananyag céljáról, tartalmáról és a felhasználás lehetőségeiről” címmel bevezető tanulmányt írt. A két tanulmány nagyon sok pontban találkozik. Mindkét bevezetőben részletesen szól a szerző arról, hogy a kísérleti tananyagot igyekezett „olyan pedagógiai konstrukcióvá formálni, amelyben a pszichológia idevágó eredményei belső összefüggésbe kerülnek a korszerű nyelvészet gondolatanyagával és a modern pedagógia elméletével és gyakorlatával”. Vigotszkij és Piaget, továbbá tanítványaiknak és követőiknek tanításai, amelyekben a nevelést mint tevékenységrendszert fogják fel, és e tevékenységrendszer kiépítésében bevezetik a legközelebbi fejlődési zóna fogalmát, a külföldi és magyar kísérletek, oktatási-nevelési koncepciók a tananyag szerkezeti felépítésében, továbbá a transzformációs grammatika elmélete és szabályrendszere alakították ki a kísérleti tananyag céljait, magát a tananyagot, szerkezeti felépítését és a feldolgozás módszereit.

A két kísérleti tananyag legfontosabb céljait a szerző a két bevezető tanulmányában így foglalja össze: a Gyermek és anyanyelv és anyanyelvből olyan elveket és módszereket kell a tanulónak megismernie, amelyekkel képes felfedezni az anyanyelv grammatikáját, rendszerét, a Kamasz és anyanyelvből pedig képes felfedezni a szöveg grammatikai alap-

jainak a rendszerét. Problémaérzékenységet és ítélőképességet kell mindkét anyagnak kifejleszteni, hogy a tanulók a különféle nyelvi problémákat, a 6–7. osztályban a szövegértés és szövegépítkezés kérdéseit észleljék és jól értelmezzék. A szövegalkotó és a szöveg-megértő képességüket automatizálni kell. Olyan elveket és módszereket kell megismerniük, amelyekkel képesek megérteni önmaguk és mások kommunikációs lehetőségeit és nehézségeit, és kikísérletezhessék a legelőnyösebb és leghatékonyabb közlési stratégiáikat és az önellenőrzés módjait. A második könyv bővült azzal, bár az elsőben is találunk néhány példát, hogy a verbális szöveganyagba képanyagokat is helyezett el a szerző. „Ezekkel a példákkal arra szeretnénk ösztönözni a gyerekeket” – írja, – „hogy a közlések alkotásának, értésének szerkezetére és gyakorlatára más jelrendszerekben is figyeljenek fel” (Kamasz és anyanyelv 16). Különböző is a legtöbb könyvben képeket, rajzokat és ábrákat talál az olvasó, olyanokat, amelyek szervesen beilleszkednek a verbális anyagba. Nagy Ferenc a szövegtanában másodlagos közleménynek nevezi ezeket, s a szerzők az elsődleges szöveg szerkesztésének tekintik (Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Egyetemi jegyzet. Bp., 1981. 15).

Bánréti Zoltán is, mint minden tankönyvíró, nagy fontosságot tulajdonít a tananyag felépítésének. „Egy tananyag hatása és hatékonysága alapvetően összefügg az anyag szerkezetével” (Kamasz és anyanyelv 19). Milyen nyelvtani kategóriákat ismernek meg a tanulók adott életkorban, milyen nagyobb rendszer részei ezek, milyen a viszonyuk a rendszer egészéhez, mennyire átláthatók e viszonyok a gyerekek számára, milyen lépésekkel jutnak el az összefüggések felismeréséhez, és mennyire képesek a rendszerviszonyok önállóbb felfedezésére, ezek nagyon lényeges kérdései a tananyagfelépítésnek. Hasonlóan lényeges kérdésnek ítéli a szerző azt is, hogy „valamely közlési tevékenység típusát mennyit gyakorolnak. De még lényegesebb, hogy a résztvékenységek elsajátítása után olyan összetettebb tevékenység felé haladunk-e, melynek elemei az előbbi résztvékenységek. A strukturált tananyagok lehetővé teszik az értelmes és gazdaságos tanulást, mivel az egyes kategóriák nagyobb rendszerekbe helyezése, a gyakorlati résztvékenységek összetettebb tevékenységekbe épülése egyszerre jelent ismétlést és új dolgok tanulását” (Kamasz és anyanyelv 19).

Bánréti tananyagépítkezéséről még két fontos dolgot emelek ki. Az egyik, a szerző megfogalmazásában: „Tananyagunk rendszere a problémák és tevékenység típusok fejlesztésére épül. Ebben a kiinduló pontot az elsajátítandó probléma, illetve tevékenységek leglényegesebb, legalapvetőbb viszonyainak kiemelése adja. A fejlesztés nem más, mint a rendszer kibontása. . .” (Kamasz és anyanyelv 19). A másik jellemzője pedig az, hogy két alapvető feladatot old meg egyszerre. Az egyik feladat a nyelv lényeges tulajdonságainak, szabályrendszerének a tudatosítása, a másik pedig: különféle közlési helyzetekben és műfajokban az elmélet gyakorlati mechanizmusának elsajátíttatása, automatizálása. A Gyerek és anyanyelvben minden elméletibb jellegű fejezetet követ egy Közlések és helyzetek című fejezet, a Kamasz és anyanyelvben a két feladat megoldása már úgy valósul meg, hogy a grammatikai szabályok felfedeztetése a tananyag első felére hárul, s éppen csak ízelítőt ad e rész arra, hogyan használhatók e szabályok beszédhelyzetekben. A tananyag második felében történik a grammatikai szabályoknak a begyakorlása differenciáltabb tevékenységben, műfajilag is sokféle kommunikációs helyzetben.

Nézzük ezután a tananyagot! A Gyermek és anyanyelv vázlatos képet ad a magyar transzformációs (kombinatorikus) mondattanról. Az első nagyobb fejezetben megismerkednek a gyerekek az elemi és a bonyolult mondat fogalmával. Két irányú kombinációkat végeznek, elemi mondatokból bonyolult mondatokat szerkesztenek, és bonyolult mondatokat bontanak fel elemi mondatokra. Majd megismerkednek a bonyolult mondatok magjával. Az ezt a részt követő Közlések és helyzetek című fejezet feladataiból megtanulják az ismert és az újszerű fogalmát, ezek ismeretében az elemi mondat és a bonyolult mondat

használatát bizonyos beszédhelyzetekben. A következő fejezetekben a szokásos és a szokatlan jelentésű értelmes és értelmetlen mondatok formai sajátosságai (a szavak mondatbeli helye, szófajok, toldalékaik) kiderítésével a mondatforma fogalmába vezet be a szerző, s az alanyt, állítmányt, majd a tárgyat mint mondatrészeket valamilyen jelentésoztály és valamilyen forma kapcsolataként tárgyalja. Az alany és állítmány, majd a tárgy és az igei állítmány egyeztetésével megismerteti a nyelvi szabály fogalmával. A fejezetet követő nyelvhasználati részből ez új ismeretekhez még a szórend és a hangsúly, a hanglejtés ismerete járul. Majd két nagy fejezet is foglalkozik az alanyi és állítmányi résszel. Ezekben ismerkednek meg a tanulók a vonzat fogalmával. Az állítmány és vonzatai adják a mondat állítmányi részét, az alany és vonzatai az alanyi részt. A tanulók itt tanulják meg azt, hogy nem minden bővítmény vonzat, vannak nem kötelező bővítmények, ilyenek a jelzők és a kötelező bővítményi tárgygyal és vonzathatározókkal szembeállított körülményhatározók. E mondatrészek tárgyalásába a szerző a szófaji és a morfológiai ismereteket is bevonja.

A tankönyv tehát eddig a hagyományosan egyszerű mondatnak nevezett nyelvi alakulattal foglalkozott, s azt vizsgálta, hogy valamely bővítmény vonzat-e vagy nem kötelező mondatrész, s azt, milyen lépésekkel építhető be egy elemi mondat a másikba, ha szükséges.

A tankönyv következő részeiben a szószerkezetekkel és a mellékmondatokkal ismerkednek meg a tanulók. Először a minősítő jelzői szerkezetekből alakítható mellékmondatokkal, majd a körülményhatározói szószerkezetekkel és mellékmondatokkal foglalkozik a szerző, de a két rész másféle felépítésű. Az elsőben egy elemi mondatba vonatkozó mellékmondatként beépített egy másik elemi mondatot, s ebből a mellékmondatból transzformál minőségjelzős szószerkezetet. Ezt azért tartja szükségesnek, hogy megmutassa, a minőségjelző sohasem vonzat. A második részben a körülményhatározót transzformálja mellékmondatná. Itt ugyanis előbb meg kell vizsgálni azt, hogy a határozó vonzat-e vagy nem kötelező körülményhatározó. Az első részben tehát a mondatépítés technikája volt a fontos, a másodikban pedig összekapcsolta ezt a technikát és a vonzat szempontját.

A következő fejezetek a birtokos jelző és a főnevesítés, majd pedig a vonzat-mellékmondatok kérdéseit tárgyalják. Ez utóbbiban már kipróbálják azt, hogy a vonzatmondatrészek helyére utalószók segítségével hogyan és milyen esetekben lehet mellékmondatot tenni.

Minden grammatikai felfedezést a szerző a jelentés és forma alapvető viszonyainak kereteiben végeztet, sőt mindig figyelemmel van a szófajok és a toldalékok változásaira is.

A Kamasz és anyanyelvben a tárgy a szöveg. A szövegértés és a szöveggaloktatás grammatikai alapjaival és nyelvhasználati, kommunikációs szabályszerűségeivel, normáival foglalkozik.

A grammatikai alapok fölfedezésére irányuló tevékenységeknek két fő típusát különbözteti el a szerző: a kombinációt és a szelekciót. A kombináción a lineáris szövegépítést érti, a kapcsolás, az összefüggés-teremtés, az előre- és hátrautalás szabályait. A tankönyv első fejezetei ezekkel foglalkoznak. Az elemi mondatok számának a növelésével lehetetlenné válik egy mondat határain belül elvégezni az összeépítésüket. Így át kell lépni a mondat határát. A kötőszók és a sorrendezés ismeretében előbb a mellérendelő összetett mondatfajtákkal ismerkednek meg a tanulók, majd a névmásosítás és a kihagyás szabályainak ismeretében néhány mondatból álló szövegekkel foglalkoznak, különös tekintettel a jelentésbeli finomságokra, a kétértelműség eseteire. A Szövegek és helyzetek című fejezetben a lineáris szövegépítkezés grammatikai szabályainak alkalmazását és használatát gyakorolják beszédhelyzetekben.

A szelekción a hierarchikus építkezés alapműveletét érti a szerző, azt tudniillik,

hogy adott beszédhelyzetben meghatározott közölni való milyen szavak, szó szerkezetek és mondatok közti válogatást kíván. Az egy helyen a jelentés megváltoztatása nélkül felhasználható elemek egy jelentéssztyályba tartoznak. A választás tulajdonképpen két mozzanatot tartalmaz: az adott helyzetben felhasználható elemek jelentéssztyályának elkülönítését az adott helyen fel nem használhatókétól, és választást a felhasználható jelentéssztyály elemei közül. A szó és a szöveg című fejezetben ezt a válogatást gyakoroltatja a szerző, és igyekszik megmutatni a választási lehetőségek szabályozott jellegét.

A következő fejezet A szöveg témája címet viseli. A szöveg tartalmi lényege a szövegtéma, ez a szövegértés és szövegalkotás jelentéstani irányító elve. A szövegből a hallgató mindig következtetéseket von le, és ezek eredménye a szöveg tartalmának a lényege, a szövegtéma. A szövegalkotásban figyelembe kell venni, hogy beszélgető partnerünk nem a szavak és mondatok mechanikus összeadásával érti meg szövegünket, hanem ezekből kiindulva általánosítja a közölt részleteket és következtetéseket von le. Tehát szövegünk megformálásával partnerünk következtetéseit irányíthatjuk. A szavak, a szó szerkezetek szövegkörnyezetbe való elhelyezésével, a szövegkörnyezet jelentésbefolyásoló hatásaival kísérleteznek a tanulók e fejezet feladataiban.

A következő fejezetben, amely a Szövegtípusok és helyzetek címet viseli, már a fejezet elején tisztázza azt a kérdést a szerző, mi a szövegtípus. A szövegtípus azt mutatja meg, mi a közlő szándéka, és milyen nyelvi formában mondja el vagy írja le a témáját. A közlő leírhat tényeket, elmondhat eseményeket, tanácsokat adhat, érvelhet, kritizálhat stb. Ez a szándék. A nyelvi forma a mondatoknak és a szövegeknek a jelentésüktől megkülönböztethető tulajdonságai. A nyelvi formát a szófajok és a toldalékok szerkezeti helye és sorrendje jellemzi. S akkor jó a szöveg, ha alkotója a célját eléri. Itt már a társadalmi viszonylatok, kulturális normák is erősen befolyásolják a szövegszerkesztést, a szövegtípusokat. Hiszen „a közlés olyan összetett cselekvés, amelynek egyik komponense a grammatika. Mellette egy kisebb vagy nagyobb közösség tagjaihoz fűződő viszonyunk, más emberekkel létesített kapcsolataink kulturális és lélektani vonatkozásai is fontosak” — írja a szerző (Gyerek és anyanyelv 14–5). Két szövegtípusnak, a vitának és érvelésnek, előttük a háttérmondatoknak külön fejezetet szentel. Bevezető tanulmányában ezt így magyarázza: a 12–13 éves gyerekekben erős a kritikai érzék és a vitakedv, de az önellenőrzésnek és az önkifejezésnek is igen lényeges műfajai ezek.

A tananyag egy rövidebb recenzióban így körvonalazható, s bizony a gazdag anyagnak ez csak nagyon szegényes és hiányos bemutatása. De talán így is sikerült azt megmutatni, mi ennek a kísérletnek a lényege.

A szerző mindkét könyv bevezetésében részletesebben szól arról, hogy milyen követelményeket támasztottak a kísérletek során a gyermekekkel szemben, s mennyire sikerült e követelményeket megvalósítani. A gyerekektől két dolgot kívántak meg a kísérletezők minden fejezet kapcsán. Az egyik az, hogy „saját szavaikkal el tudják magyarázni, majd később bizonyítani az adott fogalom által jelöltek előállításának módját, lényegét. A másik: hogy ezt meg is tudják tenni. A kettő együttesen jelenti a követelmény teljesítését” (Gyerek és anyanyelv 17). A közlési készségeket fejlesztő anyagokban pedig az a követelmény, hogy az adott problémahelyzetet a tanuló beszédben, írásban meg tudja oldani vagy nem. A grammatikai és a közlési készséget, valamint a technikai (helyesejtés és helyesírás) teljesítményt összefüggésükben együttesen veszik figyelembe. S ezt a tanár az osztállyal együtt dönti el. Tehát sikerült-e a tanulónak pl. valamely kérdésben helyesen érvelnie, tudta-e igazolni valamiben az álláspontját, egy bizonyos szövegműfaj sajátosságait mennyire tudja reprodukálni, helyesen érthető-e a tanuló beszéde, hangsúlyozása, hanglejtése megfelelő-e, az írásművében vétett-e lényeges helyesírási hibát: ezek az értékelés szempontjai. A kísérletek azt igazolták, hogy a kísérleti osztályok teljesítménye jóval meghaladta a kontroll osztályok teljesítményét. Sőt a kísérleti osztályok teljesít-

ménye a nyelvekben is, az irodalomban is, sőt a matematikában is jóval jobb volt, mint a kontroll osztályoké.

A módszert a tananyag sugallja. Tevékenység, tevékenykedtetés, felfedeztetés elméleti és gyakorlati feladatok megoldásával. S mivel a tevékenységek rendszere egyre összetettebb lesz a rendszer felfedezése és a gyakorlati kommunikáció területén egyaránt, a tanulókat arra kényszeríti, hogy maguk is kísérletezzenek, döntsenek, hogyan helyes valami, hogyan nem jó. A tanárnak ilyen helyzetben a szerepe nem a döntőbíróé, hanem a gondolkodó, kísérletező és felfedező társé, aki a nyelvi hibákat elkövetőket tévedésükről meggyőzi, — maga is az adott módszert használva — a tévedésüket, az ellentmondásokat kimutatja.

Befejezésül néhány gondolat a két könyvről.

Szépe György az Előszóban elmondja, hogy a tervek szerint 1985-ben lesz az egész tananyagrendszer „olyan állapotban, hogy azt figyelembe lehet majd venni egy új alternatívaként (vagy változatként) az akkor meginduló új tantervkészítő munkálatokban”. Ha ez pedig így van, már most jó lenne a transzformációs generatív mondattant és szöveg-tant az általános iskolai magyartanárok továbbképzésében, az ún. komplex továbbképzésben napirendre tűzni. Szinte érthetetlen, mennyire idegenkednek a továbbképzési témakörök kitűzői attól, hogy a modern nyelvészeti irányzatok közül egy is bekerüljön a témakörök közé. Azért is érdekes dolog ez, mert a megújított klasszikus grammatika jelenségek elkülönítésében és magyarázatában felhasználja pl. a transzformáció eszközeit. Segédkönyvként ajánlja a szerző a magyartanároknak. Segédkönyv, feladatok, példák és módszerek forrása egy könyv pedig csak akkor lehet, ha megismerik. Egy sereg feladatát e kísérleti könyveknek kitűnően használhatnák az általános iskolában a mai tananyag feldolgozásában is.

Szépe a Kamasz és anyanyelv előszavában beszámolólag nevezi e könyvet, a szerző mindkét könyvet kísérleti anyagnak vagy kísérleti tankönyvnek. Magam a Gyerek és anyanyelv című könyvet tankönyvnek tartom, a Kamasz és anyanyelvet pedig kísérleti anyagnak vagy segédkönyvnek. Az első világos, áttekinthető szerkezetű, jellemző rá mindaz, ami egy jó iskolai nyelvtankönyvre jellemző, tehát tartalmaz gazdag feladat- és példaanyagot, s tartalmaz olyan elméleti anyagot, amelyet meg lehet tanulni. S a jó tankönyvre ez utóbbi nagyon jellemző. A két évvel ezelőtt rendezett Nyíregyházi Anyanyelvoktatási Napokon a szakközépiskolai tanárok legfőbb panasza az volt, hogy az új tankönyvük kitűnő példatár, de a leszűrhető tanulságok (szándékosan nem nevezem szabályoknak) hiányoznak. Az óra végén még tudják ezt a tanulók, de más nyelvtanórán más tanulságok jönnek, s az előbbieket feledésbe merülnek. Arra pedig kevés az idő, hogy ezeket leírják. Vagy hetekig hiányzik az iskolából a tanuló, hol tud utána nézni annak, mit tanultak távolléte alatt. A Gyerek és anyanyelv az alapfogalmak definícióit, majd a megújított és kibővített definíciókat, a nyelvhasználatból levonható legfontosabb tanulságokat közli. Ugyanezt a Kamasz és anyanyelv című könyvről már nem mondhatjuk el. Minél tovább haladunk benne, annál kevesebb a lényeges közlés. A különböző típusú feladatok, szövegrészeket következnek egymás után, s mivel a tanulságok rövid összefoglalása hiányzik, szinte parttalanok hat ez a feladatáramlat. S hiába kitűnőek és jellemzőek a feladatok egy-egy beszédhelyzetre, egy-egy szövegtípusra, nem teszik vonzóvá a könyvet a magyartanárok előtt. Persze ennek van egy másik oka is. Ez a könyv a magyar nyelvtannak éppen arról az ágáról szól, a szövegtanról, amelyben a magyartanárok zöme szinte teljesen járatlan. A felsőoktatásban is csak mostanában kezdődött meg a szövegtan tanítása, s meg vagyok győződve arról, ahányan tanítják, annyiféle szövegtant tanítanak. Nagyon érdekes dolog volna összehasonlítani e könyv anyagát a középiskolai, a szakközépiskolai szövegtankönyvek és az egyetemi szövegtankönyv anyagával. Tehát Bánréti szövegtana akkor lehetne nagyon jó segédanyag, ha a feladatok és példák tanulságait a fejezetek végén elméleti anyagként összefoglalná.

Bachát László

A deverbális névszóképzők Nagykónyi nyelvjárásában

Aki arra a feladatra vállalkozik, hogy áttekinti a magyar dialektológia eredményeit a névszóképzés területén, annak arra a — sajnálatos — megállapításra kell jutnia, hogy nyelvjáráskutatásunk több adóssága, elhanyagolt témái közé a névszóképzést is oda lehet sorolni, alig van ugyanis — sajnos több évtizedre visszamenően is — feldolgozás valamely nyelvjárás névszóképző-rendszeréről. Ami mégis elkészült ebben a témakörben, az viszonylag kis terjedelmű (ilyen pl. Imre Samu „A felsőőri nyelvjárás” c. monográfiájának a névszóképzéssel foglalkozó része: *NytudÉrt.* 72. sz. 77–8; továbbá Kiss Jenő „A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana” c. könyvének az idevágó része).

Az alaktan területén pl. a szótövek és az igeképzés vizsgálatában sem büszkélkedhetünk túlzottan sok eredménnyel, de azért van néhány, igazán kitűnő feldolgozás (pl. Végh József: A derecskei népnyelv ige-tövei és igealakjai. *MNny.* 2: 204–51; Gálffy Mózes: A kalotaszegi Magyarbikál népnyelvének névszótövei. *MNny.* 4: 90–146; Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás ige-tövei és igealakjai. *NytudÉrt.* 32. sz.; Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. *NytudÉrt.* 48. sz.; Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi igeképzői. *NytudÉrt.* 69. sz.; Imre Samu i. m. 60–70, 72–3, 75–6). Hogy miért fordult kevés figyelem nyelvjárásaink névszóképző-rendszerére, annak egyik (talán legfontosabb) oka valószínűleg abban rejlik, hogy a magyar nyelvjárások — eddigi tapasztalataink szerint legalábbis — a névszóképzés terén viszonylag kevés különbséget mutatnak a köznyelvhez képest. Annak ellenére, hogy dialektológiánk már régebben túlesett azon a gyermekbetegségen, amely nyelvjárásainkban elsősorban a szokatlant, a különlegességeket kereste, mégis kétségtelennek látszik, hogy a köznyelvtől elütő sajátságok nemcsak látványosabban, hanem könnyebben megragadhatók mindenféle nyelvjárás-leírásban. Ha viszont valamely nyelvjárás és a köznyelv között nincsenek rendszerszerű különbségek, akkor nehezebben végezhető el bármiféle nyelvjárási jelenség leírása. Ez persze nem jelentheti azt, hogy az ilyen jellegű sajátságok feltárásáról le kellene mondanunk.

Dolgozatom leíró jellegéből következik, hogy az egyes névszóképzők bemutatásában nyelvjárásunk belső rendszeréből és mai állapotából indultam ki, a különböző képzők termékenységet és megterheltséget pedig mindig a köznyelvhez viszonyítottam. Bizonyos származékok jelentését és használatát, ha az szükségesnek látszott, példamondattal világítottam meg. Mivel cikkem alaktani jellegű, ezért példaanyagom a hangszín-árnyalatokat természetesen nem jelöltem.

Főnévképzők

I. Főképpen elvont cselekvést, történést jelentő főneveket alkotnak a következő képzők:

-ás, -és 1. Elvont cselekvést, történést jelentő főnevek alkotására leggyakrabban cselekvő igékhez kapcsolódik (pl. *aratás, ásás, bérregés, büggözés* 'gereblyélés nagygereblyével', *cincogás, duzzogás, gagyarikullás* 1. 'sok beszéd, fecsegés', 2. 'gőgicselés', *hagatás, ivás, kopogás, nevetés, rohanás, szuszogás, tanulás* stb.). Ezenkívül a visszaható, műveltető és ritkábban a szenvedő árnyalatú igékhez járulva is képezhet cselekvést, történést jelentő főneveket (pl. *fésűködés, heccülődés, nyuláskodás* 'nyújtózkodás', *ölékezés, rugdalóddzás, szedelőcködés; füstetés, kapátatás, óvastatás, ragasztás, terjesztés; füstölődés, kikapcsolódás, (ē)maszatulódás, rongálódás, tönülődés* 'tűnődés' stb.)

Az ide tartozó főnevek — az igefajoktól függetlenül — többnyire a cselekvés, történet folyamát átfejezik ki.

2. A köznyelvhez hasonlóan az **-ás, -és** képző ritkábban kifejezheti a cselekvés eredményét (pl. *faragás, hajazás* 'a gabonaasztag tetejének háztetőszerű befedése': *Jó hajazást szoktunk csinányi, hogy be né ázzon az asztag, ha nagyon is esik az eső., horgullás, irás* 'irat', *sikállás* 'a földes szoba fölmázolása (sárga földdel)': *Né tipord össze a sikállást, mer még nem szárott ám jó!, szégedés* 'a derék táján érzett nyilalló fájdalom': *Biztos azér szur a szégedés, mer mégen sokat szaladgátá., várás, vetés* stb.), **tárgyát** (*hímzés, kötés, töltés* 'töltés' stb.), **helyét** (*állás* 'az asztag oldalában kialakított, rendszerint deszkával megerősített hely, ahonnan továbbítani lehet a gabonakévéket az asztag tetejére': *Hád bizony egész nap az állásba ányi nem vód gyerekjáték, nagyon éjárót az embérfija., lakás, nyillás, szállás, ülés* stb.), **eszközét** (*élléskamura, mártás*), **állapotát** (*felejtés, nyugvás*) és olykor **a mértékét** (*harapás* pl. kenyérből).

Az **-ás, -és** — a köznyelvhez és más nyelvjárásokhoz hasonlóan — az egyik legtermékenyebb képző a nyelvjárásokban is. Megterheltségi foka hasonló a köznyelvihez. A ható igéből alkotott származékokra — a megélhetés főnév kivételével — nincs példa, a köznyelvben is nagyon ritkán.

-t A vele alkotott származékok elvont cselekvést, történést jelentenek (pl. *hit, lét, tét*), némelykor a cselekvés eredményét is kifejezhetik (pl. valakinek a *fősztye* 'főzte', *téttye* 'tette' stb.). A származékok közös tulajdonsága, hogy többnyire személyragos formában használatosak (pl. *álltába, fektibe, méntibe, röptibe* stb.).

Bizonyos esetekben állandósult szókapcsolatokban és szóösszetételekben figyelhetők meg (pl. *fülem hallatára, szemém láttára, körömszakattáig, éty tapottat sē, léptényomon, napnyugta* stb.).

Nem tartozik a termékeny képzők közé. Megterheltsége hasonló a köznyelvihez.

-aj, -ej A vele alkotott származékok történést — főképpen különböző hangjelenségeket — fejeznek ki. Rendszerint hangutánzó tövekhez kapcsolódik. A következő származékok használatosak nyelvjárásunkban: *dobaj, robaj, zsibaj* ~ *zsivaj; duhaj, óhaj, röhej, sóhaj; dörej, moraj, ricsaj, zörej* és *zuhaj* 'zaj, robaj': *Gombát széttünk az erdőbe, és éccer csak nem messzi szarvasok szalattak nagy zuhajjā körösztü mindēnē.*

Megfigyelésem szerint a fenti példák közül a *dobaj, óhaj, röhej, sóhaj* és a *moraj* származékok elég ritkán használatosak, közülük a *röhej* elsősorban a fiatalok nyelvhasználatában fordul elő.

Improduktív képző. A megterheltségi foka hasonló a köznyelvihez.

-alom, -elēm Az ide tartozó származékok nagy része elvont cselekvést, történést fejez ki. Például: *ártalom, bántalom, bizalom, hatalom, nyugalom, rágalom, szánalom, szídalom, tilalom; értelem, félelem, ijedelēm, kégyelēm, kérelēm, kereskedelēm, sérelēm, szerelēm, türelēm, védelēm* stb.

Bizonyos származékok némelykor a cselekvés eredményét (pl. *győzelēm, jutalom*) vagy eszközét is (pl. *élēēm, tartalom*) kifejezhetik.

A hangzóihiányos tőváltozatú igék esetében az *-alom, -elēm* képző a torlódásos tőhöz kapcsolódik (pl. *buzgalom, érzelēm, forgalom, mozgalom*). Ezeknek a torlódásos tőalakú származékoknak a száma kisebb a köznyelvinél, és megfigyelésem szerint újabban vannak terjedőben nyelvújrásunkban.

Ennek a képzőnek a produktivitása szintén hasonló a köznyelvihez. Megterheltsége valamivel kisebb, mint a köznyelvben. A palatális képzőváltozat (*-elēm*) második *e*-je nyelvújrásunkban mindig zárt *ē*.

-dalom, -delēm (-odalom, -adalom, -edelēm) A vele alkotott származékok — az *-alom, -elēm* képzőhöz hasonlóan — elvont cselekvést, történést fejeznek ki. Például: *aggodalom, fájdalom, fórodalom ~ fóradalom; késedelēm, veszedelēm* stb.

Némely származék kifejezheti a cselekvés helyét (*lakodalom*), tárgyát (*birodalom*) vagy eredményét (*írodalom, jövődelem ~ jövődelēm, pőkődelēm* 'undorító, ronda (dolog vagy személy)').

Néhány esetben az *-alom, -elēm* képzővel váltakozhat (pl. *bizalom ~ bizodalom, nyugalom ~ nyugodalom*), olykor pedig névszóhoz járul (*fejődelem, sokadalom, urodalom ~ uradalom*).

Improduktív képző, néhány származéka (*aggodalom, késedelēm*) most van terjedőben. A palatális képzőváltozatának (*-delēm*) a második *e*-je mindig zárt *ē*-vel hangzik.

-ság, -ség (-aság, -eség). A származékok egy része elvont cselekvést fejez ki (*járadság, gyűlötség* 'gyűlölködés, veszekedés': A Bözsitű hallottam, hogy mēgin gyűlötség van a testfērgyei között., *ijedség, neveltség, segítség, sietség, vesződség*). Más származékok viszont a cselekvés eredményét (*kivánság, kőccség* 'költség', *nyereség, vereség, veszteség*) vagy eszközét (*eleség* 'gabona', *imádság, válság*) fejezik ki.

Az improduktív képzők közé tartozik. A megterheltségi foka hasonló a köznyelvihez.

-tal, -tel (-atal, -etel) Az ide tartozó származékok többnyire elvont cselekvést (*hivatal, hozatal; fönnlétel* 'ébremlét, fennlét': Valahogyan nēm birom má ugy a fönnléttel, mind fiatā koromba., *gyűietel ~ jövetel, mēnetel, tétel, vétel, vitel*) vagy a cselekvés tárgyát (*étel és ital*) fejezik ki. Több példánk nincs.

Improduktív képző.

-adal, -edel Mindössze két származéka (*eledel és viadal*) él nyelvújrásunkban, ezek is eléggé ritkán hallhatók, főleg „finomkodó” beszédben.

A köznyelvhez hasonlóan ez is improduktív képző.

-hatnék, -hetnék A velet alkotott származékok az alapszóban megjelölt cselekvés végzésére való hajlamot, kedvet fejezik ki: *ēhetnéktye (van), ihatnékom (van), mēhetnékiünk (van), nevetnékētēk (van), réhatnéktya (van)* 'sírhatnékja, rihatnékja (van)' stb.

Megterheltsége hasonló a köznyelvihez.

II. Főképpen a cselekvés, történés eredményét, illetőleg tárgyát jelentő főneveket alkotnak:

-at, -et A velet alkotott származékok elvont cselekvését, történetét, a cselekvés, történés eredményét, ritkábban egyéb jelentést fejeznek ki.

1. Elvont cselekvést, történetét fejeznek ki (pl. *bánat, böcsület, csodálat, élet, előkészület, (mécs)gyújtat* 'lámpagyújtás', *gyűjet* 'jövés', *igyekezet, indulat, járat* (mā járadban van?), *mozdulat, pirkadat, sorozat* 'sorozás', *szeretet* stb.) Ezek a származékok többnyire a cselekvés, történés folyamatát is kifejezik.

2. Főleg tárgyas igékhez kapcsolódva gyakran szolgál a cselekvés, történés eredményének kifejezésére. Például: *ajánlat, burkolat, dolgozat, fogat, füzet, határozat,*

kövezet, másolat, mondat, várát stb. Tárgyatlan igéhez ritkán kapcsolódik (alakulat, tünet, változat stb.). Talán ide vonható az elavult alapszavú nyelvjárásunkbeli szellet 'szándék, tulajdonság' és a szíjat 'sáv, csík'.

3. Bizonyos esetekben kifejezheti a cselekvés tárgyát (áldozat, lélegzet), esz közét (födözet, huzat, ötüzet), helyét (bejárat, kijárat) és idejét is (ki-kelet).

Némely származéka a cselekvőt (kiséret, kísértet, környezet) vagy állapotot (ámulat) fejez ki.

4. Jelzői használatban tulajdonságot fejez ki. Például: csömöllet 'mocsos, undorító': *Mindenkinek csak rosszat akar az a csömöllet asszony; (nagy) lépetü 'nagy lépésű': Vót nekik egy nagy lépetü, erős lovuk; (nehéz) kaszálatu 'nehezen kaszálható': Azonn a rétém mindig nehéz kaszálatu fü nyótt; (könnyű) töretü 'könnyen törhető', (nehéz) zsurmulatu 'nehezen morzsolható': Az a fajta kukorica öleg nehéz zsurmulatu.*

Ezek a cselekvést jelölő -at, -et képzős származékok — a csömöllet kivételével — csak -u, -ü melléknévképzős formában használatosak. A jelzős kapcsolatban a jelző szerepében mindig melléknév áll (pl. nehéz kaszálatu). Ezeknek a származékoknak a használata egyre ritkább nyelvjárásunkban, elsősorban az idősebbektől hallhatók.

5. Az -at, -et képzős alakok elég gyakran mennyiséget, mértéket fejeznek ki: (egy élő) csipet (só) 'egy csipetnyi (só)', (egy) dugat (szóma) 'egy dugatnyi, kis maroknyi (szalma)', étet (pl. széna), falat, főzet (pl. borsó), (két) hozat (pl. takarmány), (egy) kötet (pl. szalma), (egy) sütet (pl. kenyér), szelet, (két) töret (pl. mák), (egy) türet (pl. szalma) és (egy) vetet (széna) 'annyi széna, amennyit egy alkalommal a jószág elé vetnek etetéskor'.

Ide sorolható az -at képző -át változatával alkotott, gyakran többes számban használt hófujátok 'hófúvás': *Bizony valamikor mink még gyalog is eméntünk Szakcsra télén is, pedig sokszor naty hófujátog vótak.*

Nem termékeny képző. Megterheltségi foka valamelyest nagyobb, mint a köznyelvben.

-mány, -mény A -mány, -mény képző főképpen tárgyas igékhez járulva képezhet származékokat, amelyek többnyire a cselekvés eredményét vagy tárgyat fejezik ki. Érdekes sajátága ennek a képzőnek — amint erre már Simonyi Zsigmond is fölfigyelt (Tüzetes magyar nyelvtan 495), hogy az egytagú igékhez a veláris hangrendűeknél o, a palatális hangrendűeknél pedig nyílt e kötőhangzóval kapcsolódik. Például: adomány, hozomány, iromány, rakomány, tudomány; esemény, küldemény, sütemény, vélemény, vetemény stb. A kéttagú igékhez viszont előhangzó nélkül járul: alkotmány, takarmány, tákolmány, találmány; engedmény, építmény, intézmény, teremtmény stb.

Inproduktív képző. A vele alkotott származékok száma a nagykoványi nyelvjárásban kisebb a köznyelvinél.

-vány, -vény A -mány, -mény képzőhöz hasonlóan általában tárgyas igékhez járul, és a cselekvés, történés eredményének a kifejezésére használatos. Például: alapídvány, ászvány, bujdvány, dugvány, fogalmazvány, kiáldvány, ládvány, mutadvány, nyomtadvány, emelvény, gyűldvény ~ gyűtfény 'folyondár (futónövény)', öndvény, rejdvény, útedvény stb. A v előtt — mint a fenti példák mutatják — a köznyelvtől eltérően zöngésülés következik be.

Néhány esetben a cselekvés esz közét is kifejezheti (pl. bizonyídvány, kérvény, kódvény, utalvány).

Néhányszor tárgyatlan igéhez is kapcsolódhat (állvány, járvány, kelevény). Személyt jelöl a jövevény, szökevény és tanídvány.

Néhány kivételtől eltekintve az egytagú és a kéttagú igékhez is általában előhangzó nélkül kapcsolódik a tőhöz.

Nem tartozik a termékeny képzők közé. A vele létrehozott származékok száma kisebb, mint a köznyelvben.

-ék A vele alkotott származékok nagy része a cselekvés, történés eredmények kifejezésére szolgál. Tárgyas és tárgyatlan igékhez egyaránt kapcsolódhat.

1. **Tárgyas** igékből képzettek: *aszalék, habarék, kaparék, keverék, okádék, pótlék, puculék* 'összetakarított, összepucolt (dolgok)': *Uan jó parázs van, hogy elég a tűzön a puculék fa is., reszelék, támadék(fa)* 'támasztékul használt (fa)': *A duc mellé odatettem éty támadékját, hogy igyenessen tarcsa, nē tuggyon befelé dűnyi., terítették, választék és vezeté.*

2. **Tárgyatlan** igékből képzettek: *akadék, fáradék* 'fáradtság' (nagyon ritkán használatos), *hajlék, hasadék, korhadék(fa)* 'elkorhadt fa', *maradék, szakadék, száradék(fa)* 'száraz fa', *származék, termék és vegyülék*. Az ide tartozó származékok nagy része *-ad, -ed* végű igéből van képezve. Ide sorolható a *csömlőlék* 'undorító, visszataszító' származék is, amely a *csömlölet* szinonimájaként használatos nyelvjárásunkban.

Néhány származékszó a cselekvés eszközét (*bizonnyítotték, biztosítotték, borítotték ~ burítotték, földözék* 'fedezék', *fösték* 'festék', *irányzék, jáccék* 'játéktárgy', *készülék és támaszték*), nagyon ritkán a cselekvés helyét (*takarék*) is kifejezheti.

Kivételképpen névszói alapszón is jelentkezik: *nehezék és szemőcsék* 'szemőles'.

Mérsékeltlen termékeny képző. Megterheltsége hasonló a köznyelvhez.

-dék (-adék, -edék) A származékok többnyire a cselekvés, történés eredményét fejezik ki. Az előhangzó nélküli *-dék* képzőváltozat csak egy-két elhomályosulóban levő származékban fordul elő (*ajándék és szándék*). Az *-adék, -edék* változat tárgyas és tárgyatlan igéhez egyaránt kapcsolódhat.

1. **Tárgyas** igékből képzettek: *csapadék, kotradék* 'összekotort (dolgok)': *Ugy gondulom, hogy az a kotradék címént is jó lesz még maj valahová, ha építkezünk, lövedék, mosadék* 'a mosogatás során összegyűlt zsíros lé': *Ez a mosadék majd jó lessz a disznóknak., nemzedék, söpredék és töredék.*

2. **Tárgyatlan** igékből képzettek: *düledék, fajadék* 'fajzat' (pejoratív árnyalatú), *hulladék, ivadék, nyiladék* 'egyenes út, bevágás az erdőben': *Van ott egy nyiladék, azon körösztü lehet majd gyünni, ot könnyebbem méhet az embër, mind az erdőbe a fák között., omladék potyadék* 'elhullott, elpotyogott (általában gyümölcs)': *Az a potyadék szíva még óma jó lesz maj télre aszaléknak. és váladék.*

Talán ide vehető az erősen pejoratív színezetben használatos, 'gyerek, gyerek-csapat' értelmű *csajvadék* szóalak is, amelyben bizonyos fokig gyűjtő jelentésárnyalat érződik (pl. *Ott a bót előtt rendetlenkésznek ezék a csajvadékok má réggel uta*).

Nem termékeny képző. Megterheltsége azonos a köznyelvvél.

-lék (-alék, -elék) A vele alkotott származékok többnyire a cselekvés, történés eredményét fejezik ki és gyűjtő árnyalatúak. A *-lék* képzőváltozatra egyetlen példa van: *moslék*. Az *-alék, -elék* változat tárgyas és tárgyatlan igéhez is járulhat.

1. **Tárgyas** igékből képzettek: *főzelék, füttelék* 'tüzelő, tűzrevaló': *Az üszécsutát fütteléknak szoktuk főhasznáni kényérsütéskor., gyujtalék* 'gyűjtős': *Alig van szómánk, má gyujtaléknak sē nagyon lessz., hintelék* '(szemcsés, apró darabos) ízesítő anyag (pl. túró, mák)': *Vam még êk kis mákunk is, jó lessz a rétesre hinteléknak., hordalék, osztalék, tartalék, tóddalék* 'toldalék; kiegészítésül valamihez hozzátoldott rész': *Rövid ez a dészka, köll ám hozzá tóddalék is, hogy ôlek hosszú légyën., töltelek* 'töltelék' és *zuzalék*.

2. **Tárgyatlan** igékből képzettek: *esőlék* 'az a darab, amely valamilyen tárgy (pl. fa, deszka, léce) fűrészelésekor a kívánt méreten felül megmarad': *Majnēm mindig úgy gyün ki a mérés, hogy esőlék is marad a fűrészüllés után., jutalék, kotyvalék és zugyvalék*.

Némelykor névszói alapszóhoz is járulhat: *bugyólék* 'apró törmelék': *Összekotortam eszt a rözsebugyólékot, jó lesz majd a tűzre; csőcselék, csömböllék* '(állatra ragadt) csomós,

ganajos sár': *Csupa csömböllék ez a disznó, mer mégin belefeküött a sárba; ezrelék, südelék 'süldő' és százalék.*

Mérsékelt termékeny képző. Megterheltsége hasonló a köznyelvihez.

-ték, (-aték) A vele alkotott származékok kifejezhetik a cselekvés tárgyát (*hagyték és nyomták*) és eszközét (*érték és mérték*). Ide tartozik a 'fogytán levő' értelmű *fogyadék* származékszó is, amely általában jelzői használatban fordul elő: *Vam még taváru éty kis fogyadék borunk.*

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

-omás A vele alkotott származékok a cselekvés, történés tárgyát (*ádomás 'áldomás' és hallomás*), eredményét (*tudomás és vallomás*), illetőleg magát a cselekvést (*látomás*) fejezhetik ki.

Improduktív képző. Megterheltségi foka azonos a köznyelvivel.

-cs (-ancs, -áncs, -encs) A vele alkotott származékok kifejezhetik a cselekvés, történés eredményét (*habarcs, lappancs 'lapos kenyér': Nekém magos kényereim szoktak lenni, nem uan lappancsog vótak, mim most., puffancs 'kövér, pufók (személy), ragadáncs 'bogáncs': Tellí van az árokpárt uan ragadós ragadáncsā., rihancs(os) 'göröngyös, hantos': Uan rihancsos ez a föld, hogy nem lehet szépen emunkáni; tekercs 'hajlékony anyagból göngyölt henger': Égy jó naty tekerdzs drótod vöttem a bódba, mer hamarossan kerített csinállunk. és vakarcs 'forradás a kenyéren') és eszközét (*rëzzencs 'rozoga, rossz állapotban levő <fémből készült eszköz, szerszám>': Uan rëzzencs annak a biciglijé, hogy az már roz vazsba való inkább. és tekercs 'kerekre göngyölt párna, amelyet fejre tett teher alá helyeznek': Tekercset szoktam a fejemre tenni, asztán úgy vittem a vékát rajta.*)*

Bizonyos származékokban magát a cselekvőt is kifejezheti (*bekkencs ~ brekkencs 'béka' <gyermeknyelvi használatú>, pukkancs, rikkancs és toppancs 'kövér, nagy lábú' <pejoratív árnyalatú>: Uan toppancs az a lány, nekém nem teccik, mer magosabb, mind a Pista.*

Talán ide sorolható az igei alaptagú *furdancs 'nagyobb fúró', göbörcs 'göröngy': Ahogyan a szárod az ut az esső után, csupa göbörcs a mi utcánk* (az igei alapszó lehetőségére l. Markó Imre Lehel Kiskánizsai Szótárának *göbörödik* címszavát) és a *korrancs 'nagy, bő <lábbeli>': De nagyon tuc té is csoszogni abba a korrandzs bakandzsba.*

Mérsékelt termékeny képző. Megterheltségi foka valamivel nagyobb, mint a köznyelvben.

III. A cselekvés eszköze főjelentéssel:

-tyu, -tyü (-attyu, -ettyü) A vele alkotott származékok kivétel nélkül a cselekvés eszközét fejezik ki. A következő példák tartoznak ide: *bíllentyü, bunganattyu 'mély, bűgő hangot adó játékszer': Gyerékkoromba szoktunk csinányi bungattyut, amit maddzaggā pörgettiünk, és ujam buggó hang'gya vót; csöngettyü, fogantyu, kallantyu, pattantyu 'a hal úszóhólyagja', röppentyü, szivattyu és tolattyu. Az -u, -ü — a köznyelvitől eltérően — mindig rövid nyelvjárásunkban.*

Nem tartozik a termékeny képzők közé. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

-óka, -őke A vele alkotott származékok többnyire a cselekvés eszközét fejezik ki (*csuszóka 'szekérhez kötött, alján patkóval ellátott, fékezésre használt deszkalap': Amikor nagy vögynek szoktunk légyünni kocsivā, uankor ráát valaki a csuszókára, hoty fékëzze lëjelé a kocsit; járóka, szopóka és ülöke*). Ritkábban a cselekvés eredményét (*baszóka 'vakbarázda': Én uty szoktam szántani, hogy nem hattam baszókát; és hajtóka*) és tárgyat (*mondóka és nyalóka*) is kifejezheti.

Nem termékeny képző. Megterheltségi foka hasonló a köznyelvihez. A származékokra általában kedveskedő hangulatiság jellemző, egyikük-másikuk azonban tréfás-gúnyos árnyalatú.

-ány, -ény A származékok a cselekvés eszközt (hajtány, nyitány) vagy tárgyat (kötény és töltény) fejezik ki.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvvel.

-ál, -él, -al, -el Egyes származékok a cselekvés eszközt (huzal, kötél, lepel), bizonyos származékok a cselekvés eredményét (fonál ~ fonal, földél, vonal ~ vonal) fejezik ki.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvvel.

-ál ~ -áj, -él ~ -éj Kifejezhetik a származékok a cselekvés eszközt (akadál ~ akadáj, szabál ~ szabáj; engedél, segél ~ segél, szegél ~ szegél, szenvedél ~ szenvedél), illetőleg a cselekvés, történés eredményét is ([apáj], aszál ~ aszaj, [dagáj]).

A szógletes zárójelben álló példák viszonylag újabb keletűek nyelvjárásunkban.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvvel.

-asz, -esz A fenti képzőkhöz hasonlóan a vele alkotott származékok a cselekvés, történés eszközt (dugasz, támasz, tapasz és válasz), illetőleg eredményét (szakasz, vigasz; eresz és rekesz) fejezik ki. A származékok többnyire olyan töveken fordulnak elő, amelyeknek *-aszt, -eszt* képzős igei származéka is van.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvvel.

IV. A cselekvő, illetőleg a cselekvés helye főjelentéssel:

-ő, -ő A vele alkotott származékok többnyire valamilyen foglalkozás név kifejezésére használatosak. Például: *étető* 'az a személy, aki a cséplőgépnél a gabonakévéket a dobba teszi, ereszti', *fókázó* 'nagyüzemi gazdálkodásban az állatok etetni-valójáról, almozásáról gondoskodó személy; takarmányos', *föstő, író, kereskődő, könyvellő, szabó, tanító, zsákulló* 'zsákoló' stb.; összetételekben hasonlóképpen: *bérelszámulló, brigádvezető, kéménysöprő, lóidomító, mozdonyvezető, utkopró* 'útőr', *villanyszerelő* stb. 'Valamely sportág művelője' jelentésben is eléggé gyakori: *birkózó, boksulló, futó, magos-ugró, sujjemelő, vízilabdázó, vívó* stb.

Tárgyas igékhez kapcsolódva gyakran használatos eszköznevek alkotására is (pl. *ásó, busulló* 'karosszék' <kissé tréfás és régies hangulatú>, *csaptató* 'kerítéshez, zsúpozáshoz használt, néhány méteres, vékony farúd': *Ha szotyolábu vagy borzábu csinátunk kerítést, akkor ahó szoktunk hozni az erdőri csaptatót; daráló, emelő, kékítő, mángulló* 'mángorló', *melegítő, meszello, paszérulló* 'passzírozó', *reszello, szapulló* 'ruhanemű vagy fonál tisztítására használt fakád', *vakaró* 'ló vagy szarvasmarha ápolására, tisztítására alkalmas vaseszköz', *vasallo, vonalzó, vontató, zsurnulló* 'morzsoló' stb.); ezenkívül szóösszetételekben sem ritka (pl. *céruzahégyező, kukoricagyeliüllő, madárijesztő, répagyeliüllő, tökgyaliülló* stb.).

Viszonylag sok származékot alkot a cselekvés, történés helyének kifejezésére. Ilyenek például: *borozó, csuszó* 'a cséplőgép szalmarázója előtti hely', *döccendő* 'gödör, kátyú', *ebéllő, favágító* 'farakás, favágó hely az udvarban', *forgó* 'örvény a patakban', *fördő, kikötő, kiújesztő* 'disznórészekkel megrakott üst, amelyben abálnak', *rendiüllő, söröző, szálló, usztató, üdiüllő, verasztó* 'virrasztó; halott melletti virrasztás': Régebben többen éjjártak a verasztóba, mim most.

Ritkábban elvont cselekvést, történést is kifejezhet (pl. *csikorgó* 'nagy hideg, erős fagy', *csöpörgő* 'kisebb eső', *eskiüvő, körösztiüllő* 'keresztelő'), illetőleg a cselekvés idejének a megjelölésére szolgál (pl. *gyertyaszentüüllő, hushagyó*).

A legtermékenyebb képzők egyike. Megterheltségi foka — a köznyelvhez hasonlóan — meglehetősen nagy.

-ár, -ér A velet alkotott származékok többnyire a cselekvő megjelölésére használatosak (*bujár ~ buvár, hajcsár, óvasztár, tündér, vájár és vezér*), elvértve azonban

a cselekvés eszközt (tőcsér), illetőleg eredményét (fűzér) is kifejezheti.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

-da, -de, (-oda, -öde) A vele alkotott származékok a cselekvés, történés helyét fejezik ki. Például: *fogda, fonoda, iroda, járda, ovoda, szálloda, uszoda; kötöde, öntöde és sütöde*.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

A főnévi igenév képzője

A főnévi igenévképző előhangzóval vagy anélkül kapcsolódhat a tőhöz. Eltérés mutatkozhat azonban az azonos igetípusokon belül is.

1. A változatlan tövű igék jelentős része előhangzó nélkül veszi föl a *-ni* végződést: *adogatni, csapni, dobni, érni, futni, győzni, kerestetni, látni, nézgetni, születni, várni* stb.

A hosszú mássalhangzóra vagy torlódásra végződő igékhez általában előhangzóval csatlakozik a *-ni* képző: *disziteni, építeni, feszíteni, szállítani, ujjítani; fordítani, pördíteni* 'perdíteni', *mozdítani; ártani, bosszantani, gyártani, hordani, tóddani* 'toldani' stb. A *nyítt* igéhez is előhangzóval kapcsolódik a *-ni* képző: *nyíttani* és ugyanígy pl. *hallani*.

2. A hangzóhiányos válzatú igék közül a *g, l* és *z* végű igeleknek — a köznyelvhez hasonlóan — a szótári, nem torlódásos tőalakjukhoz veszik föl a *-ni* képzőt: *forogni, pörögni; érdéküni, gyakorúni* (az *-l* végűekben a *-ni* képző előtti szótagzáró *l* elmarad); *célozni, érezni, szērēzni* stb. Az *r* végű igelekben — a *g, l* és *z* végűekhez hasonlóan — a szótári tőalakhoz járul a *-ni* képző: *pödörni, sodorni, söpörni* stb.; a *pödreni, sodrani, söpreni* formák nem használatosak.

A hangzóhiányos változatú igelek — a köznyelvtől elütően — általában előhangzó nélkül, a nem torlódásos tőváltozatokhoz veszik föl a *-ni* képzőt (pl.: *fürödni ~ fürönni, hajúni, ugorni, virágozni* stb.), az előhangzós alakok (*fürdeni, hajlani, ugrani, virágzani*) ritkábban hallhatók, újabban kezdenek terjedni.

3. Az *sz-szel* bővülő *v-* tövű igékben a magánhangzós tőhöz kapcsolódik oly módon, hogy az *-n* megnyúlik (*énni, inni, tenni* stb.). Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v-* tövű igék, valamint az *sz-et d*-vel váltakozató igék a *d-s* tőalakjukhoz kapcsolják a *-ni* képzőt úgy, hogy a *d* elem gyakran hasonul: *alunni ~ aludni, fekünni ~ feküdni; eskünni ~ esküdni, gyanakonni ~ gyanakodni; melegenni ~ melegedni, öregenni ~ öregedni* stb. A *męgy ~ mén* igében pedig a *męn* tőalakhoz: *męnni*.

4. A *j-* tövű igék minden altípusára jellemző, hogy a harmadik személyű alakhoz csatlakozik a *-ni* képző: *bujni, fujni; lüjni ~ lünni ~ lüni, rénni* 'sírni; ríni'; *hijni, szijni* stb. Az *l* végű igékben hasonló a helyzet, a szótagzáró *l* azonban a *-ni* képző előtt is nagyon gyakran elmarad: *beszélni* (~ *beszélni*), *gondúni* (~ *gondolni*), *úni* (~ *ülni*) stb.

A *-ni* képző bármely igéhez hozzájárulhat, nyelvjárásunkban is az egyik legtermékenyebb képző. Jellemző sajátsága, hogy — főleg az idősebb nemzedék körében — gyakran használatos a palatalizált *-nyi* formája is, bizonyos igékben pedig *-nya* változata is él (pl. *biznya, hiznya, innya, szijnya* 'szívni' stb.; a további példákat l. MNyj. 16: 23).

Melléknévképzők

-tlan, tlen (-atlan, -etlen); -talan, -telen A vele alkotott származékok cselekvő vagy szenvedő értelműek lehetnek.

1. A cselekvő értelmű származékok többnyire tárgyatlan igéből képzettek és jelentésüket tekintve általában az -ó, -ő képzős, ritkábban a -t, -tt képzős melléknévi igenevekkel állnak szemben. Például: *ártatlan, fejletlen, független, járatlan, keletlen, költelen, (fej)kötetlen* 'fejkendő nélkül', *mosdatlan, mozdulatlan, sületlen, tökéletlen, vigyázatlan* stb. Ritkábban tárgyas igéből is képezhetünk cselekvő jellegű származékokat: *értetlen, tanulatlan, tudatlan* stb.

2. A szenvedő értelmű származékok tárgyas igéből képzettek, és a -t, -tt képzős melléknévi igenevekkel állnak szemben. Például: *áldatlan, befejezetlen, butorozatlan, csinálatlan, érintetlen, földetlen, haladatlan* (munka), *íratlan, kapálatlan, kéretlen, nyíretlen, sértetlen, tartatlan* 'rosszul tartott, sovány (jóság)' stb. A -talan, -telen képzőváltozatra egy-két példa akad: *szüntelen, unos-untalan*.

A termékeny képzők közé tartozik. Megterheltsége hasonló a köznyelvihez. Megjegyzendő, hogy mindegyik képzőváltozatnak van ny-es formája is (*ártatlany, fejletlany, váratlany* stb.), amely főként az idősebb nemzedék körében fordul elő.

-ható, -hető A vele alkotott származékok többnyire tárgyas igehez kapcsolódva szenvedő jelentésárnyalatúak. Például: *csukható, éhető, hordozható, iható, kapáható, kaszáható, látható, mēnhető, mosható, (még)mutatható, várható, (még)vēhető, vihető* stb. A *nagyéhető* és a *nagyíható* származékok viszont cselekvő értelműek.

Ritkábban tárgyatlan igehez is csatlakozhat, a származékok ilyenkor általában cselekvő jellegűek. Például: *járáható, léhető, telhető* stb.

Mérsékelt termékeny képző. Megterheltsége kisebb a köznyelvinél.

-hatatlan, -hetetlen A vele alkotott származékok a -ható, -hető képzős mellénevekkel állnak szemben. Nagy részük tárgyas alapszavú és szenvedő értelmű. Például: *csalhatatlan, éhetetlen, gyűrhetetlen, használhatatlan, ihatatlan, menthetetlen, (ki)mondhatatlan, moshatatlan, sérthetetlen, türethetetlen, védhetetlen, verhetetlen* stb.

Kisebb számban tárgyatlan igeikhez kapcsolódva cselekvő értelmű származékokat alkot. Pl.: *élhetetlen, fáradhatatlan, halhatatlan, járhatatlan, léhetetlen, nyughatatlan, telhetetlen* stb.

Mérsékelt termékeny képző. Megterheltsége hasonló a köznyelvihez.

'Valamilyen cselekvés jellemző rá' főjelentéssel:

-ós, -ős A vele alkotott származékok nagyobb része cselekvő értelmű. Például: *csipős, égetős, fázós, félős, harapós, hazudós, ijedős, lopós, maradós, mulatós, nyulós, ragadós, rugós, szopós, tartós, visellős* 'állapotos', *zörgős* stb.

Kisebb számban szenvedő jellegű származékokat is alkot. Például: *csuszós, döcögős, észös* 1. 'szűrös (ruhaféle)', 2. 'dermesztő (hideg)', *kapós, lotyogós* (tojás), *lődüllős* 'hirtelen lejtős (út)', *lőttős* 'lejtős', *omlós, rágós, rázós* stb.

Néhány származéka főnevesült: *adós, ismerős* ~ *ösmerős, kotlós, marós, tudós* stb.

Egy-két származékban rövid magánhangzóval fordul elő: *iszos* 'ittas', *takaros* és *tilos*.

Termékeny képző. Megterheltségi foka hasonló a köznyelvihez.

-ékony, -ékény A vele alkotott származékok általában cselekvő értelműek, szenvedő jellegű nemigen van köztük. Főképpen egytagú igeikhez kapcsolódik, de a többtagúak is fölvehetik. Például: *engedékény, érzékény, fáradékony, feledékény, féltékény, fogékony, gyulékony, hajlékony, hiszékény, mozgékony, tanulékony, tévékény, törekény* stb.

Mérsékelt termékeny képző. Megterheltsége valamivel kisebb, mint a köznyelvben.

-atag, -eteg Csak tárgyatlan igékhez kapcsolódik, és cselekvő értelmű származékokat alkot. Például: [*ingatag*], [*lankatag*], *nyüheteg* 'tehetetlen, ügyetlen' és *pöffeteg* (gomba). Néhány főnevesült származékban is előfordul: [*forgatag*], *förgeteg*, *réngeteg* és *sivatag*.

A szögletes zárójelben szereplő példák újabban kezdenek nyelvjárásunkban elterjedni.

Improduktív képző. Megterheltsége kisebb a köznyelvinél.

-ag, -eg Mindössze két származéka él a nyelvjárásban: *hallgatag* és *részketeg*. A köznyelvhez hasonlóan improduktív képző.

-i A vele alkotott származékok általában tréfás-gúnyos színezetűek. Egyes esetekben aktív tőhöz (*beszari* 'gyáva, félénk', *betoji* 'íjedős, félénk', *csali*, *maradi*, *vigyori* 'vigyorgó'), más esetekben passzívra vált tövekhez kapcsolódik: *sunyi* és *zsugori*. Egy-két *ikereszóbán* is jelentkezik: *locsi-fecsi* 'fecsegő' és *lóti-futi* (gyerek); néhányszor pedig tárgyas összetételben: *szájtáti*, *szarafacsari* 'fukar' és *szeleeverdi* 'szeleburdi, szeles'. Főnevesült származéka az idősebbek körében ismert *löbi* 'bő, lenge aljú <blúz>'.

Improduktív képző. Megterheltsége hasonló a köznyelvihez.

-a, -e A vele alkotott származékokban nehezen lehet fölismerni *-a, -e* képzőt, mert többnyire passzívra vált — főként hangutánzó-hangfestő — töveken jelentkezik. A következő példáink vannak: *boca* 'ügyetlen, esetlen', *csösze* 'pösze, selypítő', *kajla* 'pajkos, szeleburdi', *lenge*, *nyifa* 'nyöszörögve, orrából beszélő', *pörge* <kalap>, *szusza* 'lassú mozgású, nehézkes, szuszogó', *totya* 'testes, kövér, nehezen mozgó', *vizsla* 'élénk' és *zsufa* 'törmzi, zömök'. *Ikereszó* kban is jelentkezik: *tesze-tusza* 'tehetetlen, teddide-teddoda' és *ugrabugra* 'szeleburdi'.

A származékok egy része főnevesült: *csusza*, *huzavona*, *inga*, *mendemonda*, *pénge* és *zupa* 'kendertörő szerkezet'.

Improduktív képző. Megterheltségi foka valamivel nagyobb, mint a köznyelvben.

-ánk, -énk Jellemző sajátága ennek a képzőnek, hogy csak egytagú igékhez kapcsolódik. A következő származékok tartoznak ide: *élénk*, [*falánk*], *jélénk*, [*nyalánk*], és *nyulánk* ~ *nyullánk*.

Improduktív képző. Megterheltsége azonos a köznyelvivel.

A melléknévi igenevek képzői

-ó, -ő 1. A folyamatos történésű melléknévi igenév képzésére használatos. A vele alkotott származékok általában cselekvő értelműek. Például: *alvó* (gyerek), *botolgo* 'jární kezdő <gyerek>', *brekögő* <békák>, *futkozó* <gyerekek>, *hátrálló* <lovak>, *kopácsulló* <szomszéd>, *robogó* <vonat> stb.

Szenvedő értelmű melléknévi igenév ritkábban fordul elő, főleg megkövesült szerkezetekben (pl. *eladó* <lány>, *kiadó* <szoba>, *legellő* stb.), valamint szóösszetételekben: *ivóvíz*, *kőtőpénz*, *óvasókönyv*, *rágógumi*, *szántóföld*, *vetőmag* stb.

2. Egyes származékai már inkább csak alaki szempontból tekinthetők igenévnek, állandó tulajdonságot fejeznek ki, és a 'cselekvés jellemző rá' értelemben melléknévesültek. Például: *aggódó*, *döntő*, *elnéző*, *jéltő*, *küünő*, *különböző*, *panaszkodó* stb.

3. Nemritkán egyes származékai tapadással vagy szófaji átcsapással főnevesültek (ezeket 1. az -ó, -ő főnévképző példáinál).

4. Gyakran előfordul folyamatos melléknévi igeneves forma szóösszetétel előtagjaként, s mint ilyen, kifejezheti a cselekvés helyét (*fürdőszoba*, *hálószoba*, *mosókonyha*, *óvasóterem*, *vároterem* stb.), lehet eszköz jelentésű (*altatószőr*, *békanyuzókés* 'életlen, rossz kés', *dógozónaplóruha*, *főstőkötény*, *inneplóruha* ~ *ünneplóruha*, *ivópohár*, *jelző*

lámpa, mosogatóruha, pállósajtár, türrüllőruha, valaháménőruha 'alkalmi ruha' stb.), néha időre is vonatkozhat (*fogadóóra, kiménőnap* stb.).

Eléggé termékeny képző. Megterheltsége valamivel kisebb a köznyelvinél.

-t, -tt (-ott, -ett, -ött) A tárgyas igéből képzett származékok szenvedő értelműek (pl. *elvetett* <mag>, *főszántott* <föld>, *lėkaszott* <fű> stb.), a tárgyatlan igéből alkotott befejezett történési származékok viszont cselekvő jellegűek: (*messzirő*) *gyűtt* (*embər*), *lėhullott* (*hó*), *mėkfagyott* (*föld*) stb.

A folyamatos történési melléknévi igenes származékokhoz hasonlóan — rendszerint igekötő nélküli formában — gyakran melléknévesül. (Pl. *állott* (víz), *bugyantott* 'az alján) kiöblösödő, kiszélesedő (nadrág)', *csőgvenyőtt* 'fejletlen, pici', *darált* (hús), *dugadt* 'hanyag, rendezetlen', *fáradt*, *főtt* (kolbász), *gunnyatt* 'beteges, sovány', *kicsiszűtt* 1. 'művelt', 2. 'minden hájjal megkent', *kutyorodott* 'tekeredett, kunkorodott', *küjesztett* (szalonna) 'abált (szalonna)', *lankadt*, *nyugodt*, *sápadt*, *sűtt* (szalonna), *szűtetett* (vászon) 'szótt', *torpatt* 'horpadt', *veszett* (kutya) stb. Bizonyos származékai pedig főnévesültek (*csipkėdett* 'csipedett, csipetke', *mult*, *őrűtt*, *rázott* 'széna és szalma összekeverésével készített takarmány', *pörkűtt*, *taszított* 'krumplis nűdli' stb.).

Termékeny képző. Megterheltsége hasonló a köznyelvihez.

-andó, -endő Az *-andó, -endő* képző néhány, melléknévi használatban meggyökeresedett származék kivételével (pl.: *adandó* <alkalom>, *állandó* <lakás>, *maradandó* <emlék>, *veszendőbe* <mén> stb.) nem használatos a nyelvjárásban.

A határozói igenév képzője

-va, -ve A tárgyatlan igéből — a köznyelvhez hasonlóan — cselekvő értelmű származékokat hoz létre. Például: *Bujva* (ment hazáig); (A parancsnokot) *élve* (akarták elfogni); (Az ablakhó) *közeldőve* (megátak mind a ketten); *Lobogva* (égett a tűz); *Robogva* (mentek el a házunk előtt); stb.

A tárgyas igéből alkotott származékok is többnyire cselekvő jellegűek, ha tárgyi bővítményük van, anélkül azonban szenvedő értelműek. Például: (Szép nótákat) *danúva* (dógoztatott a kerbe); (Az aptyát) *látva* (ēszaladt); *Nyitva* (van az ajtó); *Tátva* (a szájja) stb. Meg kell jegyeznem, hogy a saját tárgyi bővítménnyel álló határozói igenes szerkesztésmód nagyon ritkán (elsősorban az olvasottabb emberek beszédében) fordul elő nyelvjárásunkban. Fokozó szerepben ritkábban a figura etymologicában is előfordulhat: *kérve kér, várva várta* stb.

Ismeretes, hogy az irodalmi nyelv nem kedveli a *-va, -ve* határozói igenévből és a létigéből (*lesz, van* stb.) alakult szerkezetet a cselekvés, történes kifejezésére (vö. MMNyR. 1: 392). Nyelvjárásunkban ezzel szemben az ilyen típusú szerkezetek viszonylag gyakoriak. Például: *ē van boronyávā* 'rendben van', *ki van csigázva* 'kifáradt, kimerült', *ónussá van esve* 'kétségbeesett, elkeseredett', *tőrbē van esve* 'bajban van', *mėg van gaborgyasodva* 'hőbortos, szeszélyes', *agyon van gyékúva* 'elviselt, agyonhasznált', *be van hódúva* 'odavan érte', *be van iva* 'részeg, berúgott', *ki van kodúva* 'éhes, megéhezett', *mėg van lűve* 'bajban van', *ē van pilledve* 'fáradt', *be van szijva* 'részeg', *mėg van szorúva* 'nehéz helyzetben van', *ki van tikkadva* 'kiizzadt, kifáradt' stb.

A köznyelvben is ritka *-ván, -vén*, valamint a *-vást, -vést* képzők nem használatosak nyelvjárásunkban.

Megjegyzendő még, hogy a *-va, -ve* igenévképzőnek — főleg az idősebb nemzedék ajkán — *-val, -vel* alakváltozata is előfordul, mégpedig magánhangzó előtti helyzetben és szólamvégen. (Pl. *A disznó lē van fogval*; *Lē vót szépnē ragval a köténny*; *A vendégk össze vótak hival.*; stb.)

Annak ellenére, hogy az egyes névszóképzők leírásakor az adott képző termékenységet minősítettem, megterheltségét pedig a köznyelvhez viszonyítottam már, hasznosnak látszik a nagykónyi nyelvújrás deverbális névszóképzőinek egy-két sajátosságát tömören összefoglalni.

Ha a köznyelvi névszóképzőket állományi szempontból hasonlítjuk össze a nagykónyi nyelvújrás névszóképzőivel, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy alig-alig van közöttük eltérés. (Az igeképzők állományában — amint azt régebben kimutattam: Néprajz és Nyelvtudomány 15—16: 141—64 — jóval nagyobb különbségek figyelhetők meg.) Az egyes névszóképzők termékenységet tekintve is csupán minimális különbségekről beszélhetünk.

A különféle névszóképzők megterheltségében, funkciójában is elég kevés eltérést találunk a köznyelv és a nagykónyi nyelvújrás között. (Annál azonban mindenesetre nagyobb a különbség, mint amit állományi szempontból és a képzőproduktivitás tekintetében tapasztalunk.) A különböző származékok mennyiségében mutatkozó eltérések nemegyszer pusztán annak következményei, hogy a köznyelvi szókészlet és a nagykónyi nyelvújrás szókincse bizonyos fokig természetesen különbözik egymástól. Nem használatosak Nagykónyiban pl. az *illan*, *csillan*, *futkos* igealakok, nincsenek tehát *illanás*, *csillanás*, *futkosás* származékok sem. Ugyanakkor pl. jó néhány olyan ige él a nagykónyi nyelvújrásban, amely a köznyelvben és egyes nyelvújrástípusokban nem fordul elő, éppen ezért a vele alkotott származék sem ismeretes (ilyen pl. a *kobzás* ~ *kopozás* 'kukoricafosztás', *kóttás* 'az elázott kender kiszedése az áztatóból', *váncogás* 'német nyelvjárási beszéd', *vérácsullás* 'az éjszaka ébren töltése; virrasztás' stb.).

Az egyes névszóképzők vizsgálata során fény derült arra is, hogy a nagykónyi nyelvújrás deverbális névszóképző-rendszere mint részrendszer bármennyire zárt is befelé, a helyi nyelvújrás nyelvhasználati normái mégsem örök érvényűek, mégiscsak viszonylagos önállóságot mutatnak, hiszen nyelvújrásunk is természetesen ki van téve a köznyelv (az utóbbi évtizedekben egyre erőteljesebbé vált) hatásának. Ennek következménye az, hogy bizonyos képzők megterheltsége, produktivitása némileg visszaszorulóban van, más képzők viszont kisebb-nagyobb mértékben kezdenek teret hódítani Nagykónyi község nyelvújrásában is.

Szabó József

Az *i*-zés esetei Tiszaszőlős nyelvújrásában

1. Fűr István az *i*-zést az egész magyar nyelvterületre vonatkozóan tárgyaló munkájában (Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvújráásokban. Szeged, 1930.) megállapítja, hogy kevés lehet azoknak a községeknek a száma, amelyeknek az *i*-zése teljesen egyforma mértékű. Az *i*-zés mértékét sok nyelvegységről való tanulmány alapján tudjuk majd megállapítani.

A kitűnő munkát azóta a feldolgozás módszerét is tárgyaló (a buktatókra is figyelemztetve) mintaszerű tanulmányok követték, az ajánlott módszereket alapul véve jelentek meg jelenségtanulmányok is (Benkő: I. OK. VII, 500—535; Deme: Nytud. Ért. 3. sz. 85—162; Imre: MNy. 3: 115—129; Papp: MNy. 5: 23—39; Sulán: MNy. 1: 3—33; Szabó: MNy. 3: 275—304; Szathmári: Pais. Eml. 472—9; Végh: Nytud. Ért. 40. sz. 369—70; vö. még: Bolla: Nyr. 84: 83—97; Károlyi: Nyr. 104: 348—354; Kiss: Nyr. 90: 76—81; Márton: MNy. 10: 77—83; uo. 15: 41—50; Zilahi: A zárt *i*-zés esetei Püspökladány nyelvújrásában. Bp., 1970. Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Dolgozatok. I.), mégis messze járunk még ahhoz, hogy az *i*-zés mértékét sok nyelvegységről szóló számos tanulmány alapján megállapíthassuk. Ilyenformán minden község *i*-zésének feldolgozása ehhez a célhoz juttat közelebb.

2. Munkámban Tiszaszőlős *i*-zését, a község nyelvújrásának egyik legfőbb jellemzőjét kívánom bemutatni. A feldolgozásban figyelembe vettem az eddig megjelent tanulmányokat, elsősorban azonban Szathmári (i. m.) módszeréhez igazodom.

A zárt *i*-zés mellett összegyűjtöttem és feldolgoztam a nyelvújrás valamennyi *i*-t tartalmazó elemét, azaz az *é*-vel szembeni zárt *i*-zést, az *ű*-vel szembeni illabiális *i*-zést, az *i*-vel szembeni hosszú *i*-zést, s számba vettem a köz- és irodalmi nyelvi alakokkal egyező *i*-zéseket is.

Mivel a rövid *i* használata nagyrészt összefügg a hosszú *i*-zéssel, a szakirodalom nem egyértelmű állásfoglalása ellenére Szathmárhoz hasonlóan (i. m. 474–75) ezeket is bemutatom (*firfi* stb.).

Dolgozatomban különválasztottam a szótöveket és a szuffixumokat. Külön csoportosítom a zárt *i*-zést (és *i*-zést) hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, szuffixumok előtt és szuffixumokban. Ugyanígy mutatom be az *i*-zés többi eseteit azzal a különbséggel, hogy a szuffixumok itt elmaradnak, mivel a szuffixumokban csak a zárt *i*-zés található.

A nyelvújrás teljes *i*-zésének a feltárása érdekében az egyes *i*-ző csoportok után azonnal felsorolom az ellenpéldákat is.

A dolgozatban – betűrendbe sorolva a szavakat – első helyen fonetikusán az *i*-ző alak áll, mellette mintegy értelmezőként a köznyelvi forma, s zárójelben néhány ragos és képzett szóalak következik. Ahol az értelmezés kívánja, szókapcsolatokat, példamondatokat is közlök. Az anyag nagy terjedelme miatt el kellett tekintenem attól, hogy az adatok nyelvi felhasználását minden esetben példamondatokkal érzékeltessem.

Sokszor elhangzott már, hogy a leíró szempontú anyagyűjtést nehezíti a nyelvújrási jelenségek bomlása, a községekben egyre kevesebb a tiszta nyelvújrást beszélők száma. Munkámat megkönnyítette, hogy a nyelvújrás anyanyelvújrásom, az adattár minden szavát jól ismerem, magam is használtam.

3. Tiszaszőlős Szolnok megyében, a Tisza bal partján fekszik. A rendelkezésünkre álló iratok tanúsága szerint régi idők óta lakott terület. Az ősi Kemej megye részeként *Zeuleus* néven 1332–37 között pápai adót fizet (Ortvay: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján. Bp., 1891. 321., II. 174). 1360-ban az egri káptalan bizonyítja, hogy Szentimrei Loránd fia Imre és Sebestyén perbe fogták anyjuk *zeuleus*-i possessiója miatt Antal fia Tamás fia János ispánt és fiait. Az egyezség szerint Szentimrei Loránd özvegye kapja Szőlős 1/6-od részét a benne levő Szűz Mária templom kegyuraságával (Bártfai Szabó László kéziratos regesta gyűjteménye. Másolat a gyöngyösi Mátra Múzeum Adattárából, Heves megyei Levéltár. Történeti Adattár. A továbbiakban: Bártfai.). Említésre méltó, hogy a birtok határának leírása közben Szőlősen lakótoronyról is szó van, amit akkor már nem használnak. Ismeretes, hogy a lakótorony nagyon korai építkezési forma. Ez is arra enged következtetni, hogy Szőlős korai falu lehetett. 1433-ban Miklós püspöki lelki helynök poroszlói, fyredy, zewlews és igari plébánosokhoz intéz felhívást (Bártfai). 1483-ban Dóczi Orbán győri püspök a Heves vármegyei Abád, Szentgyörgy, Szentimre, Nagyván, Zolos-ban levő birtokrészét átengedi Abádi Sebestyénnek (Bártfai). 1824-ben Szöllősi László özvegye Katalin a férje után nászajándék címen örökölt Heves megyei Zewlews, Igar ... birtokát leányának Orosolyának, Decsi Istvánnának ... adja (Bártfai). A falu 1573–74-ben Szelős néven feltüntetve a szolnoki szandzsáknak haltized címén 350 akosét fizetett (Velics Antal: Magyarországi török kincstári defterek. 1890. II. 4z2). 1580-ban a falut *Zeoleos* néven tartják nyilván, 1672-ben Szőlős pusztá a környező községekkel együtt (OL. Filmtár K. et. c. 1580. 1672.).

A falunak 1639-ben református eklézsiája volt (Tiszántúli református papok, 1597–1679. Közli: Borovszki Samu: Történelmi Tár. Budapest, 1898. 634). 1672-ben a

tatárok egész lakosságát elhurcolták. 1695-ben Bihar megyei menekültek szállták meg egy időre. 1706-ban a rácok és Rabutin labanc generális pusztította el a falut. 1713-ban indult meg újra az élet (Soós Imre: A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatáján, 1711–1770. Damjanich János Múzeum, Szolnok, 1959. 39; uő. Heves megye benépesítése a török hódoltság után. Heves megyei Füzetek. 3. sz. 54).

Egy 1725-ből származó jegyzőkönyvben azt akarják bizonyítani, hogy 28 évvel azelőtt „a Komjáthy Úr Tisztartója Taxát kért, s ezen Tanú jól emlékezik és tudgya is Iffiülegény korában, még az előtteni kurucz világ időben, hogy... Horváth Gergely és Sárközi János nevű két emberek két házat építettek, őket akkori időben senki nem elenzvén... (Heves megyei Levéltár, IV—9/4. 83). A tanú arról is bizonytságot tesz, hogy „... gyermeksegítől fogvást mikor az ellenségtől Szőlőst lakhatták mindenkor itt Szőlősen lakott” (Heves megyei Levéltár, IV—9/d. 83). Az említett Komjáthy névvel Szőlősen az 1300-as évektől találkozunk. A család a falu egyik birtokosa volt (Bártfay, Sztárai cs. oklt. I, 307—308, Heves megyei Levéltár, IV—9/d. 83). A Komjáthyakat birtokosként később a velük rokonságban levő Elek család váltotta fel (Heves megyei Levéltár. IV—9/d. 85).

Álljon még itt „a TISZA-SZOELOESI KERESZTYÉN GYÜLEKEZET MATRICULÁJA Mellyet Maga Költségén Szerzett Ifjú KUCZIK JÁNOS OLAH MIHÁLY Prédikátorságában az 1760-adik esztendőben. Sokszor országunkban megfordult háborúságok miatt ezen T. Szőlősi Ekleliának régi Jegyző-Könyve el-veszvéen igyekeztük ezen jelen való á mennyire lehetett á Szükséges dolgokat feljegyezni, mellyre nézve a régi öregektől tudakozódván, a mi értesünkre eshetett akartuk a következő Nemzetségnek értékre adni.

Hogy T. Szőlősen a. b. e. Reformatiótól fogva a Reformata Ekleliának szabados vallásbeli gyakorlása lett légyen...

Sőt hogy egyedül tsak Reformatusok alktak itten világos a Religio dolgáról 1721-dik esztendőben Pesthen tartott Commisio alkalmatosságával véghez-ment Inguisitióból, Mellynek Párja az Eklelia ládájában nálunk tartatik.

Kivált hogy a Soproni Gyűlés alkalmatosságával az az 1681-dik esztendőbe (:ami-kor Ekleliák articulaltattak) az ide való Templomot, Oskolákat, Parochiákat a Reformatorok bírták ugyan azon Inguisitió nyilván mutattya.

Az ... (olvashatatlan évszám: saját megjegyzésem) esztendőben a Lakosok a Tiszán által szaladtak ugyan az ellenség miatt Halászra, és más Helységekbe is némellyek, de 1715-ben ismét vissza-jöttek ugyan azon Reformatus lakosok, és az időtől fogva az Ur Istennek Kegyelemességéből tsendességben lakoznak az Ur Istent az ő kijelentett Beszéde szerint tisztelvéen, Mellyért Hála légyen ő Felségének.”

A felsorakoztatott történeti adatok birtokában talán a lakosság folyamatossága is feltételezhető, hitelt érdemlően azonban nem bizonyítható.

A község hivatalos neve 1888-ban Tiszaszőlős (Hnt. 1888.), ma Tiszaszőlös. 1977-ig önálló tanácsa volt. A község önállóságát ekkor megszüntették. Közigazgatásilag a járási székhelyhez, Tiszafüredhez csatolták. Lakossága 2062. Az úrbérrendezésig s a vele egy időben folyó vízszabályozásig mocsarak, tavak, erők, fokok uralták a határt. Ez igen kedvező volt a halászat számára. A vizek közötti hátakon levő legelő, kaszáló lehetővé tette a virágzó állattenyésztést. A földművelésre a külterületnek csak kisebb része, az úgynevezett *felsőföld* volt alkalmas. A vízszabályozás az egész határt művelhetővé tette. Elsősorban gabonát és kapásnövényeket termeltek. Korábban nagyobb gondot fordítottak a szőlőművelésre is. A falut a környék legjobb helyének tartották. A lakosság túlnyomó többsége a földművelésből és az állattenyésztésből élt, s él ma is.

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának legközelebbi kutatópontjai Abádszalók, Nagyiván, Tiszacsege és a Tisza másik oldalán Sarud voltak.

I. A zárt í-z és

A) Hangsúlyos helyzetben. Hosszúak: *bika, béka* (*bikát, bikás*); *bike* 'béke' (*bikít, bikessig, bikis, bikülen, bikül*); *bikjőu* 'béklyó' (*bikjőus, bikjőuz, bikjőut* raknak a legelői lovak lábára, hogy ne szalaggyanak el); *bír* 'bér' (*bírt, bírel, bírlőu, bírből ül, bírház, házbír*); *bíres* 'béres' (*bíreskodik, bíresilet*); *cil* 'cél' (*cíloz, cílba lú, cíltábla, cíltalanul il*); *csipél* 'csépel' (*csipelőgépe, ros 'rozszt' csipéltek kézzel árpakötélnék*); *didélget* 'dédélget' (*didélgetőu, didélgetis*); *díl* 'dél' (*dílt 'delet', dírré gyön kosztolni, díltájt, dílutános*); *díl²* 'dél' (*dírré vonulnak a költőzőu madarak, dílé nincs igazi tél*); *dílibáb* 'déliabáb' (*dílibabos*); *fil* 'fél' (*filink, filőus, filelem, filikény*); *finy* 'fény' (*finyes, finyéz, finylík*); *fíreg* 'féreg' (*fírges, fírges*); *fírj* 'férj' (csak igen ritkán fordul elő pl. így: az ő fírje, a fírhé mégy használata viszont gyakori); **fisű* 'fésű' (*fisút, fisül, fisús*); *fiszék* (*fiszket, fiszkel, fiszkes*); *gyikiny* 'gyékény' (*gyikint, gyikinyés*); *hízag* 'hézag' (*hízagot, hízagok, hízagos*); *idés* (*idéses, idésig, idéses, de idésapám, idésanyám*); *ig* 'ég' (*igedelém, íget, ígett, ígis, ígőu*); *iccaka* 'éjszaka' (*icakára, icakás, icakázik*); *ífel* 'éjjél' (*ífélbe, ífélkor*); *íjel* 'éjjel' (*íjeli zene, íjelés, íjeli őyr. Az íjel csak ezekben az esetekben használatos.*); *ík* 'ék' (*iket, íkel*); *il* 'él' (*iled, ílet, ílis, íleszt, ílesztőu, ílőu*); *ilelém* (*ilelmet, ílelmes, ílelmez, ílelmiszér*); *ilink* (*ilinken, ílínkül, ílínksig*); *imejég* (*imejgis, imejgőus, imejég a gyomra*); *íp¹* 'ép' (*ípen, ípsig, ípkézláb*); *ípp²* 'épp' (*íp most írkézett, íppe most írkézett*); *ípit* (*ípités, ípúl, ípitész, ípitőu*); *ír* 'ér' ('*valamit elír, 'valahová érkezik, 'hozzaér, 'ráér, 'érték*); *írik* 'érik' (*írel, írett, íretlen, íris; írte 'érte' (mindent megadnék írte)*); *ítel* 'étel' (*ítelt, ítelés, ítet*); *ítelhordóu* (az ítelhordóuba beleraktam az ítel, osz vártam a többi asszonra, hogy méhessünk az aratóukho); *íwőüdik* 'évődik' (*íwőüдне, íwőügygön, né íwőüty tovább rajta, mer tönkretészéd magadat*); *íkcicsig* 'kétség' (*íkcicsigés, íkcicsiktelen*); *kíjelég* 'kéjeleg' (*kíjelgés, kíjelgőu*); *kík* 'kék' (*kiket, kikit, kikitőu, kiklőu, kikkū, kiksíg*); *kínyelém* 'kényelem' (*kínyelmet, kínyelmes*); *kínyés* (*kínyeskodik, kínyesztet*); *kínszér* 'kényszer' (*kínszert, kínszérít*); *kínytelen* (*kínytelenység*); *kíp¹* 'kép' (*kípet, kipes könyv, íulík, kípfestőu*); *kíp²* 'arc' (*kípit, jókípi*); *kípes* (mindenre kipes); *kír* 'kér' (*kírne, kíreget, kírelém, kírecekodik, kíróu*); *kíróüddzik*; *kírég* (*kírget, kírges*); *kírész* 'kérészt' (*kírészület*); *kísik* *kísedelém, kísis, kísőu, kísve*); *kísz* 'kész' (*kíszén, kíszít, kíszúl, kíszlet, kísztet, kíssig*); *kítej* 'kétely' (*kítejt, kítejes, kítes*); *kítelkedik* (*kítelkedik, kítelkedis, kítelkedőu*); *kíve* 'kéve' (*kívít, kívik, kivehányóu, kivekötőu*); *lík* 'lék' (*líket, líkel, líkes*); *lílek* (*lílket, lílégzét, lígzis, lílektelen*); *líp¹* 'lép' (*lípcsőu, lípis, lípéget, lípkéd*); *líp²* 'lép' (*lípet, lípes*); *lút* 'lét' (*lítel, jólút*); *mí* 'méh' (*míhet, míhes, míhisz*); *míce* 'mégy' (*elmídz dóugozni*); *míj* 'mély' (*míjít, míjsig, míjúl*); *minés* 'ménés' (*minést*); *mír* 'mér' (*míreget, míret, míris, mírleg, mírcse, mírtik, mírtiktelen*); *mír* 'miért' (*mír vóutál oja soká a határba?*); *míreg* (*mírget, mírgelőüdik, mírges, mírgesit, mírgesz*); *mírsikél* (*mírsikélten, mírsikélet*); *míszáros* (*míszárost, mízszárszék, mízszárol*); *míz* 'méz' (*mízet, mízes, mízpergetis*); *nígy* 'négy' (*nígyet, nígyes, nígyeszegletés, nítykézláb*); *niha* (*niha-niha, nihanapján*); *nihány* (*nihányan*); *níhun* 'néhol'; *níma* 'néma' (*nímát, mégnímul, síketníma*); *nímejik*; *nímét* 'német' (*nímétét, nímétés, nímétül*); *níp* (*nípet, nípes, nípszérú, nípakarat*); *níz* (*nízne, nízis, nízéget, nízet*); *píz* 'pénz' (*písz, pízel, pízés, apróupíz, kispíz, píszár*); *rí¹* 'rév' (*ríbe, ríjárás*); *rí²* 'sír' (*rína, rívóus, rí a malac*); *rigi* 'régi' (*rigén, rigi, rigisig, rigisz, rigóuta*); *rímül* 'rémül' (*rímít, rímisztőu, rímlik, rímig, rímül*); *ripa* (*ripát, ripás, ripafőü, ripalevél, ripaszédis*); *ris* 'rés' (*rist, risés, a kutya a kerítés risin mindik kiugrik*); *risz* (*riszt, riszél, riszész, riszészul, riszészaratóu*); *riszég* (*riszégén, riszégét, riszégék, riszégés, riszégés, riszégít*); *riszvíny* (*riszvínyit, riszvínyés*); *rit* (*ritén, ríti szina*); *riteg* (*ritegét, ritegés, ritegész*); *rites* (*riteset, túróusrites*); *rívész* 'révész' (*ríviszt, rívíszkunyhóu*); *szidül* (*szidélég, szidít, szidülis, szidült*); *szígyén*

* Az illabiális í-zésnél is szerepel.

(szígyént, szígyelli, szígyékhézik, szígyellőjűs); szik 'szik' (sziket, szikén, szíkes, szikfű tēja); szil 'szél' (szíle, szílit, szíles, szírre, szírrül, szílsőjű); szíled 'széled' (szítszíled); szína 'széna' (színát, színás, színázik); szíp (szípet, szípit, szípúl, szípsig); szírú 'szérű' (szírút, szírúhej, szírúskert); szít 'szét' (szítníz, szítszakít, szíjjel, szíjjelníz); szívanóú 'szénvonó' (szívanóút, szívanóús, a szívanóúval tisztították ki a kémencét a sok pörnyétől, akkor tettig bē a tisztát sütni); tíboj 'téboly' (tíbojda, tíbojodik, tíbojodott); tigéd (tigédet); tíkozol 'tíkozol' (tíkozlóú, tíkozlás); típ 'tép' (típis, típétt, típélőjűdik, libát típ); tíszta 'tészta' (tísztat, tísztas, tísztaleves, a kényír tísztája); títova 'tétova' (títován, títovázik); tíved 'téved' (tívedis, tíveszt, tíves, tívejég); víd 'véd' (vídött, vídelém, vídekézik, vídelmez, vídis); víge (vigin, vígez, vígzőjűdik, faluvíg, vígeredmény, vígzéccsig); víka 'véka' (víkát, víkás); víkony (víknyat, víknyít, víkonyodik); víl 'vél' (vílekédik, vílemény, víletlen); vín 'vén' (vínúl, vínsigire); vír 'vér' (testvír, vírēngzőjű, vírēs, vírēz, vírhas, vírmes, vírt, vírzik, vírzikény); vírcse (vírcsét, vírcsēs); vírtelek 'vértelék', 'a padlás két végét lezáró rész' (vírtelkēs ház, vírtelegbe); vís 'vés' (vísne, vísött, vísű); vít 'vét' (vítött, víték, vítkēs, vítkézik, elvít a dőygot).

Rövid í: bírbítél 'berbitél' (a kis gyerekeknek mondják, a kakas és a tyúk párzásakor); csicsás 'csecses' (csicsás a ruhád 'túldíszített'); firfi 'férfi'; girinc 'gerinc'; girizd 'gerezd'; hiss el 'hess el' (állatterelő); idēsanyám; idēsapám; íppen 'éppen'; ístráng 'estráng'; kilis 'kelés'; pihe 'pehely'; pínkék 'péntek'.

Ellenpéldák: bėjeg, bél, bēlél, bēlēs 'sütemény', bēlis, bēna, bērc, cēcőú, cédula, cégérēs, cé 'céh', cékla, cérna, csēsze, dér, dévānkozok, dēzsa, dēzsmál, ēbēr, ēbred, ēg 'mennye-bolt', ēhēs, ēsig 'ēhség', ēkszēr, ējēn 'ēljen', ēl 'a kés éle', ēlvezet, ēn, ēnek, ēr, ērc, ērdek, ērdem, ērēm, ērēz, ērsēk, ērt, ērtékēzik, ērtelmisig, ērtēsít, ērtetlen, ērv, ērvíny, ērvínyēsít, ērzelēm, ērzik, ērzis, ēs, ēsz, ēszak, ēszrevēs, ēszt, ētvágy, ēv, Éva, fēdēr, fēl (de: kötőjűk), fēktelen, fēl 'az egésznek a fele', fēle, fēlszēg, fēnykép, fēr, fērc, fēre 'félre', fērkőjűzik, gēge, gēm 1. 'kútgēm', 2. 'madárfajta', gēmbērēdik, gēp, gēz, gyēmānt, gyēr, hē, hēba-hōba, hēcēcēr, hēja, hēkās, hērisz, hēt, hētfű, hēviz, jég, jērcē, kék 'kellene', kém, kēn, kēne, kērd, kērvíny, kēs, két, kéz, kézbesít, krēm, krēta, lé, lēc, légáció, légátus, légy (fn.), léha, lēnyeg, létēzik, létēra, létēng, mēcs, mēg, mēksē, mēla, mēltóúság, mērnők, mēsz, mētēr, nēftelen, nēgēr, nēkül 'nélkül', nēném, nēpfrott, nēv, nēvlegēs, nyél, pék, pēlda, pētisőú, pēvécé, plē 'pléh', plēbānos, prēdikál, prēm, prēs, rékli, rēz, rēsút, sē, sērelēm, sērt, sērűl, sēta, svéd, szék, szēkej, szēklet, szél 'levegőmozgás', szēlhāmos, szēlűtés, szēn, tégla, tél, téma, tēnfērēg, tēnleg, tēnlegēs, tēr 1. 'elfér', 2. 'más irányba indul', 3. 'parkos vagy üres kis terület', tērgy 'térd', tērgypēl, tērítőjű, tērkép, tēt (de: ellentít, bētit, jóútitemény), tēzsla, trēfa, trēn, védgát (de: megvíd), vēs 1. 'járványos betegség', 2. 'szélvész', 3. 'háború', vétel (bēvétel, kivétel, felvétel), vēzna, zsēmbēl, zsētár 'sajtár'.

B) Alapszóban hangsúlytalan helyzetben. Hosszúak: acíl (acílt, acílos, acíloz); ágyik 'ágyék' (ágyílat, ágyíkos); ajándik (ajándíkot, ajándíkoz); akadikoskodik apróúlik (apróúlikot, apróúlikos); árnyik (árnyíkot, árnyíkol, árnyíkos); bāmíszkodik (bāmész-kodóú); bēlis 'ruhabelés' (bēlist, bēlisēs); beszíd (beszídēt, beszídēs, beszil); borbíj; borítik (borítíkot, borítíkos); búborík; bugyborík (bugyboríkot, bugyboríkol, bugyboríkos); csapadík (csapadíkot, csapadíkos); csenevís (oja csenevís ez a gyērēk, mēnt aki nem ēszik); csőjűcselík (csőjűcselíket); dērik (dērikaj, dērikon kapta az útist, bēatta a dērēkát, dērig dolog vóút); dícsír (dícsíret, dícsírís); dorbízol (dorbízolt, dorbízolóú, dorbízolás); dörgís 'dürgēs' (ismeri a dürgíst); ebíd (ebídet, ebídel); edíny (edínyt, edínyēs); egísz (egíszet, egíssig, egíszít); elig¹ (elig az ítelbűl, elík sok bajom van nekēm mostanában); elig² (elig ebbe a kájhá-ba mindēn); elkípesztőjű; ellenzik (ellenzikēt, ellenzikí); elvítve (elvívte, níha előjűfordul); emísz (emísztis, emíszőjűdik); emlík (emlíket, emlíkēzet, emlíkszik, emlíkül, említ); enyím (enyímet); enyíszik (enyíszet, enyíszis); érvíny (érvínyt szērēz, érvínyēs); eszmíl (eszmílt,

eszméletlen); *fehír* (fehéret, fehéres, *fehírit*, *fehírlík*, *fehírsíg*); *fekij* 'fekély' (*fekíjt*, *fekíjés*); *felesíg* (*felesígét*, *felesígés*); *fösvíny* (*fösvínyt*, *fösvínysíg*); *fűrisz* (*fűriszt*, *fűriszél*, *fűriszész*); *gácsír* (*gácsírt*, *gácsíros*, *gácsíroz*); *giríny* 'görény' (*girínyt*, *girínyés*); *gyikíny* (*gyikínt*, *gyikínyés*); *hajlík* 'hajlók' (*hajlíkot*, *hajlíkos*, *hajlíktalan*); *halántík* (*halántíkot*, *halántíkos*); *hérísz* 'hérész' (*hérísz*, *héríszész*, a *hérizbe* a *ménnyasszony* lekközelebbi rokonai *méntek*); *húsvít* (*húsvítot*, *húsvítkor*); *ígír* (*ígíret*, *ígírkézik*, *mégígír*, *ígírój*); *illetík* (*illetíket*, *illetíkés*, *illetíktelen*); *ínsíg* (*ínsígét*, *ínsígés*); *irtík* 'érték' (*irtíket*, *irtíkel*, *irtíkes*); *ítíl* (*ítílet*, *ítílkézik*, *ítílój*); *ivadík* (*ivadíkot*, *ivadíkos*); *ízík* 'ízék' (*ízíket*, *ízíkel*, *ízíkes*, *csutkaízík*); *jajveszikél*; *játík* (*játíkot*, *játíkos*); *kastij* (*kastíjt*, *kastíjos*); *kémíny* (*kémínyt*, *kémínyen*, *kémínysíg*); *kémíny* (*kémínyt*, *kémínyés*, *kémínyséprőj*); *kényír* (*kényeret*, *kényeres*, *kényirtelen*); *kevíj* (*kevíjet*, *kevíjsíg*); *kílis* 'kelés' (*kílist*, *kílisés*); *kímíl* (*kímílet*, *kímílój*); *kísír* (*kísírget*, *kísírél*, *kísíret*, *kísírtet*); *kotyvalík* (*kotyvalíkot*, *kotyvalíkos*); *kovártij* 'kvártély' (*kvártíjt*, *kvártíjos*); *kökíny* (*kökínyt*, *kökínyés*); *környík* (*környíket*, *környíkéz*); *körti* 'körte' (*körtít*, *körtís*); *kössíg* (*kössígét*, *kössíkháza*); *köszvíny* (*köszvínnyt*, *köszvínys*); *kötőjűfik* (*kötőjűfikét*, *kötőjűfikés*, *elszakította a lú a kötőjűfikét*, *oszt elszalatt*); *kötvíny* (*kötvínnyt*, *kötvínys*); *közönsíg* (*közönsígét*, *közönsígés*); *kukoríkol* (*kukoríkol*, *kukoríkolás*); *lágýík* (*lágýíkat*, *lágýíkvas*); *legíny* (*legínt*, *legínyés*, *legínyéz*, *legínkédik*); *lepíny* (*lepínt*, *lepínyés*); *moslík* (*moslíkot*, *moslíkos*); *nőjvír* (*nőjvírt*, *nőjvírés*); *nyomorík* (*nyomoríkok*, *nyomoríkot*); *őjrvíny* (*őjrvínnyt*, *őjrvínys*, *őjrvínnyik*); *ősvíny* (*ősvínt*, *ősvínys*, *ősvínjéz*); *őszvír* (*őszvírt*, *őszvírés*); *páncúl* (*páncílt*, *páncílos*, *páncíloz*); *penísz* (*penísz*, *peníszédik*, *peníszész*); *pocsík* (*pocsíkot*, *pocsíklás*, *pocsíkolás*, *pocsíkká*); *portíka* (*rosz portíka ez a gyerek*, *elatta a portikáját*); *remíny* (*remínkédik*, *remíl*); *riszvít*; *riszvíny* (*riszvínys*, *riszvínnyt*); *rivísz* 'révész' (*rivísz*, *rivíszkunyhó*); *seki* 'sekély' (*seki*, *seki* a *víz*, *gázolni is lehed benne*); *séríny* 'sörény' (*a lú sérínyibe kél kapaszkodni*, *aki a lú hátára ül*); *sérit* 'sörét' (*sérités puská*); *sétít* (*sétítet*, *sétíccsíg*, *sétítés*, *sétítít*, *sétítédik*); *sígír* 'sovány' (*oja sígír vójt*, *asz líttem*, *nem hízik mék soha az a malac*); *Sóytisz* Soltész csn.; *söntis*; *sövíny* (*sövínyt*, *sövínyés*, *ilőjösövíny*, *nem kolbázbúl fonnyák a sövínyt*); *szándík*; *szégíny* (*szégínyt*, *szégínyédik*, *szégínyés*); *szémij* 'személy' (*szemíjt*, *szémíjés*); *szémírmes* (*szémírmeskédik*, *szémírmetlen*); *széríny* 'szerény' (*szérínyt*, *szérínkédik*); *szomszíd* (*szomszídót*, *szomszídóság*, *szomszídol*, *szomszídós*); *szúszik* 'szuszék' (*szúszikot*, *szúszikós*); *szüksíg* (*szüksígét*, *szüksígés*); *tájík* (*a tájíkára sē mēgyék többet*); *tajítík* (*tajítíkot*, *tajítígzik*, *tajítíkos*, *tajítíkpipa*); *takarík*; *tányír* (*tányírt*, *tányíros*, *tányíroz*, *cintányír*); *tenyísz* (*tenyíszítis*, *tenyíszítőj*, *tenyíszálat*); *terebíjés*; *termíszet* (*termíszetét*, *termíszetész*); *teszík-lássík* (*csak úty teszík-lássík vigzi mindig a munkáját*); *tesvír* (*tesvírt*, *tesvíries*); *tőpörzíköl* (*mindik topörzíkolt mrigibe*); *tőjűcsír* 'tölcsér' (*tőjűcsírt*, *tőjűcsírész*); *tökíletész* (*tökíletlen*, *tökíletésen*); *törtíník* (*törtínélém*, *törtínét*); *törvíny* (*törvínnyt*, *törvínys*, *törvínkézik*, *törvínytelen*); *tőjűtíny* 'töltény' (*tőjűtínnyt*, *tőjűtínys*); *túrbíkol* (*túrbíkolás*, *túrbíkoló*); *vendíg* (*vendígét*, *vendígél*, *vendíglőj*, *vendígéskédik*); *verejtík* (*verejtíket*, *verejtíkés*, *verejtíkézik*); *veszík* 'veszély' (*veszíkész*, *veszíkételen*); *vidík* 'vidék' (*vidíket*, *vidíkies*); *zsombík* (*zsombíkot*, *zsombíkos*).

Rövid *i*: *babíllevel* 'babérlevél' (*babíllevelet is tettünk a káposztataposáskor a hor-dóyba*); *csiricsári* (*nagyon csiricsári az őjűzete*); *delín* 'délen' (*delínkendőjűt vettek az új ménnyecskenék*); *girízd* ('a fokhagyma girízgye'); *vőjűfi* 'vőfély' (*vasárnap napon hívogatott a vőjűfi a lagziba*); *zurdík* *szurdék* 'szűk hely'.

Ellenpéldák: *ábécész*, *ahunnét*, *analfabéta*, *barhét* 'ruhaanyag', *becéz*, *Berény*, *bíléta*, *bizserél*, *bokréta*, *brigadéros*, *cégér*, *cincér*, *csalé*, *csalamádé*, *cseléd*, *cserép*, *csérkés*, *csetepaté*, *csóúré* 'cefre', *dádé*, *denevér*, *draszé*, *éger*, *égyéb*, *elé*, *erébb*, *esténkint*, *fédél*, *fenék*, *fillér*, *gané*, *gallér*, *gavallér*, *gőybé*, *góhér* 'szőlőfajta', *góyuré*, *gyúké*, *himpállér*, *hóyhér*, *honvéd*, *idétlen*, *intéz*, *ipkézláb*, *jelvény*, *kanapé* 'ülőbútor', *karalábé*, *karé* 'karéj', *kávé*, *kerék*, *kérésztény*, *kevés*, *kollégium*, *kombiné*, *komédia*, *kondér*, *kordé*, *kötél*, *kővér*, *közép*, *kutya*

pécér, langaléta, levél, lidérc, málé, mēgé, mellé, mēnyét, minél, minisztérium, mundér, műtét, művész, nehéz, óvbéga, pallér, parádés (kocsis), paré 'paréj', pēcsét, pēllēngér, pēvécé, pillér, pillés (a tej, a kávé, a víz, amikor vékony rétegűen befagy), póyuré 'felfűzött dohány-csomó', prēzsbitérium, pucér, purdē, recés, regény, salétrom, segéd, segéj, simlédér, sintér, szalvéta, szanitéc, szekér, szelvény, sziréna, szőzszék, tehén, telivér, temérdék, tenyér, térkép, tévé, tüzér, ügyvéd, veréb, vezér, vitéz, zsállér, zsoké.

C) Szuffixumok előtt. Hosszúak: *bike* (*bikít, bikített, bikis, de bikessig*); *eke* ~ (*ekít, ekis*); *epe* ~ (*epít, epis*); *esze* ~ (*eszmít, eszmít, eszmület*); *fekete* ~ (*feketít, feketül, feketis, feketizik*); *here* ~ (*herül de: herét adunk a lúnak, herés a búzafölöd, mer tavaj here vógt abba a földbe*); *ige* ~ (*a pap a templomban igit hirdet*); *kive* 'kéve' (*kívít, kivis, kivíz*); *körte* ~ (*körtít, körtis, körtiz*); *vese* ~ (*vesít, vesis, vesiz*).

Rövid *i*: Az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag a toldalékok előtt: *bécsületit, belit, birit, csőjrit, csövít, eszit, fejit, felesigit, felit, földgyit, istenit, keblit, kedvit, kezit, mírgit, nevit, öccsit, szémit, szilit; ellenibe, idejibe, mírgibe, riszibe, siettibe, tetejibe; csövire, ellenire, földgyire, hejire, riszire, viktire; hegyn-hátán, szilin stb.*

Ellenpéldák: *bige* ~ (*bigét, bigés, bigézik*); *cibere* (*cibérét, cibérés*); *cinēge* (*cinégét, cinégés*); *cinke* ~ (*cinkét, cinkés*); *csirke* ~ (*csirkét, csirkés*); *csēmēge* (*csēmégét, csēmégés, csēmégézik*); *csēmpē* (*csēmpét, csēmpés, csēmpézik*); *csere* ~ (*cserét, cserél, cserés*); *csipke* ~ (*csipkés*); *csērēsnye* (*csērēsnyét, csērēsnyés, csērēsnyézik*); *csőjrege* 'csöröge' (*csőjregét*); *csürhe* ~ (*csürhét, csürhés*); *dērce* (*dércét, dércés*); *dērje* (*dérjét*); *fejsze* ~ (*fejszt, fejszés*); *fene* ~ (*fenét*); *gebe* ~ (*gebét, gebés*); *gége* ~ (*gégét, gégés*); *gerebje* (*gerebjét, gerebjél, gerebjés, gerebjézik*); *görhe* ~ (*görhét*); *henye* ~ (*henyét, henyél*); *here* (*herét, herés*); *Imre* ~ (*Imrét*); *jegēnye* (*jegēnyét, jegēnyés*); *jérce* ~ (*jércét, jércés*); *kecske* ~ (*kecskét, kecskés*); *kefe* ~ (*kefét, kefél, kefés*); *kēmēnce* (*kēmēncét, kēmēncés*); *lencse* ~ (*lencsét, lencsés*); *lepke* ~ (*lepkét, lepkés*); *mēnyecske* (*mēnyecskét, mēnyecskés, mēnyecskézik*); *mese* ~ (*mesét, mesél, mesés*); *pērnye* (*pērnyét, pērnyés*); *pince* ~ (*pincét, pincés*); *pite* ~ (*pitét, sērket, sērkes*); *sērēncse* (*sērēncsét, sērēncsés*); *szőjke* (*szőjkét, szőjkés, szőjkül*); *szürke* ~ (*szürkét, szürkés*); *tőjke* (*tőjkét, tőjkés*); *tüske* ~ (*tüskét, tüskés*); *ürge* ~ (*ürgét, ürgés, ürgézik*); *venyēge* (*venyégét, venyégés*); *virce* (*vircsét, vircsés*); *zene* ~ (*zenét, zenél, zenés, zenész*); *zsēmje* (*zsēmjét, zsēmjés*); *zsēnge* (*zsēngés*).

II. A z illabiális *i*-zés

A) Hangsúlyos helyzetben. Hosszúak: *fikötőj* (ritkán *fűkötőj* is). A fejre való kendő mellett gyakran használatos a *füre* való *kendő* kifejezés. A *fűaj* a fej alatt levő párnát jelenti); *fisül* (az idősebbek nyelvhasználatában alig fordul elő a fész, helyette a *fisű* és a *fűsű* a gyakori).

Rövid *i*: *gíriny* 'görény'; *külsőj*; *siket*; *sipka*.

Ellenpéldák: *bún, fúzta, fűrisz, fűsű, fűsül, gyűrűs, gyűszű, hűvös, műhej, nyűg, tűz.*

B) Hangsúlytalan helyzetben. Hosszúak: *főjdmíves*; *kúmíves*.

Rövid *i*: *gőrinyy* 'göröngy'.

Ellenpéldák: *kúmíves*.

III. A hosszú í-z és

A) Hangsúlyos helyzetben: *bizoccság, civógydik, csibdés, csipőget, csipet (fn.), csipetnyi, dicstír, dísztol 'dinsztol', dívány, finom, hivatal, hivatkozik, hívőji, hízlal, irat (fn.), tromány, kijebb, nyíratkozik, pipa, szik* 1. 'a tojás szikje' 2. 'szikes föld'; *szipojz, szivattyú, szívéjés, vidám, vígad, vígasság, vígasz, vígasztal, zsizsik*.

Ellenpéldák: *insíg, kinzóx, pipa, sin, sinyli, szinház, színleg, színlel, szintelen*.

B) Hangsúlytalan helyzetben: *csiriz, körti, lúcsiszar, irigy, mindig, mirigy, őjiriz*.

IV. A köz- és irodalmi nyelvvel megegyező í-z és

A) Hangsúlyos helyzetben: *bibélőjodik, bibic, biber, bíboros, bir, bíróx, bizik, cím, címéz, csik, csikos, csip, csipőji, di, díj, díjnok, dinomdánom, dísz, dívány, griz, gyík, híd, hig, híme, hír, híres, hírhett, hírlík, hízelég, hízik, igiri, így, in, ír, írrok, ítél, ív, íz, izlik, kigyóx, kímél, kín, kínai, kintl, kisír, kisírtet, kíván, kíváncsi, kívül 'kívül', mider, míg (hsz.), minusz, nyíl (fn.), nyílik (ige), nyír, primás, sí, sík, síp, sír (fn., ige), szí, szín, szíj, szít, szív, tífusz, tíz, víg, vírus, víz, zsír*.

B) Hangsúlytalan helyzetben: *alumínium, amíg, batiz, detektív, fakir, mártír, meztőláb, papír, stafíring, szélid, televízióx*.

V. A zárt í-z és szuffixumokban

1. Képzőkben:

Deverbális igeképzőkben: *-isz ~ -ész: csépérisz(ik), füttyörisz(ik), heverisz(ik), legelisz(ik), nyeriszkedik*.

Denominális igeképzőkben: *-isz ~ -ész: egerisz(ik), eprisz(ik)*.

Deverbális névszóképzőkben: *-dik ~ -dek: fojadik, hulladik, lövedik, növendik, járadik, sēpredik, váladik; -ik ~ -ék: habarík, hagyatík, hasadík, járúlik, kaparík, keverík, maradík, pőyutík, támasztík, terítík; -ikény ~ -ékeny: engedíkény, érzíkény, feledíkény, fíltíkény, hiszíkény, közlíkény, töríkény; -ikony ~ -ékony: járadíkony, fogíkony, hajlíkony, hatíkony, mozgíkony, múlíkony, tanulíkony; -ij ~ -ély: engedij, rejtij, szegij, veszj; -ink ~ -énk: filink, ilink; -is ~ -és: érzis, ígis, ismerkēdis, kenis, kérdis, kerítis, kesergis, kísirtis, lípis, nyelis, segítis, szereplis, termelis, ütis, vetis; -isz ~ -ész: lövisz, merisz; -lík ~ -lék: járúlik, osztalík, toldalík, tőjtelík, zúzalík; -míny ~ -mény: éggyezmíny, engedmíny, eredmíny, kedvezmíny, nyerezmíny, sütemíny, vetemíny, vilemíny; -sig ~ -ség: íjeccsig, kőjccsig, mēncsig, neveccsig, nyersig, segíccsig, veresig, vesszőjccsig, vesztcsig; -tík ~ -ték: hagyatík, líptík, nyomatík; -víny ~ -vény: jövevíny, kelevíny, körözvíny, öntvíny, rēndēzvíny, szőkevíny, ültetvíny*.

Denominális névszóképzőkben: *-ik, ~ -ék: környík, lágyík, tájík; -isz ~ -ész: gépisz, kertisz, mihisz, tehensz; -lík ~ -lék: aprólyík, hátralík, százalík; -sig ~ -ség: beteksig, bıkessig, búsig, dicsőjssig, egíssig, felesig, hűsig, idēssig, kedvessig, kemínyssig, kípessig, nemzeccsig, nípessig, szípsig, szürkcsig*.

2. Ragokban:

a) A névszókhoz járólagokban. Hosszúak: *-ír ~ -ért: azír, ezír, könyvír, másír, pízir, vízir; -kíppen ~ -képpen: főkíppen, máskíppen, sokfélékíppen*.

Rövid *i*: -*kint* ~ -*ként*: *apránkint, eggyenkint, óránkint, përcënkint, rëggelënkint.*

b) Igéhez járó személyragokban: *ik* ~ -*ék*: *ëgyik, ígyik, bëlëltik, engettik, gépëltik, kirtik, nisztik, sëpërtik, keverik, mënnyik, mïrjik, száraggyik; -ütëk* ~ -*étek*: *bëlëltütëk, engettütëk, gépëltütëk, sëpërtütëk, ëgyütëk, kirjütëk, nizzütëk, vïgyütëk.*

Ellenpéldák:

1. Képzőkben:

Deverbális igeképzőkben: -*dëcsel*: *nyögdëcsël, szögdëcsël; -degël*: *üldëgël, libdëgël, mëndëgël, üldögël; -ëcsel*: *köhëcsël; -ël*: *metël, vetël; -gël*: *ëszëgël, kerezsgël; -icsël*: *döngicsël, gögicsël; -kël*: *szëmërkël; -kérezik*: *sütëkérezik.*

Deverbális névszóképzőkben: -*ël*: *fëdël, kötël.*

Denominális névszóképzőkben: -*ék*: *apjájék, jányomék, Jóyskájék, Nagyék, tanítóy-jék; -ész*: *cipész, erdész, fényképész, műszerész, sebész, szemész, színész, ügyész, zenész; -né*: *Kovácsné, bíróné.*

2. Ragokban: -*é*: *felé, mëgé, mellé; -ël*: *ëttël, nisztël; -nël*: *embërnël, kertnël, kinël; -vé*: *embërré, jëggé, kúvé, mestërré.*

3. Jelekben: -*é*: *embëré, iskolájé, magadé, Jóyskájé; -né*: *ënnék, gépëlnék, nizzéd.*

VI. A köz- és irodalmi nyelvvel megegyező *i*-zés képzőben

-*it*: *merit, sántit, vidit, tanit; -íroz*: *egrecíroz, maszíroz, paszíroz, reckíroz, szekíroz, vagoníroz.*

Fekete Péter

Hangtani jelenségek változása egy kemenesaljai és egy őrségi iskola tanulóinak nyelvhasználatában

1. Napjaink nyelvészeti vizsgálataiban fontos helyet foglal el az élőnyelv kutatása. Nyelvöldrajzi és nyelvészociológiai szempontok érvényesítése az élőnyelvi vizsgálatokban fontos szerepet játszhat, hiszen a nyelv földrajzi és társadalmi rétegezetségének jellemzőit tárhatjuk fel ily módon. A Szombathelyi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékén évek óta folynak ilyen szempontú kutatások. Jómagam általános iskolai tanulók nyelvhasználatát vizsgáltam a 70-es évek közepén. Vas megye öt általános iskolájában, negyedik, hatodik és nyolcadik osztályos tanulóktól magnetofonszalagra felvett spontán szövegek alapján elemeztem a nyugati nyelvjárástípus négy hangtani jelenségét, a zárt *ë*-zést, az *á* utáni asszociatív *o*-zást, az *i*, *ú*, *ü* rövidülését, valamint a mássalhangzók hangzóközi nyúlását.

E jelenségek vizsgálatával arra voltam kíváncsi, hogy a nyugati nyelvjárás említett négy jelensége mennyire jellemzi a mai általános iskolai tanulók nyelvhasználatát, s mennyire játszik szerepet a területiség, a korosztályhoz, társadalmi réteghez való tartozás. E vizsgálati célkitűzések figyelembevételével választottam ki kutatópontjaimat, amelyet az alábbi térképen szemléltetek. A térképen nagy betűkkel írt helységekből ezekbe a körzeti iskolákba járnak a tanulók. Így három tájegységhez (Kőszeghegyalja, Kemenesalja, Őrség) tartozó községekből voltak adatközlőim. Összesen 58 tanulótl gyűjtöttem spontán nyelvi szövegeket.

A közel nyolcezer adatra támaszkodó nyelvészeti vizsgálat eredményeit egy nagyobb terjedelmű tanulmányba foglaltam össze. Néhány fontosabb következtetését

közzétettem: Hangtani vizsgálatok az általános iskolások nyelvhasználatában Vas megyében (A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei II. Szombathely, 1980. 55–69), A Vas megyei általános iskolások zárt *ē*-zéséről (Vasi Szemle 1981) 2. 214–21). A nyelvi – nyelvjárási környezet és az általános iskolai tanulók nyelvhasználata Vas megyében (Dialektológiai szimpozium 1982. II. VEAB Értesítő 63–6, megjelenőben). Tekintettel arra, hogy általános iskolások – tehát egy sajátos korosztály – nyelvhasználatának vizsgálatáról van szó, a felmérés az anyanyelvi nevelés számára is sok tanulságos, közvetve vagy közvetlenül hasznosítható tapasztalatot hozott felszínre. Ezeket Vas megyei általános iskolai tanulók nyelvének hangtani vizsgálata (In: Vizsgálatok az alsó tagozatos anyanyelvi nevelés gazdagítása érdekében. Szerk.: Nagy J. József. Jászberény, 1981. 251–68) címmel fogalmaztam meg.

1981-ben megismételtem az anyaggyűjtést két általános iskolában, a kemenesaljai Egyházashetyén és az őrségi Bajánsenyén. Azért ezen a két kutatóponton, mert négy évvel korábban a tanulók nyelvhasználata itt mutatkozott leginkább archaikusnak. Azzal a 7 tanulóval (Egyházashetyén 3, Bajánsenyén 4) ismételtem meg a magnetofonfelvételt, akik már négy évvel korábban is mint negyedik osztályosok adatközlőim voltak. Az így kapott nyelvi anyagot ismét elemeztem a négy hangtani jelenség állapota szempontjából. Matematikai, statisztikai módszerrel, az egyes hangszínrealizációk jelölésével hasonlítottam össze a negyedik és a nyolcadik osztályos adatokat. Ezek az adatok, illetve arányaik bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a négy év elteltével az iskola, a család, a tömegkommunikációs és egyéb környezeti hatások mennyire változtatták meg a tanulók nyelvhasználatát, mennyire köznyelvisültek a nyelvjárási sajátosságok. A továbbiakban ezeket a tapasztalatokat mutatom be.

2.1. A zárt *ē* és a zárt *ē*-zés jelenségének elemzésekor különböző fonetikai helyzetekben végeztem összehasonlítást. Mindig csak olyan szavakat, illetve olyan eseteket vizsgál-

tam, amelyekben a helyi archaikus nyelvjárás szerint zárt *ē* van, a genetikusán nyílt *e*-ző adatokat sohasem vettem figyelembe. Egytagú szavakban (pl.: *ēgy, fēl, csēnd, kēll, lē, lēs, mēgy, mēnt* stb.) a két kutatóponton a korábbi és a jelenlegi vizsgálat alkalmával kapott statisztikai adatok az alábbiakat mutatták. Először mindig a korábbi, utána a négy évvel későbbi adatok bemutatását végzem kutatópontként minden jelenség, minden fonetikai helyzet esetében. Az adatok nagy száma miatt felsorolásuktól eltekintek, néhány példát azonban minden jelenségnél felsorolok.

		<i>ē</i>	<i>ĕ</i>	<i>ℓ</i>	<i>e</i>	Ö.
Egyházashetye, Kemenesalja (a továbbiakban: E–K)	1977:	75	—	—	—	75
	%	100	—	—	—	100
	1981:	85	1	—	—	86
	%	98,8	1,2	—	—	100
Bajánsenye, Őrség (a továbbiakban: B–Ő)	1977:	131	—	—	—	131
	%	100	—	—	—	100
	1981:	207	—	—	—	207
	%	100	—	—	—	100

A fenti adatok alapján egyértelműen megállapítható, hogy a két időpontban gyűjtött szövegekben az egytagú szavak zárt *ē*-zése között nincs különbség. Annnyira szilárdan tartja magát a jelenség, hogy a nyíltabbá válás folyamatának megindulása nem kezdődött el, mert az egyetlen nyíltabb adat alapján nem bizonyítható a nyelvi változás.

2.2. Többtagú szavak hangsúlyos szótagjában (pl.: *dēlfin, gyēnge, hēlikopter, mēccs, rēggel, tēttē, vēnni, vētte* stb.) a jelenség az alábbi állapotot tükrözi.

		<i>ē</i>	<i>ĕ</i>	<i>ℓ</i>	<i>e</i>	Ö.
E–K	1977:	86	—	—	—	86
	%	100	—	—	—	100
	1981:	87	2	—	—	89
	%	97,7	2,3	—	—	100
B–Ő	1977:	94	—	—	1	95
	%	98,94	—	—	1,05	99,99
	1981:	209	—	—	—	209
	%	100	—	—	—	100

A jelenség ebben a fonetikai helyzetben is teljes mozdulatlanságot mutat. A kemenesaljai kutatóponton megjelenő 2 nyíltabb *ĕ*-ző adat kevés bizonyíték arra, hogy a nyíltabbá válás folyamatának megindulásáról beszélhessünk.

2.3. Többtagú szavak hangsúlytalan szótagjában (pl.: *bemēnt, embēr, édēsanya, édqsapám, gyērēk, nézēgettē, szērēncse, versēny* stb.) meglevő adatok így alakulnak.

E–K		ĕ	ĕ̃	ĕ̌	e	Ö.
	1977:	99	—	—	—	99
	%	100	—	—	—	100
	1981:	98	1	—	—	99
	%	98,9	1,1	—	—	100
B–Ö	1977:	119	1	—	—	120
	%	99,16	0,84	—	—	100
	1981:	202	5	—	—	207
	%	97,58	2,42	—	—	100

Ebben a fonetikai helyzetben is az ĕ-zés erőteljes jelenlétével találkozhatunk. Kemenes-alján egy, az Őrségben öt adat utal a nyíltabbá válásra. A korábbi tapasztalatokhoz képest emelkedéssel állunk szemben, de annyira minimális mértékben, hogy ezek az adatok a vizsgált fonetikai helyzet zárt ĕ-zését alig érintik.

2.4. Az ĕ-zés toldalék előtti kötőhangzóban (pl.: *esĕtt, irigylĕm, kelĕk, kedvesĕm, közönsĕgĕs, mécsĕs, rémlĕtt, szeretĕtt* stb.) az alábbi állapotot mutatja.

		ĕ	ĕ̃	ĕ̌	e	Ö.
E–K	1977:	27	—	—	—	27
	%	100	—	—	—	100
	1981:	39	—	—	—	39
	%	100	—	—	—	100
B–Ö	1977:	33	—	—	—	33
	%	100	—	—	—	100
	1981:	90	—	—	—	90
	%	100	—	—	—	100

Mindkét kutatóponton a jelenség elevenen él.

2.5. A jelenséget a toldalék szerves részeként is elemeztem. Az ĕ többnyire a *-hĕa -ĕn, -szĕr* toldalékokban fordul elő (pl.: *egyszĕr, ehĕz, emlékversĕnyĕn, mindĕn* stb.).

		ĕ	ĕ̃	ĕ̌	e	Ö.
E–K	1977:	12	—	—	—	12
	%	100	—	—	—	100
	1981:	11	—	—	—	11
	%	100	—	—	—	100
B–Ö	1977:	12	—	—	—	12
	%	100	—	—	—	100
	1981:	34	—	—	—	34
	%	100	—	—	—	100

2.6. Utolsóként a jelenséget szó végi helyzetben vizsgáltam meg. A szó végén levő *ē* hangok többsége a tárgyas ragozás kijelentő mód múlt idejének egyes szám harmadik személyben előforduló személyrag, pl.: *téttē, szērēztē* stb.; a birtokos személyragozás egyes szám harmadik személyű ragja, pl.: *hōsē, végē, testē* stb.; a határozói igenév *-vē* képzőjének magánhangzója, pl.: *rēndēzvē, keserēdvē* stb.; és néhány esetben tőmorfémák szó végi nyílt szótagjaiban jelentkező hang, pl.: *mosómedvē, feketē, idē* stb. Az eddig vizsgált fonetikai helyzetekhez képest a statisztikai adatok egyhangúsága megváltozik, hiszen a jelenség erőteljesebb nyíltabbá válást mutat. Lássuk mindezt az adatok tükrében:

		ē	ĕ	ℓ	e	Ö.
E–K	1977:	5	2	14	26	47
	%	10,63	4,25	29,78	55,31	99,98
	1981:	4	—	1	22	27
	%	14,77	—	3,67	81,56	100
B–Ö	1977:	32	3	6	10	51
	%	62,74	5,88	11,76	19,60	99,98
	1981:	76	5	4	15	115
	%	66,08	4,34	3,47	26,11	100

Az adatok tanúsága szerint a kemenesaljai Egyházashetye tanulóinak nyelvhasználatában a nyíltabbá válás még erőteljesebb lett. A második felmérés során nyíltabb *ĕ*-zō alak nincs, zártabb *ℓ*-zō is csak egy van, és négy *ē*-zō adat fordul elő. A százalékos arányok is ennek megfelelően alakulnak. Az *ē*-zō adatok száma közel 30%-kal magasabb most, mint annak idején a negyedik osztályban volt. Érdekes viszont, hogy ez a növekedés a tisztán *ē*-zō alakok arányát kevésbé csökkentette, de a nyíltabb *ĕ*-zō és a zártabb *ℓ*-zō adatok száma jelentősen lecsökkent.

Az őrségi gyerekek esetében is megvan a köznyelviesülés irányába mutató folyamat, de más mértékben. Itt is nőtt az *e*-zō adatok száma közel 7%-kal. A kemenesaljai gyerekekhez hasonlóan a növekedés a nyíltabb *ĕ*-zō és a zártabb *ℓ*-zō adatok „rovására” történt. A zárt *ē*-zō adatok száma közel négy százalékkal emelkedett ugyan, de összességében, ha minden realizáció százalékos változását összehasonlítjuk, a nyíltabbá válás mértéke kisebb, mint a negyedik osztályban volt. Igaz, a különbség nem nagy, ezért nem is ragaszkodhatunk mereven, szigorúan a számokhoz. Azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy szó végén, a zárt *ē*-zésnek e „szélsőségesen regionális jellegű típusában”, ahogy Imre Samu (A regionális köznyelvek kutatásáról. MNy. 69: 259) nevezi, egyre gyakrabban jelenik meg a nyíltabb realizációjú hangok valamelyike: *ĕ, ℓ*, egyre gyakrabban az *e*. E két kutatóponton elemzett adatok szerint Kemenesalján a nyíltabbá válás gyorsabb, az Őrségben élő gyerekek nyelvhasználatában azonban még jobban őrzi e nyelvi jelenséget.

A különböző fonetikai helyzetben történt vizsgálat alapján összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a zárt *ē*-zés továbbra is virulens jelensége a tanulók nyelvhasználatának. A szó végi nyíltabbá válás a tájnyelviség legfeltűnőbb esetét igyekszik feloldani, de a többi fonetikai helyzetben az *ē*-zés a regionális köznyelviség szintjével azonos. Az iskolai oktatás, a családi és a nyelvjárási környezet, valamint a tömegkommunikáció együttes hatása formálta így a tanulók nyelvhasználatát. A két vizsgálat között nem sok, mindössze négy év telt el, s mondhatnánk, hogy ez kevés idő a nyelvi változás kimutatásához. Felnőtt emberek esetében így is van. Azonban a 10–14 éves tanulók testi, szellemi pszichológiai fejlődésében nagyon jelentős szakasznak tekinthetjük ezt a négy évet, mert erre az időszakra tehető a nyelvi, nyelvhasználati képességek gyors fejlődése.

3. Az *á* utáni asszociatív *o*-zás a másik jelenség, amelynek elemzését a két időpontban gyűjtött szövegek alapján elvégeztem. Az *á* utáni szótagban ejtett *o* feltűnő nyelvjárási sajátosságnak tekinthető a mai nyelvhasználatban pl.: *lábo, házo, mámo, nálo* stb. Különböző fonetikai helyzetekben vizsgáltam a jelenséget.

Tőbéli (relatív tőbéli) zárt szótagban (pl.: *hadjárat, elfáradunk, vasárnap* stb.) az adatok így alakulnak.

	<i>o</i>	<i>ø</i>	<i>q</i>	<i>a</i>
E–K 1977:	—	—	1	2
1981:	—	—	—	3
B–Ö 1977:	1	—	2	1
1981:	—	—	1	12

Tőbéli zárt szótagban az adatok száma nem nagy, de ezek is nagy többségben a köznyelvi kiejtés normáját tükrözik. Zártabb *q*-zó adat is csak egy fordul elő őrségi adatközlő szövegében.

Tővégi nyílt szótagban (pl.: *sárga, párna, lámpa, tábla, utána* stb.) a statisztikai adatok az alábbi állapotot tükrözik.

	<i>o</i>	<i>ø</i>	<i>q</i>	<i>a</i>
E–K 1977:	—	—	1	2
1981:	—	—	—	5
B–Ö 1977:	1	—	5	5
1981:	1	—	1	7

Ebben a fonetikai helyzetben a kemenesaljai gyerekek nyelvhasználatában csak köznyelvi adatok fordulnak elő. Az őrségiek adatai is a köznyelvielés irányába történő nyelvi változás tükröződi, de a meglevő egy *o*-zó és egy zártabb *q*-zó adat arra enged következtetni, hogy a jelenség nem tűnt el teljesen. Családi és baráti közösségben gyakoribb előfordulását is feltételezhetjük.

Toldalék előtti helyzetben (pl.: *látam, játszani, édesanyámat* stb.) ezt mutatja a statisztika.

	<i>o</i>	<i>ø</i>	<i>q</i>	<i>a</i>
E–K 1977:	1	2	4	4
1981:	—	—	—	4
B–Ö 1977:	1	—	5	4
1981:	—	—	3	11

A két vizsgált időpont adatainak összehasonlításából kiderül, hogy a kemenesaljai gyerekeknel a köznyelvielés ebben a fonetikai helyzetben is teljes egészében megvalósult. Az őrségi gyerekek beszédében a köznyelvielés szintén eléggé nagyfokú, de azért a zártabb *q*-zó adatok a jelenség nyomainak bizonyítékai.

Az *á* utáni asszociatív *o*-zás jelenségét legnagyobb számú adat alapján igei és névszói személyragokban, valamint egyéb ragokban tudtam elemezni, ugyanis a felvett

szövegekben ezek előfordulása meglehetősen gyakori (pl.: *ága, gazdájának, kutyának, Dávidházára, könyvtárba, látta, lovára, magába* stb.).

Nézzük a statisztikai adatokat:

		o	ø	q	a
E-K	1977:	1	2	7	24
	1981:	—	—	—	42
B-Ö	1977:	1	3	8	28
	1981:	1	—	11	65

A kemenesaljai tanulók szövegeiben ismételten csak köznyelvi adatok fordultak elő. A korábbi vizsgálathoz képest a jelenség teljes egészében köznyelviesült. Az órségi gyerekek 77 adata közül 65 köznyelviesült alakban van jelen a szövegekben, azonban ebben a fonetikai helyzetben is az egy o-zó és a 11 zártabb q-zó adat jelzi, hogy a jelenség teljes köznyelviesülése még nem történt meg.

Az á utáni asszociatív o-zásról az elemzett négy fonetikai helyzet alapján összefoglalva elmondhatjuk, hogy a jelenség a Kemenesalján élő gyerekek nyelvhasználatában teljes egészében köznyelviesült, így a négy évvel korábban felvett állapothoz képest jelentős nyelvi változás történt. Az órségi kutatóponton gyűjtött adatokban is határozott köznyelviesülési folyamat figyelhető meg minden elemzett fonetikai helyzetben, de azért nyelvjárási adatok is felbukkantak. A gyakrabban előforduló zártabb q-zó realizáció a jelenség további meglétét bizonyítja.

4. Az í, ú, ű rövid ejtése Nyugat-Dunántúlon jellegzetes nyelvjárási sajátosság, de a köznyelvi kiejtésben is megfigyelhető, hogy a zárt hosszú magánhangzók néha meg-rövidülnek. Arra voltam kíváncsi, hogy mennyire őrződött meg e nyelvjárási sajátosság, milyen ezeknek a hangoknak az állapota a tanulók nyelvhasználatában. A jelenséget egytagú szavakban szó elején, szó belsejében és abszolút szóvégen vizsgáltam meg. Többtagú szavakban pedig három fonetikai helyzetben: hangsúlyos szótagban, hangsúlytalan zárt szótagban, hangsúlytalan szótagban abszolút szóvégen. A jelenség összehasonlító elemzése a kemenesaljai és órségi kutatópontjaimon az alábbi tanulságokat szolgáltatta.

Egytagú szavakban (pl.: *így, úgy, csíz, út, kút, míg* stb.). (h = hosszú, fh = fél-hosszú, r = rövid).

		szó elején			szó belsejében			abszolút szóvégen		
		h.	fh.	r.	h.	fh.	r.	h.	fh.	r.
E-K	1977:	5	2	1	1	—	—	—	—	1
	1981:	2	—	6	—	—	2	—	—	1
B-Ö	1977:	—	—	6	—	—	5	—	—	—
	1981:	2	—	4	—	—	7	—	—	1

Az adatok száma nem nagy, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy egyébként sem eléggé gyakori az ilyen egytagú szavak használata. A Kemenesalján gyűjtött adatok a zárt magánhangzók rövidülésének folyamatát mutatják, mert a korábban feljegyzett adatokhoz képest csökkent a hosszú magánhangzók száma. Az órségi gyerekek szövegeiben korábban csak rövid zárt magánhangzók voltak, nyolcadikos korban viszont a gyűj-

tött adatok között két hosszú is előfordult. A szövegek többszöri visszahallgatása során azonban megállapítható, hogy az említett két esetben a szó és mondat hangsúlyozása egybeesett, ezért a köznyelvi kiejtés normája erősebben érvényesült.

Többtagú szavakban (pl.: *sírva, szívem, szomorúan, amíg, nevű, hosszú, szomorú, kőkényszemű* stb.)

		hangsúlyos szótagban			hangsúlytalan zárt szótagban			hangsúlytalan szótagban abszolút szóvégen		
		h.	fh.	r.	h.	fh.	r.	h.	fh.	r.
E–K	1977:	23	2	28	3	1	12	—	—	4
	1981:	1	2	46	—	1	25	—	—	7
B–Ö	1977:	—	—	53	—	—	29	—	—	27
	1981:	—	—	60	—	—	41	—	—	11

A kemenesaljai kutatóponton gyűjtött adatok számottevő változást mutatnak. 1977-ben, amikor a tanulók negyedik osztályosok voltak, a magnetofonra felvett szövegekben hangsúlyos szótagban nagyszámú adat tartalmazott zárt hosszú magánhangzót. Ezt feltűnő jelenségnek tekintettem akkor is, de kiderült, hogy a köznyelvi kiejtéssel egyező adatok egy olyan gyerektől származnak, akinek az édesanyja Tiszántúlról került Kemenesaljára. A négy évvel későbbi vizsgálat pedig azt igazolja, hogy a zárt hosszú magánhangzók az ő nyelvéből is eltűntek. Eszerint a nyelvi-nyelvjárási környezet jelentős hatást gyakorolt beszédére. Az őrségi gyerekek nyelvhasználatában egyértelműen érvényesül a hagyományörzés, hiszen valamennyi hosszú zárt magánhangzó helyett rövidet ejtenek.

A fenti adatok annak bizonyítékai, hogy az említett példákban a felső nyelvválású hosszú magánhangzók rövid ejtése elevenen megőrződik a mai gyerekek nyelvhasználatában, és egyúttal ez a dunántúli regionális köznyelviségnek is egyik fontos hangtani sajátossága. Sőt ha a köznyelv zárt hosszú magánhangzóinak rövidülését is figyelembe vesszük, akkor azt látjuk, hogy általában a köznyelvnek is jellemzőjévé válik a zárt hosszú magánhangzók pusztulása, s helyettük a rövidék térhódítása. Ez a változás érzékenyen érinti a fonémaállományt, a magánhangzók rövid-hosszú korrelációs rendszerét, ahogy G. Varga Györgyi (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akadémiai Kiadó, Bp. 1968. 101) írja, ezért az iskolai oktatásnak és a nyelvművelésnek fontos feladatai vannak e hangok tanításában, illetve megőrzésében.

5. A mássalhangzók hangközi nyúlása is jellemzője a nyugati nyelvjárástípusnak. A tanulóktól felvett szövegekből lejegyeztem azokat az adatokat, amelyekben a mássalhangzók hangzóközi nyúlása félhosszú, illetőleg hosszú realizációban megvalósult, és azokat az adatokat is, amelyekben a köznyelvi kiejtés normája érvényesült, azaz a lehetőség ellenére a hangzóközi nyúlás nem következett be. Az összehasonlító elemzést szolgáló két kutatóponton a jelenség az alábbi állapotot tükrözi.

A kemenesaljai tanulók szövegeiben nyolcadik osztályban több mint húsz százalékkal nőtt a hangzóközi nyúlást tartalmazó adatok száma, vagyis a nyelvjárásiasság nagyobb mértékű lett. Az őrségi adatok nagyfokú, a köznyelvi esedezés irányába történő változásról tanúskodnak, de így is azért 50% felett van a hangzóközi nyúlás félhosszú és hosszú realizációja. Ez a változás a fenti adatok tükrében azt igazolja, hogy a nyelvjárási gyökerű hangtani jelenség még tartja magát a tanulók nyelvhasználatában.

		rövid	félhosszú	hosszú	Ö.
E—K	1977:	7	2	2	11
	%	63,63	18,18	18,18	100
	1981:	15	4	12	31
	%	48,38	12,87	38,75	100
B—Ö	1977:	2	—	37	39
	%	5,12	—	94,88	100
	1981:	24	5	30	59
	%	40,67	8,47	50,84	99,98

A nyúlásban résztvevő hangok a két különböző időpontban rögzített szövegekben azonosak voltak. Leggyakoribb az *s*, amely az *s* képzős melléknevek mód- és állapot-határozói alakjában, fonetikai szempontból közömbös hangkörnyezetben nyúlik meg, pl.: *hamarossan, különösebben, teljessen* stb.

Az előfordulás gyakorisága szempontjából második helyen a *t* hangot találjuk. A *t* nyúlása azonban összefüggésben van az *i* rövidülésével, ugyanis minden esetben az *-ít* képzőben következik be a nyúlás, illetve a magánhangzó rövidülése, pl.: *segített, tanított, biztosított, szarított* stb.

A továbbiakban mássalhangzók, amelyek részt vesznek a nyúlásban: *h*, pl.: *zuhant*; *j*, pl.: *ujjat* 'neu'; *l*, pl.: *belőlle, csodállatossan*; *n*, pl.: *utánna*; *sz*, pl.: *elősször*; *ty*, pl.: *Mátytyás*; *z*, pl.: *mezző*. Ezekben az adatokban is találkozunk az időtartam átváltás jelenségével, ahogy G. Varga Györgyi (Alakváltozatok . . . 179–80) nevezi, ugyanis a *belőlle, elősször, ujjat* szavakban jelentkező hangzóközi nyúlás összefüggésben van a középzárt vagy a zárt hosszú magánhangzó megrövidülésével, így a jelenség megvalósulása az egész szó időtartamát nem befolyásolja.

6. A két kutatóponton négy éves időkülönbséggel gyűjtött nyelvi szövegek összehasonlító elemzése hasznos tanulságokat szolgáltat. A négy nyelvjárási jelenség tovább él, de a köznyelvi egységesülés felé tartó folyamat is jellemzi a tanulók nyelvhasználatát. Az egységesülés felé tartó folyamat sem egyszerű, mert nagy mértékben függ a jelenségtípusoktól, az egyes jelenségtípusokon belüli fonetikai helyzettől, a kutatópont földrajzi elhelyezkedésétől és az adatközlők szociológiai jellemzőitől stb. Eszerint a zárt *ē*-zés szó végi helyzetben erősen bomlik, a többi fonetikai helyzetben viszont a nyíltabbá válás folyamata alig mutatható ki. Az *á* utáni asszociatív *o*-zás a kemenesaljai kutatóponton köznyelviesült, az őrségi gyerekek nyelvében azonban ez a folyamat még nem fejeződött be. A zárt hosszú magánhangzók helyett többnyire rövidet ejtenek, ez ismételtén azt bizonyítja, hogy a nyelvjárási jelenség tovább él, és a köznyelvi kiejtés normája e jelenségben nem tud tért hódítani. A mássalhangzók hangzóközi nyúlása is csak részben, illetve kis mértékben utal a köznyelviesülés erősödésére.

A hangtani jelenségek két különböző időpontban rögzített adatait összehasonlítva azt is láthatjuk, hogy a nyelvjárási sajátosságok közül melyek emelkednek fel a regionális köznyelviség szintjére. Minden jelenség esetében erre külön is utaltam, de itt is megemlítem, hogy a zárt hosszú magánhangzó helyett a rövid ejtése általános, szinte teljesen független korosztálytól, családi, szociális helyzettől. Az értelmiségi családokban felnövekvő gyermekek nyelvére éppen úgy jellemző, mint a fizikai dolgozók gyermekeinek beszédére.

Végül felvetődik a kérdés, hogy az ilyen jellegű hangtani vizsgálatok mennyire tükrözik a mindennapok nyelvi valóságát? A szövegfelvételeket hallgatva, elemezve

érezhető, hogy a nyelvi viselkedés, a sajátos szöveggyűjtési szituáció nagy mértékben hat az adatközlőre, bármennyire próbálja is a gyűjtő közvetlenné tenni beszélgetésüket. Egy alkalommal meg is kérdeztem beszélgetésünk végén egyik kedves őrségi adatközlőmet, érzése szerint mindig úgy beszél-e, mint velem? Így válaszolt: „*Máskébb beszéllek a ziskolába is még azér othon is, mer itten azér ügyelék a kiejtésre is még minderre, othon má nēm szoktam arra ügyelni, mer othon azér méksé figyelnek annyira rám, s othon tájpszolással is a különböző nyelvekén szeretég beszélni a másikkal.*”

Ez a vallomás jól kapcsolódik a személyes tapasztalatokhoz. A tanulók nyelvhasználata még több régiséget, tájnyelvi jelenséget tartalmaz akkor, ha a megszokott nyelvi környezetben, egymás között folyik a beszélgetés.

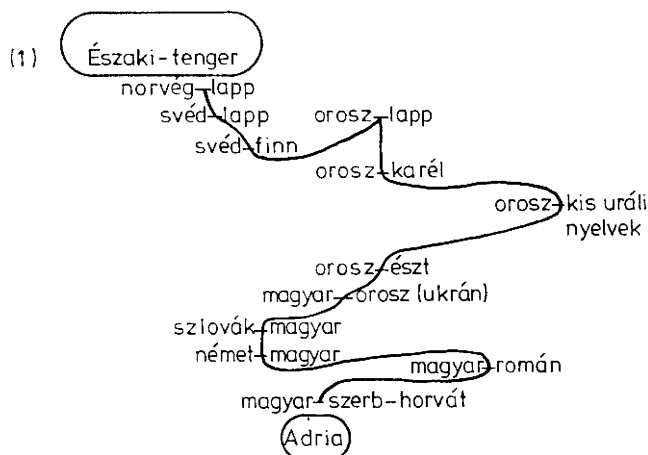
Guttmann Miklós

Indo-uráli kétnyelvűség

1.1. Ha alaposan szemügyre vesszük Európa nyelvi térképét, szembeötlő két érdekes jelenség: az egyik az, hogy genetikai (nyelvrokonsági) szempontból két nagyobb nyelvcsalád lakik Európa területén: a lakosság kb. 95%-a indoeurópai és kb. 4%-a uráli (finnugor és szamojéd) nyelvet beszél. A másik, talán még érdekesebb dolog az, hogy a két nyelvcsalád találkozási pontja Európa szívében fekszik: az Északi-tengertől végig húzódik egy vonal egészen az Adriáig. Ez a vonal, a két nyelvcsalád érintkezési felülete, nem egyenes, de cikk-cakkos volta ellenére megkíséreljük azt, hogy nevet adjunk neki. A vonal két oldalán általában vegyes lakosság él, a természetes kétnyelvűség állapotában, tehát olyan emberek, akik egy indoeurópai meg egy uráli (azaz finnugor) nyelvet beszélnek. Nézzük meg konkrétan ezeket a nyelveket: lapp–norvég, lapp–svéd, lapp–orosz, finn–svéd, karél–orosz, finn–orosz, szamojéd–orosz, cseremis–orosz, zürjén–orosz, votják–orosz, észt–orosz, magyar–orosz (ukrán), magyar–szlovák, magyar–német, magyar–román, magyar–szerb–horvát. (1. ábra) Érdekes módon, eddig a nyelvtudományban, elsősorban a szociolingvisztikában mindig csak két konkrét nyelvegyüttlét vizsgálták, azaz az úgynevezett bilaterális kétnyelvűséget, a felsorolt nyelvek majdnem mindegyikében. Pedig úgy vélem, egész kincsesbánya tárul elénk, ha nemcsak két konkrét nyelvet vesszük szemügyre, hanem az összes nyelvet, melyek a két külön nyelvcsaládhoz tartoznak, és a kétnyelvűség állapotában élnek egymással. Innen a dolgozat címe is: indo-uráli kétnyelvűség. Visszatérve most a két nyelvcsalád érintkezési vonalára, próbáljuk azt elnevezni. Nem könnyű dolog, mivel a dialektológia már kisajátította magának az *izoglossza*, a szociolingvisztika pedig a *diglosszia* elnevezést. Mivel a latin a nemzetközi terminológia alapja, mi is a latin *bilingvismus*-ból vesszük a *bi* szótagot + *glossza*, tehát *biglossza* megjelölést.

1.2. Mielőtt áttérek a *biglossza* szinkrón vizsgálatára, nézzük röviden, mit mond a nyelvtörténet a két nyelvcsalád kapcsolatáról. Az indo-uráli kapcsolatokról több felfogás létezik; van olyan, amely rokonságot tételez föl, és van olyan is, amely areális együttéléssel magyarázza a két nyelvcsaládon belüli egyezéseket. Legújabban Magyarországon Balázs János 1978-ban (Általános nyelvészeti tanulmányok 12. kötetében) és Hajdú Péter 1978-ban (Uráli nyelvrokonság című művében) foglalkozott ezzel a kérdéssel. Mindketten elvetik az indo-uráli rokonság gondolatát. Felfogásuk szerint olyan lexikai és grammatikai egyezések, mint pl.

(2)	magyar	finn	uráli	indoeurópai
	<i>név</i>	<i>nimi</i>	PU* <i>nime</i>	~ * <i>nōmn</i>
	<i>víz</i>	<i>vesi</i>	PU* <i>wite</i>	~ * <i>wed</i>
	<i>visz</i>	<i>vie-</i>	PFU* <i>wiye-</i>	~ * <i>wegh</i>
	<i>ház</i>	<i>kota</i>	PFU* <i>kota</i>	~ * <i>kot-</i>
	<i>tesz</i>	<i>teke-</i>	PU* <i>teke-</i>	~ * <i>dhē- < dhak-</i>

1. ábra

vagy a névmások közötti egyezések, meg több nyelvtani elem (-m tárgyrag, -ta/tá ablatívus rag stb.) egyezése is a preuráli korból származnak, s a két nyelvcsalád elődeinek közös nyelvi areát feltételező areális háttérű „rokonságszerű” kapcsolataira utalhatnak (Hajdú 1978. 61–2).

2.1. Ahhoz, viszont hogy közelebb kerüljünk az indo-uráli kapcsolatok kérdésének megoldásához, nem elegendő a diakrón vizsgálat. Szükség van a *s i n k r ó n* egybevetésre is, és itt éppen a kétnyelvűség komplex kutatásával, elsősorban az *i n d o - u r á l i b i g l o s s z a* vizsgálatával tudnánk meglepő eredményeket elérni. Próbáljuk meg a felsorolt kétnyelvi párokat minden nyelvi szinten (fonológia, morfológia, szintaxis, lexika) egybevetni és a közös nyelvi jelenségeket kiemelni.

2.1.1. Minden nyelvben előfordul a következő 5 magánhangzó-fonéma:

- (3)
<i>u</i>	<i>i</i>
<i>o</i>	<i>e</i>
<i>a</i>	

Ezeket akár „európai alapmagánhangzók”-nak lehetnek nevezni, mivel minden európai nyelvben előfordulnak (Décsy 1973. 197–8).

A mássalhangzóknál 10 alapfonémát lehet megkülönböztetni:

- (4)
<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>
	<i>s</i>	
	<i>v</i>	<i>j</i>
<i>m</i>	<i>n</i>	
	<i>l</i>	
	<i>r</i>	

Fontos megkülönböztető jegyek az európai nyelvekben a magánhangzóharmónia (elsősorban az uráli nyelvekben) és az umlaut (mindenekelőtt a germán nyelvekben). A lapp például feladta az eredeti magánhangzó-harmóniát, és áttért az umlatra, bizonyára germán hatásra.

2.1.2. A morfológia szintjén a következő jelenségek szembetűnők: az indoeurópai 3 grammatikai nemmel szemben az uráli nyelvekben nincs nem.

Az uráli nyelvekben olyan *o p p o z í c i ó k* léteznek, mint pl.:

(5)	német	finn	magyar
	<i>wer/was</i>	<i>kuka/mitä</i>	<i>ki/mi</i>
	<i>König/Königin</i>	<i>kuningas/kuningatar</i>	<i>király/királynő</i>

A legfontosabb ragozási kategóriák a következők: névszóragozás, igeragozás és külön birtokosragozás az urális nyelvekben.

A ragok száma 2 (pl. svéd) és 30 (magyar) között van. Az uráli nyelvek többsége raghalmozó (agglutináló). Az észtl. pl. nagyon sok flektáló elemet mutat fel, akárcsak az indoeurópai nyelvek. A finn pedig annak ellenére, hogy szintetikus nyelv, nagyon sok analitikus elemet használ (pl. Gen. + *luo* névtő, *vkinél*, amely a magyarban ragként szerepel).

A melléknévfokozást majdnem mindenhol szintetikus elemekkel oldják meg: (német) *schön—schöner—schöner* (m) *szép—szebb—legszebb* (fi) *kaunis—kaunempi—kauniin, suuri—suurempi—suurin*. Minden európai nyelvben van egyes és többes szám. Egy pár nyelvben létezik még a duális (kettős szám) is: lapp, jurák, fríz, balti, szorb, szlovén, izlandi. A legtöbb nyelvben vannak igekötők (pl. a németből magyarba, német/svéd-ből finnbe, észtlbe).

A szóképzés legfontosabb formái: a szóösszetétel és a deriváció (pre-, in- és suffixumokkal).

2.1.3. A szintaxisban megfigyelhetők a következők: a legfontosabb mondatrészek megléte (alany, állítmány, tárgy, jelző, határozók), összetett állítmány (copulával).

A magyar kivételével az uráli nyelvekben nincs határozott névelő, úgy mint a legtöbb indoeurópai nyelvben.

A magyarban, mordvinban és jurákban van kétféle igeragozás: alanyi és tárgyas ragozás. A finnben, ahol nincs határozott névelő, a partitívus (részelő eset) fejezi ki a határozatlanságot, miközben az alany- és tárgyeset a határozottságot (determinált – indeterminált oppozíció); pl. (fi) *luen kirjan* (olvasom a könyvet), *luen kirjaa* (könyvet olvasok).

Érdekes az a jelenség is, hogy az indoeurópai nyelvek közül csak a németben, szlávban és baltiban van melléknévragozás, tehát a jelző egyeztetése. Ez a jelenség átment a finnbe is; pl. nagy házban = (fi) *suuressa talossa*.

Közös még a kétféle kérdés megléte: eldöntendő és kiegészítendő kérdés. A finnben az eldöntendő kérdésnél külön kérdőképző van: *-ko, -kö*.

Az összetett mondatoknál közös sajátosság a mellé- és alárendelés. A legtöbb kölcsönhatás a szókinésben tapasztalható, s itt a példák is érdekesebbek s látványosabbak.

Tekintettel arra, hogy olvasóink többsége magyar, a legtöbb példát a magyar és a felsorolt indoeurópai nyelvek kapcsolatából vesszük. Előtte viszont néhány példát említenénk a skandináv nyelvi areából: svédből > finnbe: *stad* > *stadi* (város), *grav* > *gravari*, *skravari* (sírgödör), svéd argó „böna” > bööna (csaj, nő), *frimärke* > *frümerkki* (bélyeg), oroszról > finnbe: *čaj* > *tsaiju*, *tsaju* (tea).

Erdélyben, ahol már több mint 7 évszázada 3 nép él egymás mellett (a magyar, a német [szász] és a román), az utóbbi időben a román nyelv hatása erősödött meg.

Kolozsvárott olyan tükörfordításokat lehet hallani mint pl. „buszt veszek”, *buszra szállók* helyett, vagy a „telefonat adok” *felhív* helyett — szó szerint a románból, melyek mind a nyelvi interferenciával magyarázhatók, nem beszélve a nyelvkeredésről, amikor a magyar beszédbe kerülnek az új fogalmakat jelölő román szavak.

A legtarkább a helyzet a Bánságban, ahol még ma is többnyelvűségről lehet beszélni. Temesvárott pl. a gyerekek néha 4 nyelvet (magyar, román, német, szerb) is tanulnak egymástól az utcán, de itt is a román hatás a legerősebb. A saját rokonságból véve egy példát: az egyik dédanyám egész életében nem mozdult ki a falujából, s ennek

ellenére 4-féle állampolgársággal rendelkezett (osztrák, magyar, szerb, román). Őnála érdekes módon sem hangtanilag, sem nyelvtanilag, sem lexikailag nem lehet érezni semmi nyelvkeveredést. Tisztán beszél mind a négy bánsági nyelvet: a német anyanyelvét, a magyart, a szerbet s a románt (az utóbbi kettőben a szókincese természetesen kisebb). A mai fiataloknál viszont elég nagy a keveredés s a román artikulációs bázis.

Délvidéken, a Vajdaságban is nagyon erős a szerb-horvát hatása a magyarra. Kossa János, nyelvtudós és nyelvművelő egész életét szentelte a jugoszláviai magyar nyelv ápolásának s a magyar–szerb-horvát kétnyelvűség komplex kutatásának. A következő példák nálunk is ismert s közkezdelt műveiből származnak: A mi nyelvünk (Újvidék, 1978.) és Nyelvünk fűszerszámai (Bp., Gondolat, 1979.).

Amikor Kossa János a szerb-horvát nyelv hatásából eredő vétségeket elemzi és megítéli, a nyelvvédő magatartáson túl mélyen behatol az érintkező nyelvek természetébe, s ezáltal fokozott erővel ébreszti az anyanyelvi tudatot, s fejleszti az olvasó nyelvérzékét.

A szerb-horvát nyelv hatástípusainak egyike, a legszembetűnőbb, az idegen szavak fölösleges használata. A közgazdász a termelés *reszkirjét* említi (*kockázat* helyett), a riporter *salterablak*-nak nevezi (német: *Schalter*) a postai kezelőablakot, a színikritikus egy dráma *poénózási* rendszerét említi, a közéleti ember a *mozgalom affirmálódás*-áról beszél stb. A szerb szavak beleszövődése a magyar beszédbe és írásba mindennapi jelenség a vegyes lakosságú területen.

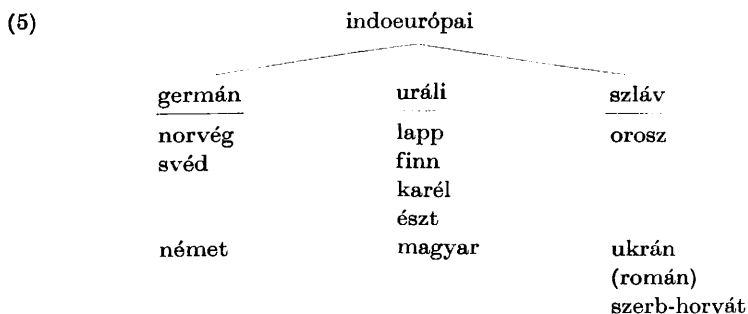
Szemléleti különbségre utal a két nyelv között, hogy a szerb-horvátban a helyzetet *rózsaszínű*-nek látják és mondják, a magyarban pedig *rózsás*-nak. Ugyancsak az is, hogy az éjjel-nappal, a télen-nyáron szóösszetételeink a szerb-horvátban fordított sorrendben használatosak (*nappal-éjjel* stb.).

A jelenséget alaposabban vizsgálva hol hangrendi, hol ritmikai, hol pedig hangzásbeli motívumok magyarázzák a sorrendet.

Indoeurópai nyelvekben nincs kettős, sőt hármas tagadás, mint a magyarban, ezért a magyar *nincstelen* szó is szabályos. Az indoeurópai nyelvekben így van: *Jöjjön nyolc nap múlva*, magyarul: *Jöjjön egy hét múlva*. Humoros a *szólások* szó szerinti fordítása: a szerb-horvát *megfogtam az Isten szakállát* a magyar *az Isten lábát* helyett. A szerb *beleüti az orrát a más fazezába*, a magyar *más dolgába* stb.

A kétnyelvűség különböző nyelvi rétegeiből vett néhány példa csak ízelítőt adhat ebben a rövid cikkben, amely csak töredéke egy sokkal nagyobb készülő tanulmánynak.

3.1. Ha még egyszer figyelmesen megnézzük Európa nyelvi térképét, észrevehetjük, hogy az uráli nyelvek a germán és a szláv nyelvek között helyezkednek el: a román újlatin volta ellenére sok szláv elemet tartalmaz, pl. (szókincsének több mint 30% szláv eredetű).

3.2. Összefoglalóan csak annyit szeretnénk kiemelni, hogy a biglossza szinkrón vizsgálatával olyan eredményekre lehet jutni, amelyek teljesen más megvilágításba helyezik az indo-uráli nyelvi kapcsolatok kérdését.

IRODALOM

- Balázs János: Általános nyelvészeti tanulmányok 12. Az indouráli nyelvrokonság elmélete tipológiai szempontból. Budapest, 1978. 5–27.
 Décsy Gyula: Die linguistische Struktur Europas. Wiesbaden, 1973. 196–229.
 Hajdú Péter–Domokos Péter: Uráli nyelvrokonság. Budapest, 1978. 61–2.
 Kossa János: A mi nyelvünk. Újvidék, 1978. 185–200. Uő.: Nyelvünk fűszerszámai. Budapest, 1979. 60–3.

Bradean-Ebinger Nelu

Az értelmező jelzős szintagmák összevetése a magyar és az olasz nyelvben

A kontrasztív módszer, mint ismeretes, azt a célt szolgálja, hogy összevetve két vagy több nyelvet, azok teljes rendszerében vagy részjelenségeiben pontosan leírja a nyelvek között fennálló hasonlóságokat és különbségeket. Az analízis és a szintézis segítségével folytatott kutatások eredményeit az idegennyelv-oktatásban rögtön hasznosítani lehet, beleértve a külföldiek magyartanítását is.

Az összevető nyelvészet még meglehetősen új dolog, de már jelentős sikerekkel dicsekedhet. A magyar és az olasz nyelv viszonylatában a hangtan, az alaktan és a szókinés területén van a legtöbb eredmény; kevésbé érintett terület maradt azonban a hangsúly, az intonáció kérdése; s alig tárgyalt a szintaxisé. Balázs Jánoson kívül, aki tulajdonképpen elsőként vetette fel Magyarországon az összevető nyelvvizsgálat jelentőségét,¹ az olasz nyelvet illetően a következő kutatókat említhetjük: Fábian Pál a szókinés problematikáját vizsgálta, Fogarasi Miklós az intonáció kérdésével foglalkozott, mely nagymértékben eltérő a két nyelvben. Antal Lajos kiadatlan bölcsészdoktori értekezésében a személyes névmások területén végzett alapos kutatásokat. Benedek Nándor a szóösszetételek problematikáját vizsgálta meg a mai olasz és magyar nyelvben.²

Jelen dolgozatom a jelzős szintagmarendszeren belül az olasz és a magyar értelmező jelzős szintagmák összevetésével foglalkozik. Minthogy az értelmező jelzős szintagmák mibenlétét illetően különböző felfogások uralkodnak, melyekre érintőlegesen utalok is, szükségesnek tartom megemlíteni, hogy dolgozatomban Rácz Endre felfogását követem (vö. Bencédy József–Fábian Pál–Rácz Endre–Vélcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Bp. 1968. 351): „A magyar nyelvben az értelmező jelző mindig alaptagja (az

¹ Balázs János: Az egybevető (kontrasztív) módszer alkalmazásának lehetőségei a külföldi magyartanításban. (Magyartanítás külföldön. Az 1971. szept. 2–3-i lektori értekezlet anyagából.) Kézirat, Budapest, 1972.

² Fábian Pál: A magyar és az olasz nyelv szókinésének összevetéséből: A „világos” és a „homályos” szavak. In: Összevető nyelvvizsgálat, nyelvtanítás. Tankönyvkiadó, 1972. 376–81. Uő.: Polisemia e sinonimia confrontativa italo–ungherese. In: Il problema della traduzione e la diffusione della letteratura ungherese in Italia. Napoli, 1975. 73–80. Miklós Fogarasi: Problemi di contrastività italo–ungherese nell’intonazione interrogativa. Annales Univ. Sci. Budapest de Rolando Eötvös Nom. Sec. Linguistica Tom. VI. Budapest, 1975. 93–104. Benedek Nándor: Le parole composte della lingua italiana contemporanea. Acta Romanica, III. Szeged. 1976. 248–70. Uő.: Sostantivi composti nell’italiano contemporaneo. In: Lingua Nostra, vol. XXXIX. fasc. 4. 1978. 117–21. Uő.: A főnévképzés a mai olasz és a mai magyar nyelvben. Acta Romanica, V. 1978. 1–103.

értelmezett szó) után áll, vele szám, viszonyrag, esetleg birtokjel, névutó tekintetében is megegyezik, rendszerint új szakaszt kezd, és szünettel különül el a jelzett szavától.” Az ilyen jelző utólag értelmezi a jelzett szóban megjelölt dolgot minőségi, mennyiségi jegyének, birtokosának vagy a vele azonosított dolognak a megnevezésével. Eszerint az értelmezőnek két fő típusát különböztetjük meg:

1. Az értelmezett szó minőségét, mennyiségét vagy birtokosát megnevező értelmező. Ez mindig a jelzett szó után áll mind az olasz, mind a magyar nyelvben. Tulajdonképpen jelzős szintagma fordított szórendben. Fogarasi nem sorolja ezt a típust az értelmező jelzők közé az olasz nyelvben (vö.: *Grammatica italiana del Novecento*, Bp., 1969.), és a magyart illetően Bodnár (1968-ban elhangzott előadás) sem tartja valószínűsítő értelmező jelzős szintagmának.

2. Azonosító értelmező jelzős szintagma. Ez az azonosító értelmező az értelmezettnek más néven való megnevezése (vö.: Rácz Endre—Szemere Gyula: *Mondattani elemzések*. Bp., 1972. 176).

1/a) Ezt a rendszert követve nézzük meg, hogyan valósul meg az értelmezett szó minőségét megnevező értelmező jelző kifejezése a magyar és az olasz nyelv viszonylatában.

Dammi il paltò, *quello blu!*
Add ide a kabátot, *a kéket!*
Il biglietto, *di qual tipo*, l'hai comprato?
Jegyet *milyet* váltottál?

Első példamondatunk esetében megfigyelhető, hogy az olasz nyelvben a melléknév mellé mindig ki kell tenni a *quello*, az értelmezett főnévre utaló névmást. Eltérés mutatkozik tehát a magyar és az olasz mondat szerkezetét illetően. Előfordulhat a magyarnak megfelelő változat is: *il blu*, mely tulajdonképpen főnevesített melléknév, azonban ez nem gyakori, nem olaszos. A második példamondat szintén divergenciát mutat. A *quale* (milyen) kérdőszó önmagában itt sem szerepelhet, mellé kell tenni egy főnevet: *di qual tipo*. Ezt a szerkezetet magyarra fordítva: „Jegyet milyen típusút váltottál?” mondatot kapjuk, ami körülményes, nehézkes megfogalmazású. Nézzünk más példamondatokat az újságnyelv területéről!

„Il sangue di mio marito, di un uomo giusto”.

(Annabella 48: 1980. 65),

A férjem vére, egy igaz emberé.

Az idézet mutatja, hogy a minőséget megnevező értelmező jelző *di* előjárószóval is bevezethető, mely a magyarban -é birtokjelnek felel meg.

„... per citare qualche nome, gli ultimi” (l. uo. 66).

Hogy néhány nevet idézzek, az utolsókat.

Ebben az esetben a minőséget melléknévi értelemben használt számnév (ultimo) fejezi ki.

„La nostra camera, la numero 1, . . .” (Cosmopolitan, No. 1980. 35).

A mi szobánk, az egyes. . .

Itt számjelző fejezi ki a minőséget megnevező értelmezőt a magyar nyelvben, míg az olaszban szükséges a *numero* főnév kitétele a számjelző elé.

b) Mennyiséget megnevező értelmező jelzős szintagmát többnyire tőszámnévvel, határozatlan számnévvel vagy mennyiséget jelölő főnévvel fejezünk ki.

Libri, ne ha letti *tanti*. / *Libri*, *tanti* ne ha letti.

Könyvet annyit elolvasott.

A példamondat első olasz változata inkább irodalmi jellegű, míg a második a beszélt nyelv sajátja.

Ha comprato anche dello zucchero, due chili.

Cukrot is vett, két kilót.

Amint látható, az olasz és a magyar mondat kongruál egymással az esetlegesen előforduló szórendi inkongruencia mellett;

„Le altre, molte, erano rimaste nell'ombra.” (Annabella 48: 1980. 66).

A többi nő, sok más, ismeretlen maradt.

Itt a mennyiséget megnevező értelmezőt határozatlan számnévvel fejezzük ki. Megállapítható, hogy az 1/a) és az 1/b) esetben a magyar és az olasz nyelv jelzős szintagmáinak szórendje konvergens.

c) Birtokost megnevező értelmező:

Lo sguardo, quello del ragazzo impaurito, non lo dimenticherò mai.

Azt a tekintetet, a riadt kisgyermekét, nem felejttem el soha.

A magyar nyelvben -é birtokjeles főnévvel fejezzük ki a birtokost megnevező értelmezőt, míg az olasz szerkezetben *di* előjárószóval és a *quello* mutató névmással birtokos jelzős szerkezetet alkotunk, és így fejezzük ki a birtokost jelentő értelmezős viszonyt. A szórend azonban itt is megegyezik a magyarral. Általában megállapítható, hogy az értelmező jelzők első csoportjában (minőséget, mennyiséget vagy birtokost megnevező értelmező) a magyar és az olasz nyelv szintagmáinak szórendje kongruens. Míg azonban az olasz nyelvben a jelző minden esetben egyezik nemből, számból és a jelzett szóval, addig a magyarban csak az értelmező jelző esetében van egyeztetés.

Vö.: Könyvet, annyit olvasott.

Annyi könyvet olvasott. (-t tárgyról csak a jelzett szó esetében van.)

2. Az azonosító értelmező jelző, mint említettük, az értelmezettnek más néven való megnevezése. Az ilyen értelmezős szerkezetekben az értelmezett és az értelmező közé egyenlőséget tehetünk. Az azonosító értelmező jelzős szintagmában az értelmező csak főnév lehet, vagy főnévként használt szó. Ha az értelmezett tulajdonnév, az értelmező jelzős szerkezet tagjai szórendileg általában megfordíthatók mind az olasz, mind a magyar nyelvben, azonban ez az olaszban ritkábban fordul elő (Fogarasi, uo. 261).

Il poeta Dante — A költő, Dante

Dante poeta — Dante, a költő

Megjegyzendő, hogy a magyar nyelvben mindig vessző választja el az azonosító értelmezőt az értelmezett szótól, míg az olaszban csak akkor használunk vesszőt, ha az értelmezőnek külön bővítménye van. Vagyis akkor, ha az értelmező mint köznévi egy másik főnévvel külön szintagmát alkot, s ez a szintagma tölti be az értelmező jelző szerepét, akkor mindig állhat az értelmezett előtt is és után is, és mindig vesszővel választjuk el az értelmezettől.

Maria, una delle mie amiche / Una delle mie amiche, Maria

Mária, egyik barátnőm / Egyik barátnőm, Mária

L'autore del Decamerone, Boccaccio / Boccaccio, autore del Decamerone

A Dekameron szerzője, Boccaccio / Boccaccio, a Dekameron szerzője

További példák az újságnyelvből:

„Gli altri, i contadini del luogo, i curiosi si sono dovuti. . .”

(Annabella 48: 1980. 57).

A többiek, a falu parasztemberei, a kíváncsiak. . .

A példa mutatja, hogy egy értelmezettnek több értelmezője is lehet. A következő példamondat pedig több azonosító értelmező összekapcsolódását tükrözi egy mondaton belül, az értelmezettek azonban különbözők.

„Tutto si intreccia intorno alla storia di *Tieta, pastore di capre, nata ad Agreste, cittadina dello stato di Bahia*. . . (Cosmopolitan No. 1980. 16).

Tieta, a kecskepásztorlány története köré szövődik minden, aki Agrestében született, Bahia állam kisvároskájában.

Az értelmező és az értelmezett között vessző helyett állhat kettőspont vagy zárójel, vagy gondolatjel is.

„*Jorge Amado: úno dei maggiori narratori brasiliani. . . (uo. 16). Jorge Amado: a nagy brazil elbeszélők egyike. „. . . l'ultimo re degli incas: Atagualpa.” (uo. 36).*

. . . az inkák utolsó királya: *Atagualpa*.

Az értelmező szerepét betöltheti mutató névmás is.

Soldi, quella non li ricevi.

Pénzt, azt nem kapsz.

A magyarban és az olaszban is az értelmező mindig külön érzelmi nyomatékokat kap, melyet írásban vesszővel fejeztünk ki.

A személyes névmás is lehet a mondatban értelmező, de jóval ritkábban fordul elő.

Ragazzo disperato, io, me ne vado.

A kétségbeesett fiú, én, elmegyek.

Ennek a szerkezetnek inkább irodalmi, patetikus íze van a magyar és az olasz nyelvben egyaránt. Sokkal gyakoribb az az eset, amikor a személyes névmás az értelmezett, s a főnévi rész az értelmező; vagyis a szórend fordított.

Io, ragazzo disperato, me ne vado.

En, a kétségbeesett fiú, elmegyek.

Végezetül meg kell említeni, hogy az olasz nyelvben az azonosító értelmező jelzők külön csoportját alkotják azok a szintagmák, ahol az értelmező köznév és az értelmezett helységnév vagy földrajzi név.

<i>Piazza Marx</i>	— <i>Marx tér</i>
<i>Via Kossuth</i>	— <i>Kossuth utca</i>
<i>Monte Gherardo</i>	— <i>Gellérthegy</i>
<i>Isola Margherita</i>	— <i>Margitsziget</i>

Amint a példákból kitűnik, a szórend fordított ebben az esetben a magyarban és az olaszban. Azonban a magyarban ezeket nem vesszük azonosító értelmező jelzőknek. Az intézmények, utak, utcák, terek stb. elnevezésére használt tulajdonnévi kijelölő jelzőt alkalmazunk, mely tulajdonképpen minőségjelző.

Összegzés ként elmondható, hogy az értelmező jelzős szintagmák használati területe, szórendje — az utolsó példától eltekintve — egybevágó (kongruens) a magyar és az olasz nyelv viszonylatában, mondatszerkesztési eltérések azonban mutatkozhatnak.

Farkas Mária

A szövegpragmatika stilisztikai jelentősége

1. A pragmatika nem új ága a szövegnyelvészettnek. Számottevőbb érdeklődés tárgya azonban csak az elmúlt évtized alatt lett: egyre többen kezdtek vele foglalkozni, hatóköre nagy mértékben kitágult. Fellendülése minden bizonnyal összefügg a nyelv- és irodalomszociológia, valamint a nyelv- és irodalomlélektan újabb divatjával. És, mint látni fogjuk, a szemiotika és kommunikációelmélet térhódítása szintén gyorsította kibontakozását. Az igazi, közvetlen, belső ok viszont az a felismerés, hogy egy szöveget csupán grammatikai és szemantikai alapon nem lehet kimerítően és minden szaktudományi igényt kielégítően leírni. Egy meglehetősen általános vélemény szerint a grammatikai

és szemantikai leírást ki kell egészíteni pragmatikai vizsgálattal is. És többen képviselik azt a felfogást, amely szerint a szöveg fogalmának igazi megkülönböztető sajátosságai szintén a pragmatika segítségével ragadhatók meg. Vanda L. Zammuner úgy véli, hogy a legkisebb szöveg is csak a „helyzeteket” (körülmenyeket) magába foglaló külső kontextus alapján érthető.¹ Gérard Genot szerint a szövegfogalom tapasztalati úton való megközelítése elsődlegesen pragmatikai jellegű.²

Ez az erőteljes pragmatikai meghatározottság a szöveg egyik jellemző sajátossága. S hogy ez mennyire így igaz, bizonyítja az is, hogy a mondatnak nincsenek ilyen (vagy legalábbis ennyire fontos) pragmatikai feltételei.³ Ahogy Robert de Beaugrande állítja, a pragmatika a szintaxisnál és szemantikánál lényegesen magasabb szint tartozéka.⁴

Mindennyiből is kitűnik, hogy a pragmatikának nagy textológiai és — ebből következően — stilisztikai jelentősége van. Céлом most is ugyanaz, mint ami a szöveggrammatika és szövegsemantika tárgyalásában, értékelésében volt:⁵ a kérdéses szövegdiszciplína stilisztikai (elvi, elméleti, gyakorlati) lehetőségeinek a számbavétele.

2. A pragmatika szövegnyelvészeten belüli státusa kétféle. Mindenekelőtt a szövegnyelvészet egyik ága, komponense. Az ágak megítélésében persze a vélemények meg lehetőszen eltérőek. Majd mindegyik szerző a maga módján, másoktól különbözően különíti el a szövegnyelvészet ágait. Ennek ellenére a szövegpragmatika a legtöbbnél szerepel. A már említett Zammuner szerint a főbb ágak a következők: pragmatika, szemantika, szintaxis, fonetika stb.⁶ Klaus Brinker a szövegkohézióra vonatkozó három nagy vizsgálati területét tartja számon: szöveggrammatika (szintaxis, szemantika), szövegpragmatika és szövegtematika.⁷ A legáltalánosabb a szövegnyelvészeten belül a következő hármas felosztása: grammatika, szemantika és pragmatika.⁸

Talán ennél is fontosabb az, hogy a pragmatika egy-egy szövegelmélet kizárólagos vagy legalábbis közvetlen alapja, forrása. Dieter Breuer a stilisztikával is összefüggő elméletét a pragmatikára építi.⁹ Siegfried J. Schmidt szövegelméletének alapja az össztársadalmi értékű kommunikáció, amelynek szoros kapcsolatai vannak a beszédett- és cselekvéssel.¹⁰ Barbara Sandignak a szövegnyelvészettel érintkező új stíluselmélete pragmatikai jellegű, elsősorban a beszédettetekre van tekintettel.¹¹ Karlheinz Stierle irodalom érdekű teóriája a cselekvésselélethez fakad.¹²

¹ Speech Production, Hamburg, 1981. Papers in Text Linguistics, Vol. 34.

² Narrativity and Text Grammar. Petőfi S. J. (szerk.): Text vs Sentence. II. Hamburg, 1979. 531. Papers in Text Linguistics, Vol. 20.

³ L. pl. Ursula Oomen: Texts and Sentences. Uo. 1: 274–7.

⁴ Text and Sentence in Discourse Planning. Uo. 2: 478.

⁵ A szövegsemantika stilisztikai jelentősége. Nyr. 1977. 468–81; Szöveggrammatika és stilisztika. Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.): A magyar nyelv grammatikája. Bp. 1980. 729–34. Nyelvtudományi Értekezések 104. sz. — A kérdés elméleti alapjáról, valamint a szövegnyelvészet interdiszciplináris kapcsolatairól I. tölem: Stylistics within the Interdisciplinary Framework of Text Linguistics. Petőfi (szerk.): Text vs Sentence (I. a 2. al.) 2: 433–49.

⁶ I. m. (I. a 1. al.) 1,8.

⁷ Zur Gegenstandbestimmung und Aufgabestellung der Textlinguistik. Petőfi (szerk.): Text vs Sentence (I. a 2. al.) 3–12.

⁸ L. pl. T. A. van Dijk: Some Aspects of Text Grammars. The Hague — Paris, 1972.

⁹ Einführung in die pragmatische Texttheorie. München, 1974.

¹⁰ Texttheorie — Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation. München, 1973.

¹¹ Stilistik — Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung. Berlin — New York, 1978.

¹² Text als Handlung, Perspektiven einer systematischen Literaturwissenschaft. München, 1975.

Nagy az arányrésze a gyakorlatként, cselekvésként felfogott (és egyszerűen csak „pratique”-nak nevezett) pragmatikának az elsősorban elbeszélésszövegekkel foglalkozó francia textológusoknál (Roland Barthes, Philippe Sollers, Tzvetan Todorov stb.). A Tel Quel programja szerint a szövegvizsgálat elmélete a szövegalkotó „írás” (écriture) gyakorlatában alakul ki, ami viszont része az osztársadalmi gyakorlatnak, tapasztalatnak.¹³

Ennél szűkebb, de mindenféleképpen jól kivehetően pragmatikai jellegű az alapja néhány angol nyelvész (M. A. K. Halliday, Ruqaiya Hasan, W. P. Robinson, Susan J. Rackstraw) kutatásainak, akik szövegvizsgálataik eredményeit a „holizmus”-nak nevezett szociológiai elmélettel kapcsolták össze. A szövegfunkciók grammatikai modelljét stilisztikai és nyelvészociológiai kutatásokra is alkalmazták.¹⁴

Az Egyesült Államokban az újonnan ismét virágzó nyelvészociológia jelentős mértékben érezteti hatását a szövegnyelvészetben (a náluk divatos beszédműelemzésben, a „discourse analysis”-ben). Előtérben áll a társalgás (aminek kutatását sokan „beszéd-etnográfia”-nak nevezik), valamint az elbeszélés vizsgálata, amelynek olykor stilisztikai vonatkozásai is vannak.¹⁵ Jelentősebb képviselői (a lapalji jegyzetben idézettek kivételével): Labov, Schegloff, Karttunen, Keenan, Kuno stb.

3. A szövegpragmatika értelmezésében igen nagyok a különbségek. Sok az eltérő felfogás és nagyon tarka a műszóhasználat. A legátfogóbb felfogásnak Beaugrande és Dressler véleménye látszik. Szerintük a pragmatika feladatkörébe a szövegalkotó (a szándék), a szövegfelfogó (az elfogadhatóság) és a közlési körülmények (a „szituációk”) vizsgálata tartozik.¹⁶ Tömörsege miatt átfogó, de nem részletező Teun A. Van Dijk értelmezése is: a pragmatika feladata a szövegeknek kontextusokkal való összekapcsolása¹⁷ (itt a „kontextus”, némileg megtévesztően, „külső kontextus”-t jelent). Dijknek egy másik, Stalnakerre hivatkozó meghatározása szerint a szöveggrammatikát kiegészítő pragmatikai komponens a jelek és a jelek használói közötti viszonyokat tanulmányozza.¹⁸

A szakirodalomban a szövegpragmatika tartalmát, jellegét az esetek többségében nem értelmezések, meghatározások, hanem rendszerint csak a pragmatika fogalmi rendszeréből kiemelt fogalmak, műszavak jelzik. Viszonylag tágnak tekinthetjük az olyan műszavak fogalmi körét, amelyek arra utalnak hogy a pragmatika nyelven, illetőleg szövegen kívüli tényezők foglalta, amit gyakran (külső) kontextusnak is neveznek, de ez olykor más fogalmat (is) jelöl. Gyakori továbbá az is, hogy a pragmatika tényleges tartalmaként helyzetekről, körülményekről, esetleg gyakorlatról, cselekvésről, emberek közötti viszonyokról, emberi magatartásról, viselkedésről, társadalmi normákról, konvenciókról beszélnek. Nem egészen ritka azonban az sem, hogy pragmatikai tényezőként a cél, szándék, tervezés, ellenőrzés, elvárás vagy a közlésben résztvevők személyisége, lelki-állapota, műveltsége, társadalmi hovatartozása szerepel. Az eseteket, a példákat nyilván folytatni lehetne. Ehelyett azonban összegezeként arra utalunk, hogy mindaz, ami a különböző felfogások szerint része lehet a szövegpragmatikának, lényege szerint határos a nyelvészociológia, nyelvélektan és egyáltalán a szociológia, lélektan tárgykörével.

¹³ Logiques. Paris, 1968.

¹⁴ L. pl. Halliday: Text as Semantic Choice in Social Contexts. Van Dijk és Petőfi (szerk.): Grammars and Descriptions. Berlin, 1977; Hasan: Texts in the Systemic-Functional Model. W. U. Dressler (szerk.): Current Trends in Textlinguistics. Berlin—New York, 1978.

¹⁵ L. pl. Thomas Branks: An Approach to the Discovery of Spoken Style. A „Notes on Translation” című kiadványban. Huntington (Calif.), 1976; A. Banfield: Narrative Style and the Grammar of Direct and Indirect Speech. Foundation of Language 10; Joseph E. Grimes: Narrative Studies in Oral Texts. Dressler (szerk.): Current Trends in Textlinguistics (I. a 14. al.).

4. A különböző szövegelméletekbeli pragmatika jellegét az is meghatározza, hogy milyen forrásokból fakad, és hogy milyen rokonelméletekkel kapcsolódik össze.

Az esetek egy részében a forrás a szemiotika (pl. Dijk egyik meghatározásában, Petőfi néhány munkájában). Az ide tartozó elméletekben a jelek és a jelek felhasználói közötti viszonyok hangsúlyozódnak. Az esetek másik, nagyobb részében a forrás a kommunikációelmélet (pl. Beaugrande és Dressler értelmezésében, Schmidt elméletében). Az ide vágó felfogásoknak az a lényege, hogy a szöveg kommunikációs egység (üzenet), a közlési folyamat része. E folyamat tényezői egyrészt az üzenet szerves alkotóelemei, másrészt viszont több is közülük külső meghatározó erejénél fogva fontos alakító szerepet játszik. Más szóval a kommunikáció feltételeit pragmatikai sajátosságként fogják fel.

A pragmatika távolabbi vagy közelebbi rokon elméletekkel való társításaiban igen nagyfokú a tarkaság. Stierle a maga irodalmi szövegpragmatikai elméletét („a szöveg mint cselekvés”) mint távolabbi összefüggésrendszerbe Greimasnak (Du sens. Essais sémiotiques 1970.) a művelődéstudományként felfogott strukturalista antropológiájába próbálja elhelyezni.

Érdekesek Dijk kapcsolatteremtési kísérletei (Some Aspects of Text Grammars 1972.). Irodalmi szöveggrammatikájának (a szemiotika ágaként felfogott) pragmatikai komponensét a referencia-elmélettel kapcsolja össze. Ennek feladata a szövegjelentés valóságra való vonatkozásainak a vizsgálata, amit Dijk a szemiotika szemantikájával azonosít, és így nála a pragmatika és a referenciaelmélet szemiotikai alapon kapcsolódik össze. Ugyanitt a pragmatikát a kompetencia- és performancia-elmélettel is összefüggésbe hozza. A kompetencia (vagyis az elvont rendszerek, szerkezetek, szabályok) elméletét Dijk szerint a pragmatikai komponens köti össze a tényleges használat, a performancia elmélettel, ami a szabályoknak konkrét helyzetekben való felhasználását tanulmányozza. Eszerint a szövegkompetenciának is van pragmatikai meghatározottsága.

Mindezeknél gyakoribb és produktívabb is a pragmatikának a cselekvés- és beszéd-tettelmélettel, valamint az utasításszemantikával való összekapcsolása. E többféle lehetőség közül viszonylag a beszéd-tettek szövegtani vonatkozásai vannak a legjobban kidolgozva.

Valóban az utóbbi években a szövegnyelvészetben különös jelentőségre tett szert a beszéd-tettelmélet. A kettő kapcsolata és még inkább e kapcsolat produktivitása leginkább a szövegpragmatikában ragadható meg. De mi is e kapcsolat lényege? Mindenekelőtt az, hogy a szövegalkotás (maga a beszéd, az írás) egy valamilyen cselekvés. Azzal, hogy egy szöveg értékű nyelvi egységet kiejtünk vagy leírunk, egy beszéd-tettet hajtunk végre (ez a „lokúció”). Ez tartalmazhat olyan jelentéseket (mint amilyen pl. a megállapítás, kérdés, parancsolás, fenyegetés stb.), amelyet szintén tett értékűek (ez az „illokúció”). Ezeknek valamilyen következménye, hatása lehet, ami megint egy-egy tettben jut kifejezésre (pl. parancsolás → engedelmeskedés, fenyegetés → megijedés; ez a „perlokúció”). Mindhárom esetben a szöveg mint tett, cselekvés realizálódik. Érthető tehát, hogy a beszéd-tettelmélet jelentős mértékben hatott a különböző cselekvésekkel, szándékokkal és hatásokkal (is) foglalkozó szövegpragmatikára. Több új szövegelmélet alapja a kettő ötvözte (pl. Stierlénél, Sandignál). Ott, ahol a kettő összefonódott, a pragmatika legfontosabb kategóriáit, mint amilyen például az esemény, történés, cselekvés, szándék, érdek, végrehajtás, folytatás, kinyilvánítás, használat, hatás stb., a beszéd-tettek sajátosságai alkotják.

¹⁶ Introduction to Text Linguistics. London – New York, 1981. 31.

¹⁷ Pragmatics, Presuppositions and Context Grammars. Schmidt (szerk.): Pragmatik/Pragmatics. II. München, 1976. 26.

¹⁸ I. m. (I. a 8. al.) 314.

5. A szövegpragmatika kapcsolatai azonban nemcsak külsőek, hanem belsőek is lehetnek, azaz egy-egy elméletben az is jellegzetes lehet, hogy a pragmatika a szövegnyelvészet valamelyik ágával alkot feltűnőbb egységet, olyant, amellyel más elméletekben nem vagy alig számolnak.

Az utóbbi időben a pragmatikának elsősorban a szemantikával való kapcsolata, párhuzamos volta került az érdeklődés előterébe. Megnyilvánul ez többek között a szövegfogalom értelmezésében. Halliday és Hasan szerint a szöveg nem más, mint egy jelentésnek egy (külső) kontextussal alkotott egysége, amiben az fejeződik ki, hogy a szöveg mint jelentésegész egy bizonyos környezetbe tartozik.¹⁹ Ugyanazon szöveg jelentésének eltérő környezetben, helyzetben más velejárói, következményei lehetnek. Például ez a szövegvértékű mondat (illetőleg ennek a gondolatnak a kifejtéséből, részletezéséből összeáll szöveg) „Esik az eső” ilyen jelentéseket vonhat maga után: Vigyél magaddal esernyőt! Álljunk be az eresz alá! Itthon maradok, olvasok. Stb. Ezek a helyzettől kiváltott jelentések, illetőleg a nekik megfelelő cselekvések ugyancsak mint jelentések a szövegjelentés részei. Ezért állítja Halliday (amit egy tanulmányának a címe is jelez), hogy a szöveg különböző társadalmi kontextusokban megvalósuló szemantikai változtatások eredménye.²⁰

A kapcsolat abban is megnyilvánul, hogy a pragmatika és a szemantika között egymást fedő párhuzam mutatható ki. Breuer pragmatikai szövegelméletének egyik tétele szerint a szemantika tárgya a nyelvi jeleknek tényállásokhoz való hozzárendelése, a pragmatikáé viszont a nyelvi viselkedési mintáknak helyzetekhez való hozzárendelése (amit Breuer a szemiotika harmadik ágáról a szintaxisról mond, itt elhanyagolható). Közös mindkettőben az, hogy a sajátos tárgy tanulmányozása lényegében utasítások, megfogalmazások, normák felállítását jelenti, olyanokét, amelyek segítségével a beszélő, az író a legcélyszerűbb cselekvést, tenni valót fel tudja fedni (a „cselekvés” a tett értékű szöveg).²¹

Teljes mértékben a szemantika és a pragmatika párhuzama az alapja Van Dijk könyvének. Ezt jelzi már az is, hogy könyvének két nagy fejezete van: a szemantika és a pragmatika. Azokat a jelenségeket, amelyeket a szemantika szintjén ír le, a pragmatika szintjén is tárgyalja. Ilyenek például a szemantikai kapcsolások (kötőszavak, logikai kötések stb.) és a pragmatikai kapcsolások (a különböző beszédettek összekötései) vagy a szemantikai makrostruktúra (a szövegjelentést meghatározó, a témával és a kohézióval összefüggő elvont jelentésszerkezet) és a pragmatikai makrostruktúra (a makrobeszédettek elvont, globális szerkezete, amely az egyedi beszédetteket és ezek sorozatait határozza meg).²²

6. A pragmatika különböző értelmezései és különböző sajátosságai jól kivethetők a szövegfogalom pragmatikai megalapozási meghatározásaiból, leírásaiból is.

Julia Kristeva szerint a szöveg nem más, mint valamit jelentő „praktikum”.²³ És ha ez így van, akkor érthető, hogy a felfogás, a befogadás szintjén — ahogy Barthes véli — a helyzet, a körülmény, a külső kapcsolat teszi világossá, egyértelművé a szövegegész vagy kisebb-nagyobb részeinek a jelentését.²⁴ A „Tűnődés a trópusokon” című könyv helye egy olyan polcon, amelyen stilisztikai szakmunkák állanak, önmagában

¹⁹ Cohesion in English. London, 1976. 293.

²⁰ Text as a Semantic Choice in Social Contexts. Van Dijk és Petőfi (szerk.): Grammars and Descriptions. Berlin, 1977.

²¹ I. m. (I. a 9. al.) 128.

²² Text and Context — Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London — New York, 1980.

²³ Théorie d'ensemble. Paris, 1968.

²⁴ Critique et vérité. Paris, 1968.

jelezheti, hogy tartalma nem útirajz, hanem: meditáció a szóképekről. És ami ennél fontosabb, a szerző szakmai hovatartozásának, írói szándékának és más ehhez hasonló körülménynek az ismerete egyértelművé teheti a kérdéses könyvcímet.

Hasan a szöveg különböző összefüggéseinek a társadalmi jellegét állítja a szöveg-fogalom értelmezésének az előterébe. A szöveg köré háromféle szerepet, funkciót társít: szövegbelit (a beszélő és a hallgató közötti kapcsolatot), társadalmi (a beszélő és a hallgató közötti viszony jellegét, pl. tanító és tanuló, barát és barát) és részvevőit (pl. kezdeményezőit, valamire válaszolót stb.). E három szerep alapján a szöveget mint társadalmi eseményt világítja meg. A szövegbeli szerep azt hangsúlyozza, hogy a szöveg verbális jellegű társadalmi esemény. A társadalmi arra utal, hogy a szöveg társadalmi jellegű verbális esemény. A részvevői pedig azt emeli ki, hogy a szöveg egy valamilyen történés, cselekvés, az emberi viselkedésnek olyan megnyilvánulása, mint amilyen például egy kézfogás, mosoly vagy ölelés.²⁵

Mindebből Hasan azt a módszertani elvet következteti ki, hogy a szöveg pragmatikai megközelítésének lényege a (külső) kontextusok súlypontosítása.²⁶ És hogy ez lehetséges, azt azzal is bizonyítja, hogy a legfontosabb szövegsajátosságot, a szöveg alkotó-elemeit összetartó erőt, a kohéziót ilyen alapon értelmezi. Szerinte a szövegkohézió két forrása van. Az egyik a nyelven kívüli, a (külső) kontextust alkotó tényezők (pl. a közlési alkalom, a részvevők közötti viszonyok, a közlési csatornák) állandósága. A másik pedig a (külső) kontextus egy-egy tényezője, „értékei” közötti kölcsönös viszonyok.²⁷

7. A szövegpragmatika tárgykörébe eső fogalmak jó része és még inkább maga a szemlélet a hagyományos stilisztikai iskolákban sem egészen ismeretlen. A (több kelet-európai országban kifejlődött) funkcionális stilisztikában, valamint az ennek nagyjából megfelelő, ugyancsak a nyelv belső rétegződésével foglalkozó (főleg az angol nyelvterületen ható) stilisztikai kutatásokban a szociális szempont viszonylag nagy népszerűségnek örvendett. A nyelvi stílusokat (stílusrétegeket, stílusnemeket) társadalmi alapon osztályozták (pl. irodalmi, népies vagy tudományos, hivatalos, publicisztikai, műszaki stb.). Emellett a stílus alakulását, esetleg a stílus hatását befolyásoló társadalmi és lélektani tényezők között sok olyant szerepeltettek, amelyek jellegük szerint pragmatikaiak.

A szövegpragmatika azonban ennél jóval többet nyújt a stilisztika számára. A stilisztika művelőit nemcsak ahhoz segíti hozzá, hogy a stílus külső meghatározó tényezőit az eddignél szélesebb alapon és még árnyaltabban tárgyalják, hogy figyelembevételükkel a több helyt is elhanyagolt szociológiai és lélektani megközelítési módokat és egyáltalán az ilyen szemléletet új szempontokkal gazdagítsák, hanem ahhoz is — ami ennél fontosabb — ,hogy javítsák, korszerűsítsék a stilisztika elméleti alapjait és konkrét vizsgálati módszereit.

A szövegpragmatika stilisztikai jelentőségét e két lehetőség szerint elkülönítve méltatjuk, a szóba jöhető új szempontokat e szerint tagolva tárgyaljuk.

8. A stilisztikát sokan kellőképpen meg nem alapozott tudománynak tekintik.²⁸ Hogy ezen a helyzeten változtatni lehessen, a stilisztika művelői sok mindent felhasználnak az általános tudományelméleti szempontból jobban megalapozott szövegnyelvészet, illetőleg ennek egyik ága, a szövegpragmatika eredményeiből. Mint minden más

²⁵ I. m. (l. a 14. al.) 232—3.

²⁶ Uo. 241.

²⁷ Uo. 241.

²⁸ L. erről részletesebben tölem: A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége. Szabó (szerk.): A szövegvizsgálat új útjai. Bukarest, 1982.

szövegelméletben, a pragmatikai megalapozásúakban is nemcsak stílusténynek felfogható szövegjelenségek, valamint sajátosan stilisztikai kérdések kerülnek szóba, hanem maga a stilisztika és még inkább alapfogalma, a stílus is.

9. Van Dijk irodalmi szöveggrammatikájában egy stilisztikát is elkülönít, amelynek lényegét így határozza meg: egy rendszer szabályainak sajátos szövegekben való felhasználásának a tanulmányozása.²⁹ És épp mert lényege a felhasználás, Dijk ezt a stilisztikát a pragmatikához köti, amiben alapvető értékű mindaz, ami a szövegek helyességét, elfogadhatóságát, valamire való alkalmasságát határozza meg.

Dijk meglehetősen sok pragmatikai tényezőt sorol fel. De ennél is többet találhatni Schmidt-nél.³⁰ Leírásukban egyaránt tekintettel van a beszélőre, íróra és a hallgatóra, olvasóra, lelkiállapotukra, valamint a közlés tényére, felfogására, hatására, idejére, helyére stb. Schmidt jól tudta értékesíteni a modern pragmatika eredményeit, és így jelentős mértékben kiszélesítette a szóba jöhető „helyzetek” körét, számukat jócskán megsokszorozta. Munkája persze más ok miatt is jelentős. Szövegelméletében a pragmatika a kommunikációelmélethez kötődik, azaz a szövegnyelvészetet a „nyelvi kommunikáció nyelvészetével” azonosítja. Ebben az elgondolásban a stilisztika a dekódolás szférájához tartozik. A Schmidtől számon tartott grammatikai és szemantikai dekódolás mellett van a harmadik, a stilisztikai, amelynek az a feladata, hogy az érzelmi és hangulati jelentést megfejtse.

A pragmatikára alapozott szövegelméletében Breuer elsősorban a szöveg létrejöttének a feltételeit tárgyalja.³¹ Az ehhez szükséges vizsgálati keretet három részdiszciplína alkotja: (1) az affektustan, amit mint a nyelvi elemek érzelmi, hangulati tartalmának a vizsgálatát „hatástan”-nak lehetne nevezni, (2) stíluselmélet, amit a stilisztikával azonosíthatunk, (3) státustan, a közlés különböző körülményeinek a tanulmányozása. Az ebbe a hármas keretbe elhelyezett „stíluselmélet” tárgya a nyelvi magatartás elemezése azzal a céllal, hogy a közlő (a beszélő, az író) legcélszerűbb nyelvi magatartását meg lehessen határozni. Ebből a felfogásból természetesen következik, hogy Breuer a stílust viselkedési, magatartási normák nyelvi realizációjaként fogja fel. Mindennek alapja a viselkedési és a nyelvi normák közötti megfelelés, aminek az ismerete, hasznosíthatósága lehetővé teszi a hatásos, eredményes nyelvi reagálást. Ezért állítja Breuer, hogy a szövegalkotás lényege szerint nem más, mint egyfajta „visszahatás”: a közlőnek már elkészült szövegekre, azok hatására való válaszléte.

A stilisztikának és a stílus fogalmának ehhez hasonló értelmezését más szerzőktől is idézhetjük. Bice Mortara Garavelli úgy véli, hogy a stilisztika alapja egy pragmatikai szövegelmélet. Vizsgálati területe a „helyzetek” kontextusa, feladata pedig az, hogy formális nyelvi szerkezeteket nyelven kívüli „eseményekkel” kapcsoljon össze, vagyis olyasmival, ami részben vagy teljes egészében közös a nyelvészociológiával és a nyelvlelektanával.³²

A stílusfogalom meghatározásában a szövegpragmatikai szakirodalomban meglehetősen általános az a felfogás, hogy a stílust kölcsönös viszonyok kapcsolják össze a külső kontextusokkal, a helyzetekkel. Hasan szerint egy szöveg stílusa a szövegre jellemző külső kontextusok sajátos funkciója.³³ Zammunernek ezzel egyező felfogásában a stílusok

²⁹ I. m. (I. a 8. al.) 172.

³⁰ I. m. (I. a 10. al.).

³¹ I. m. (I. a 9. al.).

³² A Mined Area of Linguistic Study of Texts. Petőfi (szerk.): Text vs Sentence (I. a 2. al.) 2: 407.

³³ The Place of Stylistics in the Study of Verbal Art. Ringbom et al. (szerk.): Style and Text. Stockholm, 1975. 53.

a nyelvnek a külső kontextusokhoz kötődő belső variációi.³⁴ Emiatt Hasan a stilisztika feladatát abban látja, hogy a nyelvi és a külső kontextusbeli variációk közötti rendszerű kölcsönös kapcsolatokat tanulmányozza.³⁵ Nils Erik Enkvist nem stílusról, hanem csak stílusjegyekről beszél, amelyek a szöveg pragmatikailag indokolható, megmagyarázható alkotóelemeiből, azok funkcióiból a szöveg bizonyos sűrűsödési gócaiban jönnek létre.³⁶ S minthogy többen is a stílust a szövegek egybevetése és főleg a felfedhető különbségek alapján próbálják megragadni és leírni, nem lephet meg, hogy egyik – másik textológus ezeket a különbségeket pragmatikai jellegű eltérésekhez köti. Van Dijk azt hangsúlyozza, hogy a stílárius különbségek pragmatikai különbségeket feltételeznek.³⁷ Zammuner is úgy véli, hogy a szövegek közötti különbségeket legnyilvánvalóbb esetei az eltérő „helyzetekből” fakadnak.³⁸

Közel áll ezekhez a felfogásokhoz több olyan vélemény, amelyekben a szövegpragmatika szemiotikai vagy kommunikációelméleti alapját a cselekvés-, illetőleg a beszédtevélmélet egészíti ki. Garavelli Hymesra hivatkozva állítja, hogy a stílus a valamit tevés, cselekvés módja.³⁹

A három beszédaktusra alapozó beszédtevélmélet⁴⁰ és a stilisztika kapcsolatát érdemben először Richard Ohmann tárgyalta.⁴¹ A vizsgálat alapja a szöveg, ami Ohmann szerint a címzett (hallgató, olvasó) befolyásolásának az eszköze. Ezt a már régebről ismert szövegfogalom-értelmezést Ohmann a beszédtevélmélet megvilágításába helyezi, és azzal fejleszti tovább, hogy az egyik beszédtevélmélet, az illokúcióval kapcsolja össze. Eszerint a szöveg illokucionárius tetek sorozata. Különben egy szövegben a három beszédtevélmélet szerint elkülöníthető részek (szegmentumok) közül mindegyiknek megvan a maga sajátos (jó-részt szóhasználati és mondattani elemekből felépülő) stílusformája, ami határos, sőt egybeesik, egy egységet alkot a megfelelő beszédtevélmélet „stílusával”. Ez azonban mint cselekvési stílus bizonyos viselkedési, magatartási normáktól és konvencióktól és nem a szöveg-rész nyelvi formájától függ.

Ennél is tovább megy Sandig.⁴² Igaz, nála az alap még kevésbé szövegnyelvészeti, mint Ohmann-nál, de minthogy megvalósítandó célnak egy felülről lefelé ható (tehát szöveg szintű vizsgálatból kiinduló) stilisztika kialakítását tartja, mégis idevonhatjuk. Felfogásának alapja a cselekvélmélet. Ennek alapfogalmán, a cselekvésen a beszélőre, a hallgatóra és olvasóra, a közlés céljára és hatására, feltételeire és körülményeire, valamint a beszédtevélméletekre vonatkozó „utasításokat” érti. Ebből kiindulva Sandig úgy véli, hogy a stílus (ami nála a szépirodalom kirekesztésével csak az ún. konvencionális stílusokra korlátozódik) nem más, mint a cselekvések és a nyelvi megnyilatkozások közötti történelmileg és társadalmilag meghatározott viszony. Szerinte a stílust mint szöveg-sajátosságot kell megragadni. Az egyes „nyelvi cselekvések” stílusát ugyanis csak szöveg-összefüggéseik alapján lehet leírni. Kiderül ez abból is, hogy az egyedi „nyelvi cselekvésekre” vonatkozó stílust „megszövegezésnek” (megfogalmazásnak, „Formulierung”-nak) nevezi. Azt is hangsúlyozza, hogy a stílus fogalmi tartalma nem korlátozódik csak nyelvi

³⁴ I. m. (I. az 1. al.) 194. Itt a „stílus” tkp. stílustípust jelent (I. erről a 13. alfejezetben).

³⁵ I. m. (I. a 33. al.) 52

³⁶ *Stylistics and Text Linguistics*. Dressler (szerk.): *Current Trends in Textlinguistics*. (I. a 14. al.) 178.

³⁷ I. m. (I. a 22. al.) 245.

³⁸ I. m. (I. az 1. al.) 193–94.

³⁹ I. m. (I. a 32. al.) 409.

⁴⁰ L. róluk a 4. alfejezetben.

⁴¹ *Speech, Action, and Style*. Seymour Chatman (szerk.): *Literary Style: A Symposium*. London–New York, 1971.

⁴² I. m. (I. a 11. al.).

sajátosságokra és eszközökre, és — ami ennél is fontosabb — a *mit?* és a *hogyan?*, a közölt tartalom és a közlés módja, a stílus nem különíthető el. Nála ugyanis a tartalom a beszédett módozata, a stílus pedig a beszédett (mindenekelőtt az illokúció) végrehajtási módja.

10. A stilisztika és a stílus szövegpragmatikai értelmezése új megvilágításba helyezi mind a stílus tudományának, mind pedig a stílusnak a lényegét, új forrásokat nyit a stilisztika számára, és így sokat segíthet abban, hogy a stilisztika elméleti alapjait javítani lehessen, hogy új, korszerű stíluselméleteket lehessen kialakítani. Számottevő segítséget jelenthet abban is, hogy a külső kontextusok bevonásával növelni lehet a stilisztika magyarázó, értelmező „képességét”.

Emellett a szövegpragmatika a konkrét stilisztikai vizsgálatokban is jól hasznosítható forrás. A szóba jöhető eseteket a stilisztika három ága (tanulmánytípusa) szerint tagolva vesszük számba.

11. Az egyedi nyelvi elemek (pl. hangok, szavak, mondatformák) stilisztikai minősítésében a szövegpragmatikának viszonylag korlátozottabb a szerepe, mint másutt, elsősorban azért, mert — mint az 1. alfejezetben láttuk — a mondatnak és az annál kisebb nyelvi egységeknek nincsenek annyira fontos és nyilvánvaló pragmatikai feltételei, mint a szövegnek. De mert textológiai szempontból a mondatot és az annál is kisebb nyelvi elemeket a szöveg „kiterjedésébe” ágyazva tárgyaljuk, a pragmatikával inkább számolnunk kell, mint ugyanazon nyelvi elemek nem szövegnyelvészeti vizsgálataiban.

Ezt példázza az idetartozó sok és sokféle stílusértékű nyelvi tény közül a kép vizsgálata is. A képet, ha csak egy-két szóból álló metafora is, „szövegdarabnak” tekintik,⁴³ ami azt jelenti, hogy stilisztikai minősítésében figyelemmel kell lennünk a szöveg egész jelentésére, a szöveg jelentésének kisugárzására. De mit jelent a vizsgálatoknak így kiterjesztett szintjén a pragmatika? Ezt világítja meg Stierle irodalmi szövegpragmatikája, illetőleg ezen belüli metaforaelmélete.

Kiindulópontja az, hogy a metafora normáktól szabályozott nyelvi cselekvés részegysége. Elismeri persze, hogy a metafora végső fokon szemantikai anomália, rendellenesség, eltérés, de éppen a „valamitől” való eltérés magyarázatába tud pragmatikai tényezőket beszélni. Úgy véli ugyanis, hogy a szemantikai rendellenesség lényegében egy bizonyos „elvárásra” való válaszolás. Magát a pragmatikai tartalmú elvárást további pragmatikai tényezők határozzák meg. Idetartoznak a mindenkori nyelvi normák és még inkább a képalkotó és a képet felfogó (olvasó, hallgató vagy az azt értelmező, elemző szakember) közötti viszony. Ez utóbbi fontosságát Stierle azzal is jelezni próbálja, hogy az irodalmi közlési folyamat egészében a felfogás, befogadás szférájában külön kiemelve beszél a metafora dekódolásáról.⁴⁴

Mindebből a metafora stilisztikai minősítése számára azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az eddigi (sokszor egyoldalúan csak) szemantikai értelmezés, leírás mellett pragmatikai szempontokkal is számolnunk kell. De hogy ezek tulajdonképpen hogyan kapcsolódnak össze, és hogyan hatnak, azt Stierle nem fejtí ki. Többet tudunk meg róluk Werner Abraham és Kurt Braunmüller (részben generatív, részben pragmatikai) stíluselméletéből. A két szerző a legfontosabb pragmatikai tényezőnek a beszélőt és a hallgatót tartja. Szerintük mindkettőre bizonyos „elvárási” normák jellemzők, azaz mind a szöveg megalkotásában, mind pedig elfogadásában, értelmezésében olyan nyelven kívüli tényezők hatnak, amelyek az „elvárással” függnek össze: a beszélő és a hallgató nyelvrétegbeli hovátartozása, nyelvi műveltsége, társadalmi és lélektani jellegű magatartása, viselkedése,

⁴³ Harald Weinrich: *Semantik der Metapher*. Folia Linguistica 1967. 1.

⁴⁴ I. m. (l. a 12. al.).

a közlési, befogadási helyzet stb. A közlési folyamat két részvevőjére jellemző „elvárás” egybeeshet, de ilyen vagy olyan mértékben el is térhet egymástól, azaz a képalkotó szándékának megfelelő metafora az „elvárásnak” megfelel vagy nem felel meg: érthető, elfogadható vagy nem érthető, el nem fogadható a felfogó (olvasó, hallgató) számára. Persze, hangsúlyozzák, nemcsak e két véglettel kell számolnunk, hanem azzal is, ami ennél fontosabb: a megértésnek, elfogadhatóságnak fokozatai vannak.⁴⁵

Az elmondottakból nem is nehéz arra következtetni, ami a stilisztika művelői számára figyelmeztető kell hogy legyen: a képek stilisztikai minősítésének nincsen, nem lehet általános (minden olvasóra, elemzőre találó) érvénye. És amit itt a képről állítottunk, más stílusesszókra is vonatkoztathatjuk. Ez a tanulság kérdésessé teszi a stilisztikai kézikönyvek (elvont, általánosított) minősítő leltárainak általános érvényét.

12. A második ág, a stilisztikai elemzés tárgya egy-egy nyelvi közlemény stílusának a vizsgálata. Mindennek textológiai megfelelője egyrészt a szöveg és stílusa, másrészt pedig a szöveg explicit leírása. Hogy a szöveg és stílusa egymásnak hierarchikusan megfelelő egységek, vagy hogy szövegleírás sok és sokféle új szempontja jelentős mértékben segítheti a stilisztikai elemzést, az fontos, de itt nem részletezendő, másutt már kifejtett alapelv és a továbbiak számára kiindulási pont.⁴⁶ Itt csak a kérdéses vizsgálat sajátosan pragmatikai kérdéseit tárgyalhatjuk.

A szóba jöhető pragmatikai kérdések közül a legfontosabb a szöveg nyelven kívüli feltételektől való meghatározottsága, a külső kontextusokkal alkotott egysége. Minthogy a stílus jellegzetes szövegsajátosság, nyilvánvaló szöveg szintű egység (stílusa tulajdonképpen csak a szövegnek van), az előbbieken (az 5–6. alfejezetben) tárgyalt, a szövegre vonatkozó külső kapcsolatok a stílusra is jellemzőek, tehát a stílusról is elmondhatjuk például azt, hogy társadalmi kontextusokban megvalósuló szemantikai válogatások eredménye, vagy hogy a stílus cselekvés, beszéd tett stb. Persze ennek a fordítottja is igaz. Amit pragmatikai alapon a stílusról elmondtunk (l. a 9. alfejezetben), a szövegre is találatni lehet: a szöveg viselkedési, magatartási normák nyelvi realizációja, a szövegek a nyelvnek külső kontextusokhoz kötődő belső változatai stb. Lényeges persze az is, hogy a stílus szövegek közötti különbségek hordozója.⁴⁷ A szövegek közötti különbségek viszont — mint már említettük — pragmatikai különbségeket feltételeznek (Dijk), a különbségek eltérő körülményekből, helyzetekből fakadnak (Zamuner).⁴⁸

A szöveghez kötődő és pragmatikai meghatározottságú stílus vizsgálata, a stilisztikai elemzés szintén összefügg, sőt alárendelődik a szöveg általános, átfogó leírásának, amelynek szintén vannak pragmatikai feltételei. Tehát a stilisztikai elemzés, ugyanúgy mint általában a sokféle, eltérő módszerű szövegleírás, pragmatikailag is meghatározott vizsgálat, elsősorban tárgya, a (már ilyen szempontból jellemzett) stílus miatt az, továbbá azért, mert az elemző a leírandó szöveget nem szigeteli el más szövegektől, — ahogy Petőfi és Heydrich mondja —, a „világ más tárgyaitól”, hanem ellenkezőleg, a szöveget valamennyi meghatározó körülményével összekapcsolva vizsgálja.⁴⁹

Mit jelent ebben az összefüggésrendszerben az irodalmi szövegek stilisztikai elemzése? Először is azt, hogy alárendelődik egy átfogóbb vizsgálatnak: a sok és sokféle

⁴⁵ Towards a Theory of Style and Metaphor. Poetics 7 (1973).

⁴⁶ A szöveg és a stílus kölcsönös viszonyáról, illetőleg a szövegnyelvészet és a stilisztikai elemzés kapcsolatáról l. tölem: I. m. (l. a 28. al.); Szövegnyelvészet és stilisztikai elemzés (József Attila: Favágó). És l. még az elsőben jelzett idevágó szakirodalmat.

⁴⁷ Erik Andersson: Style, Optional Rules and Contextual Conditioning. Ringbom et al. (szerk.): Style and Text (l. a 33. al.) 15.

⁴⁸ L. a 37. és a 38. lapalji jegyzetben.

⁴⁹ Pragmatic Considerations within a Text-Theoretical Framework. (sokszorosított előadás: Urbino, 1979.) 16.

körülménnyel, összefüggéssel számoló komplex és interdiszciplináris jellegű műelemzésnek. És ez már önmagában is egyfajta biztosíték arra, hogy a stílus távolabbi összefüggéseinek és külső meghatározó tényezőinek a vizsgálata ne sikkadjon el. Másodszor pedig azt jelenti, hogy az elemzés során a belső kontextusok mellett a külsőkkel is számolunk. Olyan elemzési modellt keressünk, amelyben mindkettő egyaránt szerepel és egymást kölcsönösen fel is tételezi. A külső kontextusok foglalják ugyanis magukban a külső meghatározó tényezőket, köztük a pragmatikai jellegűeket is, amelyek a megírás körülményeit jelzik.

Például Babits „Ősz és tavasz között” című versének az elemzésében a körülmények, helyzetek jelzéseként szót ejtünk a költő betegségéről, gégeműtétéről, halálfélelméről és szorongásairól, valamint azokról a lélektani mechanizmusokról, amelyekkel ezeket a szorongásokat leküzdeni, enyhíteni igyekezett. Ilyen többek között az általánosítás, azaz annak a hangsúlyozása, hogy a halál általános emberi. Ennek egyik eszköze a személyraggal való általánosítás: „Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!”, és nem: meg kell halnom (minderről l. részletesebben Földes Éva lélektani elemzéseit: *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Bp., 1971).

A stilisztikai elemzés hatáskörébe tartoznak magának az elemzésnek (a befogadásnak, megértésnek, értelmezésnek, elfogadásnak) a körülményei, feltételei, például az elemző szakműveltsége, értelmezési készsége és gyakorlata, társítási képessége és lehetőségei (pl. az előbb említett Babits-versnek egy hozzá közel állóval, a Balázsolás cíművel való egybevetése), a stílusforma iránti érdeklődése vagy közönye, az elemzés ideje, helye, kedvező vagy kedvezőtlen körülményei, zavaró mozzanatai, a siker élménye, a másokkal való közlés lehetősége stb.

13. A harmadik ág a stílusnemek (vagy stílusrétegek, funkcionális stílusok, tehát pl. a tudományos, a hivatalos, a szépírói stílus és ez utóbbin belül az egyéni, a műfaji és irányzati stílus) és egyáltalán a nyelven belüli változatok (pl. az irodalmi és köznyelv, a városi és falusi, a művelt és népi nyelvhasználat, a szaknyelvek, a fiatal nemzedék argója stb.) stiláris sajátosságainak a vizsgálata. Ezek a stílusnemek és nyelvhasználati változatok egyfajta szemlélet alapján közleménytípusok stílusainak tekintendők, amelyek elvont szövegfeletti kategóriák, lényegében stílustípusok.⁵⁰ Mint ilyenek textológiai szempontból szövegtípusokkal vethetők egybe, és így vizsgálatukban a szövegtipológia eddigi eredményei jól hasznosíthatók. Témánk szempontjából viszont a lényeg az, hogy egyik-másik tipológia alapja a szövegpragmatika. Emellett azzal is számolnunk kell, hogy egyrészt a szövegtípusok, másrészt pedig a stílustípusok és a nyelvhasználati változatok létrejötte, elkülönítése és jellemzése a meghatározó tényezők, külső feltételei jórészt pragmatikai tényezők.

Schmidtnél a szövegtípusok részrendszerei az össztársadalmi érvényű teljes kommunikációnak. Osztályozásai szempontjainak nagy része pragmatikai jellegű, például az, hogy a szövegek milyen cselekvéseknek vagy beszédetteknek felelnek meg. Így vannak tájékoztató, konfliktust keltő, valamire reagáló, valamivel segítő stb. szövegfajták, (továbbá a köznap, tudományos, szépírói avagy elbeszélő, beszámoló stb.).⁵¹ Látható, hogy ez utóbbiak egyben stílustípusok is lehetnek, legalábbis könnyen lehet bármelyiket velük egyeztetni.

Breuer Morris korábbi tipológiájából indul ki, amelyre két fő szempont jellemző: a jelzési módozat (tényjelölés, értékelés, előírás stb.) és a felhasználás (tájékoztatás,

⁵⁰ Szabó i. m. (l. a 46. al.).

⁵¹ I. m. (l. a 10. al.).

mozgósítás stb.). Mozgósító, buzdító szövegtípus például a jogi, erkölcsi, vallási stb.⁵² Idekapcsolódik Josef Vachek kommunikációs stílustipológiája, amelynek a következő három szempont az alapja: (1) a közlő viszonya az üzenet tartalmához (elbeszélő, érvelő stb. stílus), (2) a közlő viszonya az üzenet felvevőjéhez (pl. hatásgyakorlás: propaganda, utasítás, irányítás, mint amilyen pl. a törvények, szabályzatok, receptek stílusa) és (3) a közlés közege (pl. beszélt, írott stb.).⁵³

Mindegyik stílustípusnak, a nyelv mindegyik belső változatának megvannak a maguk jellegzetes nyelvi és stílári megkülönböztető sajátosságai és az azokat alakító ugyancsak sajátos eszközei. De nagyon fontosak és úgyszintén megkülönböztető értékűek a külső meghatározó tényezők: a történelmi és társadalmi körülmények, feltételek, a szakma jellege, az általános és a nyelvi műveltség, a lakhely, az életkor, a közlés jellegzetes helyzete stb. Például a tudományok elvont jellegéből, a tudományművelők sajátos gondolkodásmódjából következik az, hogy a tudományos stílus színtelenebb, mint — mondjuk — a társalgási stílus. Vagy, a nagyfokú terjedelmi korlátok és főleg pénzügyi feltételek nagymértékben megszabják az apróhirdetések és a táviratok stílusát: a tömörítő fogalmazást, a kihagyásos szerkezetek kedvelését.

Az egyéni stílusok külső meghatározottságában különösen fontos szerepet játszanak a lélektani tényezők: a költő személyisége, lelkülete. Arany János feltűnő józanságú költői alkat. Azt is tudjuk, hogy mindenben szeretett pontos lenni. Amikor jegyző volt, a tőle szerkesztett hivatalos iratokat mintaként küldték szét a megye területén. Ez a pontosság stílusában is tükröződik: „Szinte azt lehetne mondani, hogy neki valamilyen kényes ötvösmérlege volt, amelyeken a szavak súlyát szemernyi pontosságig lemérte: úgy rakja el szavait a mondatban”.⁵⁴

Az ilyen és az ehhez hasonló esetekben a stilisztika egyik lényeges feladata az, hogy a belső, nyelvi és a külső, pragmatikai tényezők közötti összefüggéseket tanulmányozza. Bármelyik kontextus elhanyagolása káros lehet.⁵⁵ De nemcsak egyik-másik kontextus elhanyagolásából, hanem olykor összetévesztésükből is fakadhatnak kutatási problémák, vitatható kérdések vagy pedig tényleges hibák. Leo Spitzer, aki korán felismerte, hogy az egyéni stílus „az individuális psziché szükségyszerű, biológiai feltételekből következő megnyilvánulása”,⁵⁶ kezdetben nem a helyes alapelvnek megfelelően járt el. Kutatási tárgyának ugyanis nem az egyéni stílust (a belső kontextust tekintette), hanem ennek egyik meghatározó tényezőjét, a lélektani kategóriát: a szövegek olvasása során felfedett stílusjegyekből az író lelkületét nyomozta ki.

És ami a külső és a belső kontextusok összetévesztése a kutatásban, az a stílustípusok felcserélése a nyelvhasználatban. A stílustípusok közötti nyilvánvaló különbségek ellenére sokan bizonyos pragmatikai tényezők (pl. a közérthetőségre való törekvés, a konvenciók és szokások) elhanyagolása miatt nem számolnak a kérdéses típus jellemzőivel, összetévesztik, keverik kettőnek vagy többnek a sajátosságait. A leggyakoribb talán az az eset, hogy a szóbeli közlés (pl. gyűlésen, ünnepségen való beszéd, felszólalás vagy rádióriport) sajátosságait elnyomják az írott szövegezésre jellemző jegyek és eszközök, mert a szabad élőszós megnyilatkozást előre megírt szöveg felolvasásával helyettesítik.

⁵² I. m. (l. a 9. al.) 38 — 43 (Morris felhasznált munkája: *Signs, Language, and Behavior*. 1946.). — L. erről részletesebben Kabán Anna Mária: *A tudományos stílus fogalmának tisztázásához* (kommunikációelméleti és szövegnyelvészeti megközelítés). Nyr. 1982. 3.

⁵³ *Some Remarks on Functional Dialects of Standard Languages*. Ringbom et al. (szerk.): *Style and Text* (l. a 33. al.) 103 — 5.

⁵⁴ Tolnai Vilmos: *Arany nyelv-művészetéről*. Budapesti Szemle 1917. 360 — 74.

⁵⁵ Pl. minden bizonnyal így értelmezendő Arnold Hauser véleménye: „a stílusváltozásnak csak külső okai vannak, belülről nem változtatható meg” (*A művészet és az irodalom társadalomtörténete*. Bp., 1969. 1: 342).

⁵⁶ Spitzertől idézi Markiewicz (*Az irodalomtudomány fő kérdései*. Bp., 1968. 79).

Végül fontos idevágó történeti stilisztikai kérdés a pragmatikai tényezők történeti jellege, szerepük a diakronikus vizsgálatokban, főleg a stílustörténetben. Ezek a kérdések, ha röviden is, másutt, az idekapcsolódó jelenségek történeti összefüggésrendjébe ágyazva már szóba kerültek.⁵⁷

14. Láthattuk, hogy a szövegpragmatika sok mindenben segítheti a stilisztikát. Valamennyi számba vett lehetőségben közös vonás az, amit itt most következtetésként általánosítani szándékszunk, hogy a pragmatika a különböző szövegeleméleteket és a rájuk alapozó stilisztikai nézeteket és megközelítési módokat valósághozközelbe, emberközelbe hozza. Különösen olyan esetekben nyilvánvaló és feltűnő ez, amelyekben a pragmatika közvetlenül az elvont, logikai és formalizált modellek bemutatása vagy alkalmazása mellett szerepel.

Az is szóba került, hogy a hagyományos stilisztika bizonyos irányzataiban, elméleteiben is számoltak olyan (főleg társadalmi és lélektani) tényezőkkel, amelyek ma a szövegpragmatika alkotóelemei. Ennek ellenére ma a szövegpragmatika a stilisztikában sokkal több és jelentősebb eredményt mondhat a magáénak, mint amit és amennyit a múltból jelezni tudunk: tágabb a fogalmi köre, szélesebb a hatóköre, következőképp — mint láttuk — nagyobbak a hasznosítási lehetőségei. Van azonban emellett még valami, ami fokozottabb jelentőségét és — még inkább — a két diszciplína közötti kapcsolat eddig ismeretlen, teljesen új jellegét bizonyítja. Arra gondolunk, hogy nem egy mai szöveg- és stíluselmélet szerint a stílustények, mindenekelőtt a stílus és a külső, pragmatikai tényezők közötti kapcsolatok nemcsak kölcsönös összefüggéseket jelentenek, hanem szerves egységet is (l. pl. „a stílus cselekvés, beszéd tett”). Ezt a szerves egységet egy-egy elmélet alapján vizsgálati modellett alkotó kategóriává (rendszerre, struktúrává) fejlesztik, és így megfelelő keretet biztosítanak az úgyszintén egy egységként felfogott szöveg- és stílusvizsgálatok számára, olyant, amely épp az elmondottak miatt jobban megfelel az általános tudományelmélet és egyáltalán a tudományosság igényeinek, mint a stilisztika korábbi lehetőségei.

Szabó Zoltán

A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből. I.

R. Godel munkája a kéziratok forrásokról

1. A Saussure-filológia első korszaka a Cours de Linguistique Générale (CLG) 1916-i megjelenésétől az ötvenes évek közepéig tart. Ebben az időszakban a posztumusz munka, amely Bevezetés az általános nyelvészetbe címmel később magyarul is megjelent, világszerte ismertté válik, és a benne található nézetek előidézik azt a nagy minőségi változást, amelyet ma általában strukturális nyelvészetként emlegetünk. A Saussure-filológiának ezt az első szakaszát is szüntelen gyarapodás jellemzi. Egymás után jelennek meg a CLG francia szövegének új kiadásai (1922., 1931., 1949.), valamint az első fordítások: 1928-ban japánul, 1931-ben oroszul, 1945-ben pedig spanyolul lát napvilágot a saussure-i mű. És megindul legfontosabb fogalmainak — így az ún. saussure-i dichotómiáknak, nyelv (langue) és beszéd (parole), szinkronia (leíró nyelvészet) és diakronia (történeti nyelvészet) kettősségének, valamint a nyelvi jel és a rendszer saussure-i értelmezésének — egyre szélesebb körű nemzetközi vitája.

⁵⁷ L. tölem: A stílustörténet elmélete és módszertana (problémavázlat). MNy. 1979. 3; Text Levels and Their Historical Dimensions (Viewed from a Stylistic Point of View). Revue roumaine de linguistique 1981. 5.

De a Saussure-filológia eme első korszakának — minden mennyiségi gyarapodása ellenére — van egy alapvető fogyatéksága. A világ úgy ismeri meg Saussure gondolatait, ahogy azokat a CLG két szerkesztő-kiadója, Charles Bally és Albert Sechehaye ötvözte össze azokból a jegyzetekből, amelyeket Saussure hallgatói készítettek a mesternek a genfi egyetemen tartott három általános nyelvészeti kollégiuma során. Maguk a források, tehát a hallgatói jegyzetek, továbbá Saussure saját kéziratos feljegyzései hozzáférhetetlenek voltak a nyelvész közönség számára. Ennek következtében nem lehetett választ adni a következő, természetes módon felvetődő kérdésekre:

a) Milyen mértékben tükrözi híven a CLG-nek Bally és Sechehaye által összeolvasztott szövege a szerző eredeti elképzeléseit?

b) Hogyan viszonylik egymáshoz a három — különböző tanév folyamán tartott — általános nyelvészeti előadás szövege?

c) Milyen arányban tükrözi a CLG „végleges” szövege a hallgatói jegyzeteket és milyen arányban Saussure saját feljegyzéseit?

d) Milyen hatások olvashatók vagy következtethetők ki a kéziratos forrásokból, tehát honnét, kitől kaphatott Saussure ösztönzéseket?

e) Milyen változás, illetve fejlődés mutatható ki Saussure nézeteinek rendszerében a különböző időből származó források segítségével?

Ismételjük: Mivel a Saussure-filológia első korszakában csak a CLG nem autentikus, „Vulgáta”-szövege volt hozzáférhető, az előbb felsorolt, teljesen indokolt kérdésekre a források megközelíthetlensége miatt nem lehetett választ adni.

2. Minőségi változást s így egy új szakasz kezdetét jelenti a Saussure-filológiában az 1954. esztendő, még ha ez a kezdet meglehetősen szerény is volt. A genfi iskola folyóiratának, a *Cahiers Ferdinand de Saussure* (CFS) című, évente megjelenő időszakos kiadványának az 1954. évi számában R. Godel közzétette Saussure bizonyos kéziratos jegyzeteinek azokat a kivonatait, amelyeket Albert Sechehaye készített (CFS, 12. 49–73). Ezek a kivonatok tették első ízben lehetővé, hogy bepillantást nyerjünk a CLG eddig hozzáférhetetlen „háttérébe”.

A Saussure-filológia következő, immár valóban korszakalkotó eseménye szintén Godel munkája volt, mégpedig a CLG kéziratos forrásairól írott, roppant igényű és alaposágú monográfiája, amely először 1957-ben jelent meg. A Saussure-filológia történetét és problematikáját ismertető sorozatunknak ezt az első részét teljes egészében Godel eme munkájának szenteltük. De mielőtt rátérnénk részletes ismertetésére, előbb még röviden felsoroljuk az elmúlt időszak más fontosabb, idevágó munkáit, azokat a forráskiadványokat és monográfiákat, amelyek a saussure-i nyelvészlelet megértésének és értékelésének nélkülözhetetlen eszközei.

Rudolf Engler vállalkozott a CLG kritikai kiadásának hatalmas munkájára. Az első két rész 1967-ben jelent meg. Az 1974-ben kiadott IV. rész voltaképpen már túlmegy a kritikai kiadás szokásos feladatán, és Saussure kéziratos általános nyelvészeti jegyzeteit teszi hozzáférhetővé immáron nem kivonatosan, hanem a teljes szöveggel. Ez a kritikai kiadás, amely megjelenése óta minden Saussure-rel kapcsolatos foglalatosság nélkülözhetetlen munkaeszköze, sorozatunk következő részének lesz a tárgya. Engler egy másik fontos munkája, a saussure-i nyelvészeti terminológia szótára, szintén ekkor kerül majd szóba.

A kérdéskörrel foglalkozó számtalan monográfia közül itt csak hármat említünk meg. E. F. K. Koerner, a nemzetközi ismertségű tudománytörténész 1973-i Saussure-monográfiája a Saussure-kutatások nélkülözhetetlen munkaeszköze marad, még akkor is, ha a hallatlan tárgyzeretettel és szorgalommal írt munka esetenként — mint e sorozat harmadik részében fogjuk látni — fájdalmas melléfogásokat is tartalmaz. Ugyancsak

Koerner munkája a Saussure-re vonatkozó nyelvészeti szakirodalmat felsoroló Saussure-bibliográfia, a *Bibliographia Saussureana*, 1870–1970.

Kevésbé terjedelmes, de Saussure eszmevilágának helyes megértése szempontjából kimagasló jelentőségű Christine Bierbach könyve Saussure-nak Durkheim-hez és a századforduló táján kibontakozó társadalomtudományi pozitívizmushoz fűződő viszonyáról. Erről a legnagyobb figyelmet érdemlő munkáról a későbbi folytatások egyikében még részletesebben szólnunk.

Tullio de Mauro 1967-ben adta ki a CLG francia szövegének olasz fordítását, s ezt a munkát terjedelmes bevezetéssel és kiadós magyarázatokkal látta el. Az azóta már több kiadást megért munka a nemzetközi Saussure-filológia egyik legbecsültebb és leggyakrabban idézett alpműve lett.

A forráskiadványok közül meg kell még említenünk a második (1908–9. évi) általános nyelvészeti előadás részletes bevezetését, amelyet Godel állított vissza és adott ki (CFS 15: 3–103). És ezzel megint visszakanyarodtunk Godelhez.

3. Robert Godel munkájának — amelyet sorozatunk első része kíván bemutatni — pontos könyvészeti adatai az alábbiak:

Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure [F. de Saussure általános nyelvészeti bevezetésének kéziratos forrásai] (Genf: Droz; Párizs: Minard). Első kiadás: 1957., második kiadás: 1969. Mindkét kiadás 283 oldal. (A továbbiak során: SM).

Godel munkája négy fejezetet fog át. Az első fejezet — „Az általános nyelvészet helye F. de Saussure életében” — voltaképp összefoglaló áttekintés, amolyan „tudományos életrajz”. A kéziratok elemzését a jóval fontosabb második fejezet adja — „A kéziratos források elemzése” —, a harmadik fejezet — „A kiadók munkája” — voltaképp Bally és Sechehaye kiadói-szerkesztői tevékenységének az értékelése. A legterjedelmesebb negyedik fejezet — „Az interpretáció problémái” — a Saussure-filológia első történeti csúcspontja. A munka végén egy kis terminológiai szótárat találunk, amely a legfontosabb saussure-i fogalmakat sorolja fel és világítja meg annotáció segítségével.

Az alábbiak során kísérletet teszünk arra, hogy a Godel-műnek lehetőleg minden részéből, illetve aspektusából fzelítőt adjunk.

4. Az SM megjelenéséig csak annyit tudtunk, hogy Saussure három különböző tanévben tartott általános nyelvészeti kollégiumot, de nem tudtunk arról, hogy anyagában és felépítésében hogyan viszonylott egymáshoz ez a három előadás. Godel ismerteti a három kurzus felépítését, mégpedig az elsőét és a másodikát egy és ugyanazon egykori egyetemi hallgató, a harmadikét pedig egy másik egykori hallgató jegyzetei alapján. (Tehát itt nem került sor több különböző jegyzet összeolvasztására.) Az alábbiakban bemutatjuk a három kollégium tematikai szerkezetét, de előbb még meg kell egyeznünk egy rövidítési módban. Immár hagyomány a Saussure-filológiában, hogy a szóban forgó egyetemi előadásokat a francia *cours* (= tanfolyam, előadás, kurzus) szó alapján C I, C II és C III formában jelölik. Mi is ezt a rövidítést használjuk a továbbiak folyamán, hisz nem lenne értelme, hogy az egységes nemzetközi használatról elkülönüljünk. De nézzük most a három híres saussure-i általános nyelvészeti bevezetés szerkezeti felépítését:

C I (1906–1907.)

Előzetes megjegyzések

1. Bevezetés

2. A nyelvi tévedések elemzése

A fonológia elvei

Nyelvészet

Első rész: A fejlemények

I. A fonetikai fejlemények

II. Analógiás változások

Az indoeurópai nyelvek családja, belső történetének áttekintése

A rekonstrukciós módszer és értéke

C II (1908—1909.)

Bevezetés

I. A nyelvészet és tárgya

1. Az egységek kérdése

2. Az azonosságok kérdése

II. A nyelvészet dolgainak belső felosztása

Felosztások a szinkrónia területén

Felosztások a diakrónia területén

Az indoeurópai nyelvészet áttekintése mint bevezetés az általános nyelvészetbe

Az indoeurópai család főbb népeinek és nyelveinek áttekintése és a hozzájuk kapcsolódó fő kérdések

C III (1910—1911.)

Bevezetés

1. rész: A nyelvek

I. A nyelvek formáinak többszörössége

II. Különböző tények, amelyek keresztezhetik a földrajzi különbözőséget

III. A földrajzi különbözőség az okok szempontjából tekintve

IV. A nyelv ábrázolása az írás által

V. A földkerekség legjelentősebb családjainak földrajzi-történeti táblázata

VI. Kitekintés Európára

2. rész: A nyelv (langue)

I. A langue, elválasztva a nyelvezettől

II. A nyelvi jel természete

III. Mely konkrét egységek alkotják a nyelvet?

IV. A nyelv absztrakt egységei

V. Abszolút és viszonylagos önkényesség a nyelvben

Betoldás az I. és II. fejezet közé:

A jel változhatatlansága és változandósága

A statikus nyelvészet és a történeti nyelvészet. A nyelvészet kettőssége

VI. Statikus nyelvészet

Menten szemünkbe tűnik, hogy a három egyetemi előadás anyaga korántsem volt azonos. Sőt, az anyag alaposabb vizsgálata esetén nehéz olyan témát találni, amely mindhárom kollégiumban szóba került volna. Ez természetesen megnehezíti az összehasonlítás munkáját. Ennek ellenére sikerült két olyan témakörre bukkannunk, amely mindhárom C-ben tárgyalást kapott, s most először is ezt mutatjuk be.

5. Olyan általános nyelvészeti bevezető előadás aligha képzelhető el, amelyben ne szerepelne a nyelv valamiféle definíciója. Így volt ez természetesen Saussure három előadása esetében is. Most egymás mellé állítjuk az azokban található definíciókat, majd néhány megjegyzést fűzünk hozzájuk:

C I:

„A nyelvezet [langage] természetét nehéz definiálni. A nyelvezet három koncepciója: 1. mint organizmus, amelynek saját élete van; 2. mint természeti funkció; 3. mint társadalmi intézmény (ebben az esetben inkább nyelv [langue] mint nyelvezet); de a maga nemében egyedüli intézmény” (SM 55).

„A nyelv szignálok rendszere; a nyelvet az a viszony képezi, amelyet a szellem hoz létre ezek között a szignálok között.” (SM 54).

C II:

„A nyelvészet nem egyszerű dolog; mert a nyelv tele van paradoxonokkal... és a nyelvészek ötven év alatt nem világították meg a problémákat...”

A nyelv azoknak a konvencióknak az összessége, amelyeket a társadalmi testület azért fogadott el, hogy lehetővé tegye a nyelv képességének használatát az egyéneknél. A beszéd az egyén aktusa, aki a beszéd képességét általa a társadalmi konvenció által realizálja, ami a nyelv” (SM 66).

C III:

„A nyelv definíciója: társadalmi termék, amelynek léte lehetővé teszi az egyén számára a nyelvi képesség gyakorlását. A nyelvezettől eltérően a nyelv önmagában egy egész, amelyet osztályozni lehet. Azt az ellenvetést fogják tenni, hogy a nyelv képessége természeti, de 1. a kérdést még vitatják, és 2. a képesség nem gyakorolható az eszköz nélkül, amely a közösségből jön.

1. A nyelv helye a nyelvezet különböző sféráiban. Tekintetbe kell venni a) a beszéd körforgását; b) a társadalmi tény” (SM 81–2).

Tudjuk, hogy a nyelv Saussure által adott minden definíciójának az értékelését megnehezíti az a körülmény, hogy Saussure a *nyelvezet*, *nyelv* és *beszéd* terminológiai, illetve fogalmi hármassal dolgozott. Mivel *nyelv* és *beszéd* kettősségének, illetve *nyelvezet*, *nyelv* és *beszéd* hármasságának kialakulásával egy későbbi folytatásban még foglalkozunk, itt csak néhány rövid megjegyzésre szorítkozunk a három előadásban található fentebb idézett definíciókkal kapcsolatban.

C I-ben Saussure már említi a nyelvvel kapcsolatban a társadalmi intézmény lehetőségét, de a tulajdonképpeni definícióba ez még nem kerül bele. Abban még csak a „szignál” kifejezés szerepel, a szignálok társadalmi jellegének említése nélkül.

C II-ben viszont a nyelv társadalmi jellege már többszörösen benne van a definícióban. Ugyanis utalás történik a társadalmi testületre, amely a nyelvet mint konvenciók összességét fogadja el. A konvenció pedig szükségszerűen társadalmi konvenció, amint azt Saussure a meghatározás második mondatában kifejezetten meg is mondja. (Éppen ezért a „társadalmi konvenció” kifejezés lényegében tautológia, mert nagyon nehéz „egyéni konvenció”-t elképzelni.)

Végül a C III tulajdonképpeni definíciója után bukkant fel a nyelvre vonatkozó legfontosabb saussure-i megállapítás, nevezetesen az, hogy a nyelv „társadalmi tény”. Mégpedig — mint tudjuk — nem akármilyen általános, hanem nagyon is sajátos és határozott értelemben, nevezetesen a durkheimi „fait social” értelmében. De ez utóbbi egy későbbi folytatás egyik fontos témáját képezi majd.

6. De folytatjuk annak bemutatását, hogy az SM segítségével miként tárul fel a három saussure-i előadás különbsége.

Tudjuk, hogy Saussure milyen döntő fontosságot tulajdonított asszociatív és szintagmatikus viszonyok megkülönböztetésének a nyelvben. (Hjelmslev, aki az „asszociatív” kifejezést túlságosan pszichológiai ízűnek és Saussure-höz meg a strukturalizmushoz nem illőnek találta, szintagmatikus és paradigmatis viszonyokról beszélt, s ma a kétféle elemkapcsolat ezen a néven ismert a köztudatban.) A Bevezetésben ezt olvashatjuk erről:

„A nyelvi elemek közötti viszonyok és különbségek két különböző szférában mozognak . . .

Egyfelől a beszédaktus folyamán a szavak összekapcsolódásuk folytán olyan viszonyokat hoznak létre egymás között, amelyek a nyelv lineáris voltán alapulnak . . . Az ilyen kapcsolatokat, amelyek a kiterjedésen alapulnak, *szintagmáknak* nevezhetjük . . .

Másfelől — a beszédaktuson kívül — a szavak, lévén bennük valami közös, összekapcsolódnak az emlékezetben és csoportokká alakulnak, amelyeken belül igen különböző viszonyok uralkodnak.” Ferdinand de Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe, 156). A *boldog ember* szerkezet tagjai eszerint szintagmatikus kapcsolatban vannak egymással, viszont a *boldog* melléknév az ebben a szintagmában jelen nem levő *szerencsés, ügyes, boldogtalan* stb. melléktnevekkel asszociációs kapcsolatban van, csak úgy, mint a *boldogot, boldoggal, boldognak* stb. paradigmatiszus alakokkal. Mármost nézzük meg, hogy a három előadásban ez a megkülönböztetés, amelynek — mint e sorozat egy későbbi részében látni fogjuk — esetleg Krusevszkij volt a forrása, milyen változást mutat fel egymáshoz képest.

C I:

„*A priori* szükséges egy osztályozás, amely nélkül a beszéd és a nyelvezet [langage] elképzelhetetlen. Ez az osztályozás *a)* a forma és a fogalom meg a fogalomcsoport közti asszociáción, *b)* a formák egymásközti asszociációján nyugszik, mikor is minden forma el van látva a jelentésével. Az első asszociáció nem létezhet a második nélkül” (SM 58). És ezt a kissé homályos megállapítást ez a megjegyzés előzi meg: „ . . . két nagyon különböző elrendezés van a belső osztályozás és a beszédben való felhasználás számára. Szembeállíthatjuk 1. azokat az elrendezéseket, amelyeket a nyelv egységei *a beszédben vesznek fel*, és 2. a fő csoportosulásokat, amelyek *magának a nyelvnek a szférájában léteznek*” (SM 169).

C II:

„ . . . a szavak közötti csoportosulásnak két módja, a viszonyoknak két szférája van: az emlékezetben, ez a belső kincstár, és a szövegben, ez a beszédlánc. Tehát vannak

asszociációs egységek (csoportok *szócsaládok* értelmében) és diszkurzív egységek (csoportok *szintagmák* értelmében)

Egy asszociációs csoport által képzett egységben (*dominus, domino; désireux, malheureux, chanceux* . . .) mindig van egy változó elem és egy állandó elem. A csoport nem mindig világosan elhatárolt . . . és nem tartalmazza az alkotó egységek meghatározott sorrendjét. Ezzel szemben egy szintagma tartalmaz egy sorrendet, egy lineáris egymásutániséget, bármekkora legyen a kiterjedése (elemezhető szó, összetétel, mondat)” (SM 72).

C III:

„A szavak közötti viszony és különbség két külön szférában megy végbe, amelyek mindegyike az értékek bizonyos típusait hozza létre: a szavak egymáshoz rendelésének két módja van:

1. *Szintagmatikus egymáshoz rendelés*. Példa: *contre tous* 'minden ellen', *contremarche* 'ellenmenet' . . . Két vagy több egyaránt jelenlevő egységnek ezeket a kombinációit, amelyek egymás után következnek, szintagmáknak nevezzük . . .

2. *Asszociatív egymáshoz rendelés*: nem tudatos, pszichikai asszociáció a nyelv más terminusaival . . . Ez az egymás mellé rendeltség az elmében létezik, a kiterjedés nem támasztja” (SM 89).

Érdekes, hogy Bloomfield, aki a Saussure által asszociatívnak nevezett csoportok bizonyos típusaival főművében (*Language* „A nyelv” című könyvében) részletesen fog-

lalkozik, ezt a problémát anélkül oldja meg, hogy pszichológiai ízü fogalmakra vagy fogalmazásra („... az elmében létezik ...”) lenne szüksége. Bloomfield az olyan csoportokat, amelyek között Saussure szerint „asszociatív viszony” állna fenn, mindig annak a viselkedésnek az alapján állapította meg, amelyet a kérdéses csoport tagjai más csoportok tagjaival szemben közösen mutatnak fel. Végső fokon tehát megfogható, formális-disztribúciós ismérvekre támaszkodott.

7. Sok minden egyéb mellett Saussure fellépése döntő fordulatot jelentett az analógia megítélésében is. Az analógia Saussure előtt egyértelműen a történeti nyelvészet fogalma volt, a legfontosabb magyarázata annak, hogy a különben „kivétel nélküli” hangtörvényeknek miért vannak mégis kivételei. Saussure felismeri, hogy „az analógia teljes egészében grammatikai és szinkronikus jellegű” (Bevezetés, 206). És Saussure megsejti — Bloomfield pedig, mint alább látni fogjuk, már felismeri — hogy a beszélő nyelvtéremtő, „generáló” tevékenysége messzemenően ennek a szinkronikus analógiának a működésén alapszik. „A nyelvezet (amely a számára adott egységeket elemekre bontja) szüntelen tevékenységbe nemcsak a szokásos kifejezőmódok valamennyi lehetősége tartozik bele, hanem az analógiás változások valamennyi lehetősége is. Tévedés tehát azt hinni, hogy a generáló folyamat csak abban a pillanatban lép fel, amelyben az új alkotás felbukkan; ennek az elemei már adva voltak. Egy szó, amelyet improvizálok, mint például *in-décor-able*, potencialiter már megvan a nyelvben; valamennyi eleme megtalálható az ilyen szintagmákban, mint *décor-er*, *décor-ation*; *pardonn-able*, *mani-able*; *in-connu*, *in-sensé* stb., és ennek a beszédben való reallizálódása jelentéktelen tény ahhoz a lehetőséghez képest, hogy módunkban áll ezt megalkotni.

Összegezve: az analógia önmagában véve nem más, mint az interpretáció egyik formája, annak az általános tevékenységnek egyik megnyilvánulása, amely az egységeket megkülönbözteti egymástól azért, hogy azután felhasználhassa őket” (Uo.). Ez utóbbi idézet még egy dologra hívja fel a figyelmünket: Saussure világosan látta, hogy a nyelvi elemek tagolhatósága — végső fokon — szintén analógiákon alapszik. Az ún. nyelvi kreativitást tehát, amelyet az utóbbi időben egyes nyelvészek szinte mértéktelenül hangsúlyoznak, messzemenően és nagyon természetesen ennek a szinkronikus analógiának a működésével magyarázhatjuk meg. De említettük Bloomfieldot, aki a beszélő nyelvi tevékenységét, ha úgy tetszik, kreativitását, ténylegesen az analógiával magyarázta. Már az a mód is, ahogy az analógiát meghatározza, szorosan összefügg a nyelvi kreativitással: „Egy nyelvtani sémát ... gyakran neveznek analógiának. Egy szabályos analógia megengedi a beszélőnek, hogy olyan beszédformákat ejtsen ki, amelyeneket sohasem hallott; azt mondjuk, hogy olyan hasonló formák analógiájára ejti ki őket, amelyeneket már hallott” (Language, 1933. 157, angolul).

Ezután Bloomfield egy további fontos mozzanatra mutat rá, amely az analógia, pontosan a szabályos analógia fentebbi meghatározásából logikusan következik. A legtöbb beszédforma szabályos, abban az értelemben, hogy a beszélő, aki ismeri az összetevőket és a nyelvtani mintát, kiejtheti, létrehozhatja őket anélkül, hogy valaha is hallotta volna őket. És ezek felsorolhatatlanok, mivel a kombináció lehetőségei gyakorlatilag végtelenek.

„Egy nyelv szabályos analógiái — folytatja Bloomfield — helyettesítési szokások. Tegyük fel például, hogy a beszélő még sohasem hallotta azt a formát, hogy *Add Annienak a narancsot!*, de már hallott vagy mondott egy sor ilyen formát:

Baby éhes. Szegény Baby! Baby narancsa. Add Babynak a narancsot! Papa éhes. Szegény papa! Papa narancsa. Add papának a narancsot! Bill éhes. Szegény Bill! Bill narancsa. Add Billnek a narancsot! Annie éhes. Szegény Annie! Annie narancsa. ...

Mivel a beszélőnek most megvan az a szokása — az analógia — hogy az *Annie* formát ugyanabban a formában használja, mint a *Baby*, *Papa*, *Bill* formákat, ennek megfelelően az alkalmas szituációban ki fogja ejteni az *Add Annienak a narancsot!* formát. Amikor a beszélő kiejt egy komplex formát, a legtöbb esetben képtelenek vagyunk megmondani, vajon hallotta-e már azelőtt vagy más formák analógiájára hozta létre” (Uo., angolul).

Ami Saussure-nél még inkább csak megsejtés, javaslat, az Bloomfieldnél már át-gondolt rendszertani elv a nyelvi kreativitás alapvető magyarázatára. Persze, hozzá kell tennünk, hogy az analógia — noha óriási szerepe nem tagadható — egymagában nem adhatja a nyelvi kreativitás teljes magyarázatát. Kétségtelenül az egyik legfontosabb generáló folyamat, de teljes magyarázatot csak akkor adhat, ha kiegészítjük a nyelvi rekurzivitás fogalmával. De ez utóbbi nem tartozik témánkhoz.

Mindenesetre feltűnő, másfelől pedig természetes, hogy Saussure és Bloomfield analógia-felfogása mennyire hasonló. Saussure azt mondja, „Analogikus forma az, amely egy vagy több, valamely meghatározott szabály szerint alakult formának a mintájára keletkezett” (Bevezetés, 201). Bloomfield pedig — mint láttuk — magát a mintát nevezi analógiának. A mintát követő új alakulat lesz az analogikus forma — pontosan abban az értelemben, ahogy Saussure iménti meghatározása állította. S korántsem ez az egyetlen feltűnő egyezés Saussure és Bloomfield nézetei között.

De most nézzük meg, hogy Saussure-nek a század elején tartott három általános nyelvészeti előadásában miként jelent meg az analógia problémája a Godel által idézett források tanúsága szerint:

C I:

Saussure leszögezi, hogy míg a fonetikai változások eredménye differenciálódás, addig az analógiás változások egységesítő hatásúak. A nyelv minden normális módosulása, ha nem fonetikai változás eredménye, akkor az analógia hatása.

Analógiás változás akkor megy végbe, amikor egy létező hagyományos formát egy másik, asszociáció által létrehozott forma vált fel. Gondoljunk egy négytagú aránypárra. Az analógiás forma nem változásból áll elő; a hagyományos forma mellőzése kelti a változás illúzióját. Mindegy, hogy az új forma versengésbe lép-e egy létező formával, vagy nem helyettesít semmit (pl. az *Elephantlein* ’elefántocska’, ’kis elefánt’ nem helyettesít semmit) — mindkét esetben alkotásról, pontosabban újításról van szó, újjaalkotásról, de adott elemekből történő kiindulás mellett. Csak akkor beszélhetünk változásról, ha a nyelv összességére tekintettel vagyunk.

A fonetikai és az analógiás jelenség megkülönböztetéséhez nem elég elismerni az utóbbi pszichológiai természetét; azt is látni kell, hogy az analógiás alkotás nyelvtani természetű, vagyis azokra a formákra terjed ki, amelyek a kifejezett fogalmakkal asszociálódtak.

Az ún. belső osztályozás asszociációkon nyugszik. Az asszociáció különböző sorokhoz tartozó formákat közelít (pl. *quadruplex*: *quadr*- sor és *-plex* sor). Vajon a nyelv, a grammatikushoz hasonlóan, asszociálja egy paradigma végződéseit? Közelíti egymáshoz a *dominus*, *domini*, *domino* alakot, mert talál egy állandó formájú és jelentésű elemet (*domin*-), valamint egy változó elemet. Az analógiás képződmény igazolja a nyelvnek ezt az elemzését.

Összefoglalva: az analógia alkotó jellegű, de előzőleg szervezőnek kell lennie, a kapott és elraktározott anyagok által. Ez az osztályozás nem más, mint az összessége azoknak az előzetes operációknak, amelyek szükségesek a kapott anyag interpretációjához. Ennek az interpretációnak az eredményeként kerülnek az anyagok ilyen vagy olyan módon felhasználásra a beszédben. Az osztályozásnak a szavak és a szónak alárendelt egységekre elemzésére kell vezetnie.

A nyelvben az alkotások csak új kombinációk, amelyeket nem kívülről adott elemekből hoztak létre, hanem olyanokból, amelyeket a nyelv önmagából merít.

Az analógiás teremtés valóban elemzést és rekonstrukciót tételez fel, nemcsak egy négytagú aránypárt. Egyébként az analógia hatása a nyelv fejlődésében sokkal nagyobb, mint a fonetikai változásé.

A fonetikai változások és az analógiás képződmények a nyelvi fejlődés két aspektusa; e két aspektusban a nyelvi fejlődés ki is merül.

Az összetételek analógiás alkotások. Az analógiának konzerváló ereje van.

C II:

Saussure itt is abból indul ki, hogy nem annyira analógiás alkotásról, mint inkább újításról kell beszélni. Diakronikus jelenségnek látszik, de ahhoz, hogy létrejőjjön, a rendszer szinkronikus erőinek az akciójára van szükség. Az analógia mechanizmusa mindenkéltől a kapottnak az interpretációjából áll. Tehát a jelenség egy része végbemegy, mielőtt az új kombináció létrejön. Ehhez az kell, hogy az elemek már készen legyenek. A négytagú aránypár képlete, ha igaz, elemzést tételez fel. Az analógiás alkotás — még egymással vetélkedő formák esetében is — csak a nyelv egésze szempontjából tekinthető változásnak.

C III:

A C III az analógiával nem foglalkozott. Ezért Bally és Sechehaye az analógiáról szóló fejezet összeállításakor csak azokra a megállapításokra támaszkodhatott, amelyek C I és C II folyamán hangzottak el.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy C I és C II anyagában bennerejlik az analógia saussure-i felfogásának minden lényeges eleme, nevezetesen

1. az analógia csak látszólag diakronikus jelenség;
2. az analógia voltaképpen nem új alkotás, hanem a nyelvben már meglevő lehetőségek felhasználása;
3. az analógia valójában a nyelvi formák közti asszociációkon alapszik, s ezért kitüntetett módon összefügg a nyelvi alakulatok tagolásával.

8. Godel munkája nemesak a három saussure-i előadásról adott első ízben képet, hanem Bally és Sechehaye szövegalkotói-szerkesztői tevékenységébe is az SM segítségével nyertünk első ízben bepillantást. Godel részletesen felsorolja a CLG egyes fejezeteinek forrásait, majd kiválaszt egy szövegrészt és annak aprólékosan bemutatja a „nyersanyagait”, tehát azokat a hallgatói jegyzeteket, amelyek a kiválasztott szöveg közvetlen alapját képezik. Az alábbiakban bemutatjuk ezt az összevetést, de mielőtt ezt megtehetnénk, még részletesebben kell szólnunk ezekről az oly sokat emlegetett jegyzetokről.

Először is meg kell jegyeznünk, hogy a hallgatók száma Saussure kérdéses előadásain — legalább is a mai elképzeléseink szerint — meglepően alacsony volt, és szemeszterenként általában hat-tíz fő körül mozgott. Az alábbiakban felsoroljuk azokat a hallgatókat, akiktől jegyzetek maradtak ránk. A Saussure-filológiában szokás lett, hogy ezeket a hallgatókat — jegyzetük valamely részének idézésekor — vezetéknevük kezdőbetűjével rövidítjük. Az alábbi felsorolásban minden hallgató neve mellett a tipikus betűjét is megadjuk. S a következőkben — a sorozat folyamán mindvégig — ezek a rövidítések nálunk is előfordulnak majd. Megemlítjük még, hogy ha valamelyik hallgató egynél több tanévben is hallgatta Saussure előadásait, akkor a betűje előtt római számmal szokták jelölni, hogy a kérdéses jegyzet melyik év anyagából származik. Tehát:

R Albert Riedlinger, C I (I R): egy 100, egy 98 és egy 72 lapos füzet; C II (II R): egy tömb, amely 462 lapot tartalmaz;

Ca Louis Caille, C I: hét füzet, összesen 231 lap

G Léopold Gautier, C II: hat füzet, összesen 240 lap

B Francois Bouchardy, C II: négy füzet, összesen 301 lap

C Émile Constantin, C II (II C): hat füzet, összesen 306 lap; C III (III C): tizenegy füzet, összesen 407 lap

D George Dégallier, C III: nyolc füzet, összesen 283 lap

S Mme A. Sechehayé, C III: egy tömb, 140 lap

J Francis Joseph, C III: öt füzet, összesen 189 lap

Most pedig nézzük a CLG kiválasztott szakaszát és annak kéziratos forrásait. A bal oldalon a CLG magyar fordításának megfelelő mondatait találja az olvasó, s ezeket állítottuk szembe a hallgatói jegyzetek általunk készített magyar fordításával.

Bevezetés. III. fejezet. 3. §.

33. oldal.

A nyelv gondolatokat kifejező jelek rendszere és ezért összehasonlítható az írással, a süketnéma ábécével, a szimbolikus szertartásokkal, az udvariassági formákkal, a katonai jelzésekkel.

III D 7: A nyelv fogalmakat kifejező jelek együttese. Más intézményeknek is megvan ez a jellegük . . .

(Nemcsak a nyelv jelrendszer →

Tehát a nyelvet a szemiológiai intézmények közé kell sorolni; a vizuális tengeri jelzések, katonai trombitajelek, a süketnéma ábécéje, az írás stb. közé.

II R 17: A jelzések, az udvariassági gesztusok például . . . Minden formának, minden rítusnak, minden szokásnak szemiológiai jellege van.

Csak éppen a legfontosabb e rendszerek közül.

Elképzelhetünk egy olyan tudományt, amely a jelek életét tanulmányozza a társadalmi életen belül; ez a társaslélektan és következésképpen az általános lélektan része lesz, amelyet mi (a görög *semeion* 'jel' szó alapján) *szemiológiának* nevezünk.

Ez arra hivatott megtanítani bennünket, miben állnak a jelek, s milyen törvények igazgatják őket. Mivel a szemiológia még nem létezik . . .

→ de a nyelv a legjelentősebb. J)

D 182: Mód van a pszichológia egy új részlegének a megnyitására: ez a szemiológia (*a jelek életének tanulmányozása a társadalomban* J)

D 7: A jeleknek ez a pszichológiája része lesz a társadalmi pszichológiának

D 7:[...] szemiológiai tények. [D 3 Saussure a nyelvészetet a szemiológiába sorolja (ez a *semeion*-ok, a jelek tudománya) S]

R 12: [...] a jelek tudománya, amely megtanít bennünket arra, hogy miben állhatnak a jelek, a törvényeik stb. Ez a tudomány még nem létezik az ismert tudományágak között . . .

(SM 101)

9. Az SM egy további érdeme volt, hogy először adott képet Saussure saját kéziratos jegyzeteiről. Ezeket a jegyzeteket később Engler a kritikai kiadás egy önálló egységként teljességükben megjelentette, s ott, ahol a kritikai kiadást ismertetjük, majd részletesebben szólnunk róluk. Itt azt szeretném érzékeltetni, hogy Godel miként mutatta be ezeket a feljegyzéseket. Nos, az SM szerzője voltaképpen kivonatokat ad, bőséges idézetekkel. Hogy ebből milyen összkép kerekedik ki, azt oly módon próbáljuk megfoghatóvá tenni,

hogy az alábbiak során teljes egészében bemutatjuk a 21-es számú jegyzet (N 21) Godel által készített kivonatát. Ez a kézirat egy tervezett, de soha be nem fejezett ismertetés A. Sechehaye egyik munkájáról. A dőlt betűkkel szedett megállapítások Saussure-idézetek:

N 21. Jegyzetek A. Sechehaye [*Programme et méthodes de la linguistique théorique* (Az elméleti nyelvészet programja és módszerei, 1908.)] könyvről, terjedelme 7 oldal. Egy ismertetés vázlata?

A vállalkozás érdeme: a korábbi kísérletek, Humboldt-tól H. Paulig és Wundtig csak anyagokat szolgáltatottak. *Baudouin de Courtenay és Krusevskij mindenkinél közelebb volt a nyelv elméleti szemléletéhez, anélkül, hogy eltávolodott volna a tisztán nyelvészeti megfontolásoktól. Egyébként a nyugati tudósok általában nem ismerték őket.*

Az amerikai Whitney, akit tisztelek, sohasem mondott egyetlen szót sem ezekről a témákról, amely ne lett volna igaz; de a többiekhez hasonlóan ő sem gondolt arra, hogy a nyelvnek rendszerezésre van szüksége (1. oldal).

Kritikák: Sechehaye-nek, amikor nyelvpszichológiát csinált, beszélnie kellett volna Broca agyi lokalizációjáról, és az afázia különböző formáiról tett pathológiai megfigyelésekről, amelyek a legnagyobb érdekességgel bírnak nemcsak a pszichológiának a <nyelvezettel?>, hanem — ami <egy másik jelentőséggel> bír — magával a nyelvtannal fennálló viszonya szempontjából. Ezek a tények megerősítik azt a szempontot, amelyet Saussure más adatok nyomán fejtett ki: a szignológia teljes egészében érintve van. Valóban, 1. az afázia esetei azt mutatják, hogy a <hangok> kiejtésének képessége különböző dolog egy szabályos nyelv jelei előhívásának képességétől [. . .]2. [. . .] az orális nyelv zavarai százféle módon keverednek <az írás> zavaraival (4. oldal).

A nyelvészet alosztályainak a megállapításához Sechehaye a nyelvészeti jelenségeket csak pszichológiai etiológiájuk [kóroktanuk] szerint veszi tekintetbe. [Márpedig a nyelvészetet mindenek előtt a társadalomtudományokkal szemben kellene elhelyezni (3. oldal)]; ezek, legalább is azok, amelyek az értékkel foglalkoznak, végső fokon a pszichológiára vezethetők vissza; ami nem akadályozza meg, hogy ne legyen mérhetetlenül nagy határvonal az általános, sőt a kollektív pszichológia, meg e tudományok között, és hogy mindegyiknek van szüksége olyan fogalmakra, amelyeket az általános, sőt a kollektív pszichológia sem szolgáltat (5. oldal).

Lesújtó megjegyzések Max Müller nyelvészeti igényű vulgarizációiról: a kor tudományának nem volt semmiféle fogalma vagy komoly törekvése a nyelvészet tudományos alapjainak a megalkotására (5a. oldal).

Következtetés: Sechehaye, miután joggal vetette Wundt szemére, hogy az félreismerte a nyelvtani problémát, maga sem jut el oda, hogy elégséges elképzelést alakítson ki. Mert az egyetlen kielégítő elképzelés az, hogy a nyelvtani tényt önmagában tekintjük, és abban, ami megkülönbözteti minden más pszichológiai, vagy többek között logikai aktustól. Minél inkább azon járadozik a szerző, hogy lerombolja azt, ami indokolatlan sorompónak tűnik a számára a gondolatforma és a gondolat között, annál inkább eltávolodni látszik tulajdonképpeni céljától, ami a kifejezés területének megállapítása és a törvények szemügyre vétele, nem abban, amit közösen mutatnak fel a lelki életünkkel általában, hanem — ellenkezőleg — abban, amivel sajátos és tökéletesen egyedi módon a nyelv jelenségében rendelkeznek.

Az egymásbaillesztések [Sechehaye *emboîtements* fogalmáról van szó, amelyet a különböző tudományágak egymáshoz való viszonyulásával kapcsolatban használ — A. L.] elméletét ezek a kritikák nem érintik. A deduktív úton kialakított osztályozás kétségtelenül összhangban van a tapasztalat által kialakított előzetes osztályozással. De közelíteni kellett volna őket. (6. oldal).” (SM, 51–2).

Hogy olvasónk össze tudja hasonlítani a kivonatot az eredetivel, e sorozat következő részében, amely Engler kiadói munkásságát mutatja be, közölni fogjuk a 21-es számú jegyzet egy hosszabb részének a fordítását.

10. Mint említettük, Godel arra is vállalkozott, hogy összeállítsa a Saussure-i szakkifejezések egy kis glosszáriumát. Ez a jegyzék mindenekelőtt a Saussure által létrehozott kifejezéseket tartalmazza (pl. ilyen a *diakrónia*, illetve annak francia „eredetije”, a *diachronie*), továbbá azokat a kifejezéseket, amelyeket Saussure megújított, mert sajátosan új és pontosan meghatározott jelentésben használta őket (ilyen pl. a *nyelv*, tehát a francia *langue* szó), s végül azokat, amelyeket kifejezetten bírált (pl. a *forma* vagy a *történeti nyelvtan* kifejezést).

Az egyes szócikkek felépítése a következő: A címszó után a kéziratokból származó idézetek találhatók, amelyek dőlt betűkkel vannak szedve, s amelyek után a helymegjelölés következik. Itt általában ugyanazokkal a rövidítésekkel találkozunk, amelyeket már korábban ismertünk (tehát N, és utána egy szám, ha az idézet Saussure valamelyik feljegyzéséből származik, vagy az ismert betűk — R, D, J stb. — valamelyike, ha az idézet egy hajdani hallgató jegyzetéből való). A dőlt szedésű idézetek mellett, azok között szokványos, álló betűkkel szedett megállapításokat is találunk. Ezek nem idézetek, hanem a kéziratok források megfelelő helyein található megállapítások tömör összefoglalásai — természetesen Godel megfogalmazásában. De a lelőhely ezek után is fel van tüntetve.

Nézzünk most egy-egy példát mindhárom felsorolt típusra. Első példánk legyen a már említett, Saussure által létrehozott *dikarónia*; ezt követi az *analógia*, amely a nyelvtudomány régen ismert szakkifejezése, de Saussure sok tekintetben újszerűen definiálta; az elmarasztalt kifejezések példája pedig legyen a *történeti nyelvtan*.

DIAKRÓNIA: egymásutániség az időben, átmenet az egyik állapotból a másikba; *események, amelyek láncolata a diakróniát képezi* (II R 112); *megállapítani a diakróniát, a diakronikus átmenetet az egyik állapotból a másikba* (II R 113). *Van egy sor, csaknem szinonimikus kifejezés: történelem, fejlődés, változás — s ide helyezhetjük a diakrónia kifejezést is* (D 232).

ANALÓGIA, ANALOGIKUS: *Egy analogikus forma az egy másik képére alkotott forma. Analogikus változás akkor megy végbe, amikor egy létező hagyományos formát egy asszociáció által létrehozott másik helyettesíti. Ez szabadon végzett alkotás, először a szellem, azután a nyelv által* (I R 2.5–6) [**ANALOGIKUS VÁLTOZÁS**]: helytelen kifejezés, még abban az esetben is, amikor az új forma végül felvált egy hagyományos formát (I R 2. 13–8). Az analógia jelenségeit csak a nyelv általános fejlődésének, összességének a szempontjából lehet változásnak nevezni (I R 2. 18–19, 96, II R 106, vö. N 7).

TÖRTÉNETI NYELVTAN: ez *contradictio in adiecto*. *Azt kellene mondani, hogy nyelvtani történet (a „nyelvtani” a nyelvéllapotokat implikálja, a „történeti” az azokat egyesítő szemléletet)* („A görög és a latin történeti nyelvtana” című Saussure-kollégium anyagából, R. I. 2). *A „történeti nyelvtan” azt akarja mondani; diakronikus nyelvészet* (II R 107).

11. Godel sok tekintetben egyedülálló munkája nemcsak az első bepillantást nyújtotta a saussure-i Bevezetés forrásaiba, nemcsak a Bevezetés kiadó-szerkesztőinek szövegösszeillesztő munkájából adott ízelítőt, nemcsak — és megint első ízben — a három, különböző évben tartott általános nyelvészeti előadást ismertette, ha nagy vonásokban is, de összehasonlító módon, s nemcsak a Bevezetés egy eljövendő (s mint tudjuk, időközben létrejött) kritikai kiadásából adott ízelítőt és mutatóványt, továbbá nemcsak elsőnek adta — a munka végén — a saussure-i szakkifejezések egy jegyzékét, hanem — és ez mintegy csúcspontja a munkának — egy összefoglaló fejezetben megpróbálta a legfontosabb saussure-i fogalmak és koncepciók fejlődéstörténeti bemutatását adni, különös tekintettel az egyes fogalomkörök belső elvi következetességére (illetve alkalmi következetlenségére), valamint egymáshoz való viszonyukra. Godel, munkájának ebben a kétségtelenül legfontosabb fejezetében a következő témaköröket vette szemügyre:

IV. FEJEZET: AZ INTERPRETÁCIÓ PROBLÉMÁI

1. Az azonosságok kérdése

2. Nyelv és beszéd

A fonéma

A mondat és a szintagma

3. A nyelvészet és alosztályai

4. A nyelv entitásai

A jel és jellegzetességei

A linearitás elve

Az egységek kérdése

A rendszer tagjai és a rendszer

A nyelv mint értékek rendszere

Ha ezt a felsorolást gondosabban szemügyre vesszük, kitűnik, hogy a saussure-i elmélet leglényegesebb alkotórészei találhatók itt. Az olvasó talán csak azt hiányolja, hogy szinkronia és diakronia „oly jellegzetesen saussure-i” megkülönböztetése nem szerepel a témajegyzékben, de megnyugtathatjuk: A nyelvészet és alosztályai című szakaszban bőven esik erről a kérdéstről is szó. Természetesen nem gondolhatunk arra, hogy az ímént felsorolt és Godel által nagy alapossággal taglalt témaköröket mind bemutassuk. Ezért kiválasztottunk egyetlen problémát — ez a linearitás elve — és ennek ismertetésével próbáljuk meg érzékeltetni Godel feldolgozási módját. A forrásanyagok fölényes ismerete Godel számára lehetővé tette, hogy a Bevezetésben található megállapításoknak mintegy háttérrel adjon, elmélyítse, „többdimenzióssá” tegye a saussure-i gondolatok Bally és Sechahaye általi — mai ismereteink fényében néha kissé egysíkúnak, leegyszerűsítettnek tűnő — bemutatását.

Godel a linearitás elvének tárgyalását azzal kezdi, hogy utal C III-ra, ahol — összhangban a Bevezetéssel, amelynek idevágó része éppen a C III kérdéses megállapításain alapszik — a nyelvi jel természetét két egyenlő fontosságú tulajdonság határozza meg: az önkényesség és a linearitás. Az első sajátja minden jelrendszernek, tehát szemiológiai, a második viszont a nyelvi jelek különlegessége.

Ezután Godel rámutat egy esetleges nehézségre a linearitás elvével kapcsolatban, egy olyan nehézségre, amely a saussure-i elméleten belül vetődik fel. Ugyanis már a C I-ben szó esik „a nyelv lineáris jellegéről, azaz annak lehetetlenségéről, hogy a nyelvnek egyszerre két elemét ejtsük ki”. Riedlingernak ezt rögzítő jegyzetében ezután egy ábra következik: . Ennek az ábrának a láttán — mutat rá Godel — először természetesen mindenki az akusztikai képet alkotó hangok sorára gondol. Csakhogy Saussure „a nyelv elemeiről” beszélt és nála a fonémák nem azok. Később ismét a szó *linearitását* emlegeti. Ebből a linearitásból következik annak szükségessége, hogy a szónak kezdetel és véggel kell bírnia, s hogy csak egymást követő elemekből állhat.

Különösnek tűnhet, folytatja Godel, hogy Saussure elhanyagolta a hangkép felépítését ebben a tekintetben. Elvégre — így okoskodik tovább — míg egy komplex jel (*signi-fer*) nemcsak a jelentéses elemei által létezik, hanem azok egymásutánja által is, addig ezeknek az elemeknek mindegyike a maga részéről már egy bizonyos számú, nem csökkenthető elemből van kialakítva, amelyek változtathatatlan rendben sorakoznak egymás után. Sőt, a sorrendnek az utóbbi esetben láthatólag megkülönböztető szerepe is van, gondoljunk csak olyan szavakra, amelyek ugyanazokat a hangokat tartalmazzák, csak eltérő sorrendben.

Godel tehát ott lát ellentmondást Saussure-nél, hogy az utóbbi egyfelől azt hangoztatja, a linearitás a nyelv elemeinek a sajátja, a fonéma pedig nem a nyelv eleme, tehát a linearitáshoz nem lehetne köze, ugyanakkor a *rét* és *tér* féle szópárok (hogy egy megfelelő

magyar példát rögtönözzünk) amellelt szólnak, hogy a fonémák lineáris egymásutánja sem teljesen közömbös.

Ezt az ellentmondást Godel úgy véli feloldhatónak, hogy kijelenti: Saussure a lineáris jellegből egyedül csak azt tartotta meg, ami érdekelte, nevezetesen a nyelvtani aspektust. Egy egyszerű jelben, bármilyen legyen is az (felbonthatatlan szó, prefixum, végződés) az alkotó elemek sorrendje nem szabad, de ez nem játszik semmilyen szerepet a nyelv mechanizmusában. Ez a mechanizmus jelentés-es egységek halmazainak — tehát szintagmáknak — az alkotásából áll. Ugyan a *chose* 'dolog' francia szó hangjainak a sorrendje (*s — o — z*) ugyanolyan szigorúan meg van szabva, mint a *re-trouv-er* 'újra megtalálni' konstrukció három jelentés-es egységének a sorrendje, de az *s — o — z* sor nem ad alkalmat semmiféle analógiára — senki nem gondolna arra, hogy *saz* vagy *siz* formát alkosson *soz* mintájára — míg a *re-trouv-er* sor új kombinációk létrehozására szolgálhat, és ténylegesen szolgál is (analogikusan, mint minta).

Godel azonban nem hallgat el két fontos mozzanatot, amely bonyolítja ugyan a dolgot, de a kérdéskör hiteles bemutatásához feltétlenül hozzátartozik. Ugyanis a C II-ben Saussure is beszélt a hangok lehetséges értékéről: míg minden szó, minden jelentés-es elem esetében a hangok egymásutánja változtathatatlan és mintegy tömbként adott, addig a nyelv összességében a hangszekvenciák szabályos és jellegzetes típusai fedezhetők fel, s azt a szót, amely ezeknek nem felel meg — ilyen lenne a franciában például egy *zos* szó — a beszélők szabálytalannak érzik. De a rendszer és a nyelv mechanizmusa számára ez sokkal kevésbé fontos, mint a szintagmatikus szerkezetek.

A modern fonológia — konkrétan R. Jakobson — azon az alapon, hogy a fonéma *szimultán* megkülönböztető jegyek összessége, tagadta a nyelv lineáris jellegét, de ez a kritika — jegyzi meg Godel — nem érinti a linearitás elvét abban az értelemben, ahogy azt Saussure gondolta.

A linearitás azt jelenti, hogy — mivel az elemek szükségszerűen egymás után jelennek meg — a tartamnak, az időnek különös jelentősége lesz. Ezzel kapcsolatban a C II során az egyik hallgató — R — ezt jegyezte fel: „Csak egy vonal van, egyetlen dimenzió; a szintagmák csak lineáris egymásutánban hozhatók létre. Azt, ami térbeli, hogy úgy mondjuk, egy időfogalommal kell lefordítani, de a tér képzete, amely tökéletesen világos, helyettesíthető az idő fogalmával.”

A C III-ban pedig arról beszélt Saussure, hogy a mondatok és a szavak azért vágathatók szét [szegmentálható], mert a jel akusztikai, s minden, ami akusztikai, időben zajlik le. Sőt, még tovább ment, és azt a valóban jelentős következtetést is le merte vonni, hogy amennyiben a nyelvi jel időben végbemenő akusztikai jel, úgy esetében formáról nem beszélhetünk, hisz minden forma olyan teret tételez fel, amelynek egynél több dimenziója van.

Buyssens rámutatott — folytatja Godel —, hogy Saussure az *idő* fogalmát két nagyon eltérő módon használta, attól függően, hogy a diakrónia vagy a szinkrónia nézőpontjából tekintette-e. Az első esetben az idő a változás előidézője, illetve szükséges feltétele; a második esetben, tehát a szinkrónia esetében viszont egyszerűen csak a beszéd tere. Godel a linearitás saussure-i elvének tárgyalását azzal a megjegyzéssel zárja, hogy az időnek ez a kettős koncepciója nem Saussure találmánya. Van valamiféle objektív idő, amelynek a fogalmát az emlékezés társadalmi keretei — naptárak, keltezesek, évfordulók — szolgáltatják, a nyelv esetében pedig a különböző korú szövegek. Másfelől pedig van szubjektív idő, az az idő, amelynek érzése minden egyéni tapasztalattal összekapcsolódik. A nyelvi gyakorlatban a beszélőknek, akik a mondatok értelmére figyelnek, csak nagyon homályos elképzeléseik vannak arról az időről, amelyet a szavak és a szótagok lefolyása vesz igénybe. Gyakorlatilag ezek az idők nem számítanak, noha a beszéd lineáris jellegét csak általuk magyarázhatjuk meg.

Antal László

Szó- és szólásmagyarázatok

Milyen a „légy fia”? 1831 óta, amikor a Csongor és Tünde megjelent, ezrek, tízezrek, százezrek olvasták, hallották, látták ezt a gyönyörű drámát (drámai költeményt), de — amennyire én tudom — senki: se irodalomtudós, se dramaturg vagy rendező, se sajtó alá rendező, se kicsi, se nagy, se művelt értelmiségi, se Vörösmarty nyelvét ámulattal hallgató „egyszerű” ember, szóval senkiben nem merült fel az a kérdés (legalább is nem adott neki hangot): mit jelenthet a címben kiemelt kifejezés („a légy fia”) a Vörösmarty-dráma V. felvonásának elején, az ún. „Éj monológja”-ban.

Az álmait s élete (meg az ember, a történelem, a világ) értelmét kereső Csongor ebben a jelenetben jut pesszimizmusa legmélyebb állapotába, amikor az Éj asszonya a „sötét és semmi”-ben jelöli ki a kezdet, a jelen és a jövő értelmét. Monológjának központi magvát az emberi élet, az emberi célok, törekvések, az emberi munka, erény és bűn hiába való sága alkotja. A legfőbb érv erre a világ és az ember mulandósága, a kezdet és vég közé eső idő pillanatnyisága. Az emberről egyebek közt ezt mondja:

„Az ember [a semmiből, a sötétből] feljő, lelke fényfolyam [= tudata van],
A nagy mindenség benne tükrözik.
Megmondhatatlan kéjjel föltekint,
Merőn [csodálkoztában szinte megmeredve] megbámúl földet és eget;
De ifjúsága gyorsan elmulik,
Erőtlen aggott egy-két nyár után,
S már nincs, mint nem volt, *mint a légy fia.*”

Amikor én valami szöveget nem értek (vagy értelmét csak félénken sejtem), rendszerint sokaktól és sokféle műveltségi szinten élőtől megkérdezem: ő hogyan érti a szóban forgó szót, kifejezést? (Hátha csak én nem értem, s mindenki más igen.) A „légy fiá”-val „szerencsém” volt: bár majd minden megkérdezett adott valamilyen „természetes” választ — a légynek a fia, a fiatal légy, sőt: a légynek az átalakulással történő fejlődése során kialakuló imagója (lárva, álca) —, de rövid vita után senki se ragaszkodott „szellemes” ötletéhez. A fiatal légy, a „légyfi” ugyanis — normális körülmények között — tovább él, mint a légy, az alcában, lárvában a légy egyik imagóját a XIX. század 30-as éveiben még a természettudósok közül is kevesen ismerték fel, különben is a légylárva élettartama nem feltűnően rövidebb, mint a kifejlett légyé.

Ilyenkor következik el a „magad, uram, ha szolgád nincs” töprengés stádiuma. Az egybe- vagy különírással nem törődve, kezdtem gyűjteni a *fia* utótagú különösebb szavakat: *atyámfia* (sőt Vörösmartynál szintén a *Csongor és Tündében: anyám fia*), *emberfia*, *halálfia*, *hangyafia* (Csokonai: „Mint a hangyafiak, hitvány munkába nyüzsögnek.”: Dr. Földiről egy töredék), elhagyva a bizonyosan nem ide tartozó *ládafia*,

szerencsefia, *vásárfia*, *búcsúfia*, *istenfia*, a már közelebbi *hazánkfia* stb. szavakat. Különleges figyelmet érdemel az *uramfia* indulatszó. Akár hiszik, akár nem, sem önállóan, sem az *úr* vagy a *fiú* alatt nem található semmiféle, az etimológiához támaszt nyújtó szótárban, tehát a Nyelvtörténeti Szótár, az Új Magyar Etimológiai Szótár, a Czuczor–Fogarasi egyikében, de még az ismertebb nyelvészeti szakfolyóiratok szójegyzékeiben sem! A (nagy) kétnyelvű szótárakban viszont mindenütt megvan, de a *fia* elemet sehol sem fordítják. Ilyen formákkal adják vissza: (*good*) *heavens!* *my goodness* – (*du*) *liber Herrgott, Himmel!* – Koltay-Kasztner olasz–magyar szótára (1963.) ennyit ad: *domine!* Az Eckhardt-féle francia szótár meg egybeveszi az „uramisten”-nel, így: „*uramfia!* *uramisten!* *Seigneur Dieu!*”

Kezdtém a számba vehető szóformákat sorjába szedni. Azon persze nem lepődtem meg, hogy a „légy fia” kapcsolatot nem találtam sehol, annál inkább csodálkoztam azon, hogy például a *halálfia*, az *emberfia* sem régebbi, sem újabb, sem kétnyelvű, sem értelmező, sem etimológiai (!) szótárainkban *ő n á l l ó c í m s z ó k é n t* nem szerepelnek. Olykor a szócikkben vagy a szócikk végén utalnak rá, de nagyon sokszor még ez sem történik meg, holott nyilvánvaló, hogy a *halálfia* nem magyarázható meg a *halál* + *fia* birtokos összetételből. (Ahogy bizonyára nem egyszerűen a *fehér ló* + *fia*: ’csikaja’ a mindmáig rejtélyes mesebeli *Fehérlőfia* sem.)

Az egyetlen, részletesen tárgyalt ilyesfajta szó: az *atyafi(a)*; (atyám fia, atyád fia stb.), régen *atyafiú* formában is. Ennek a legrégebbiről kimutatható jelentése: ’fitestvér’ (ritkán ’nőtestvér’), de Kertész Manó (Nyr. 38. kötetében) helyesen állapítja meg, hogy „az *atyafi* jelentése már a kódexek korában kezd az eredeti jelentésén túlterjeszkedni. . . egyéb rokonsági viszonyt is jelöl”, pl. feleség is lehet, majd – mint Czuczor–Fogarasi szótára mondja az 1860-as években – „tágasabban véve oly rokon, ki velünk egy nemzetségből származott, vérrokon”, sőt a végén már a barátságot, a közelséget, az összetartozást jelentő szó, különösen megszólításban, pl. „Hová, hová, *atyafi?*”. Kitérő az Új Etimológiai Szótár (egyik) német nyelvű értelmezése: „Mitmensch”, vagyis embertárs, az emberfajhoz, a mi fajunkhoz tartozó lény. (Hogy mára már meglehetősen pejoratív árnyalatot kapott, az most mellékes.) – Elég szokatlan viszont a szintén a Csongor és Tündében előkerülő *anyámfia* forma (II. felv.). A Tudós mondja, távolról Csongort megpillantva: „De ím, egy ifjú vár az úton ott, | Egy ember, olyan, mint *anyám fia*”. Eredetieskedésből, ironikus célzattal használja-e a Tudós (bizonyára itt, egyetlen egyszer az egész újkori magyar irodalomban) – nem tudom, nem merem eldönteni. (A kódexekben – a szó szerinti értelemben – előfordul.) De hogy a Tudós ’ember’, ’emberi nem, faj’ értelemben használja, a Csongorhoz intézett szavaiból egyértelműen kiderül.

Annyit mindenesetre ebből is leszűrhetünk, hogy a *fi(ú)* *fia*, *fi* felveheti az ’egy nemzetségből, egy fajtából való származás, ugyanahhoz a fajtához, közösséghez való tartozás’, a ’fajta’ jelentését. Ez még inkább világossá válik az *emberfia* szónak (melyet még értelmező és etimológiai szótáraink is mellőznek) Czuczor–Fogarasi adta értelmezésében: „*emberfia* képes kifejezésben a.m. ember”! Innen már csak egy lépés a *halálfia* értelme, mely ugyan csak ilyen kapcsolatokban fordul elő: ha ezt és ezt megteszed, „*halálfia* vagy”, illetve tedd meg ezt és ezt, „különben *halálfia* vagy” – ezt a kifejezést a kétnyelvű szótárak (vagy pl. a Pető-szótár) helyesen fordítják, értelmezik: halott (ember) lesz, meghalsz. Azaz: egy olyan valakinek (a halált régen személynek képelték el) a „fajtájához”, minéműségéhez, mivoltához lesz hasonlóvá, vele rokonná, azonossá, mint a halál.

Gondolom, ezek után nem lehet vitás a *légy fia* értelme: Czuczor–Fogarasi szavai nyomán: „Képes kifejezésben a.m. *légy*, *légyfajta*, *légyféleség*.” Még pontosabban (mint alább látni fogjuk) ’gyenge, erőtlén, gyámoltalan, kis légy légyfajta’. A *fia*, *fiú* szó – mint ismeretes – sokszor *fi* (nem lerövidült, hanem ősi) alakban fordul elő. Nem különös

hát, ha Vörösmartynál *légyfi* is van (*Calibán, a festető*, I. „... urat és szolgát egyiránt beköp a csunya *légyfi*. . .”), ha a költő A Délszigetében *halálfia* helyett *Halálfi*-t szerepelteti (de éppen olyan derék Halál ez, mintha az „apja” lenne). Azt sem hiszem, hogy a *pókfi* akár a ’pók fia’, akár — mint a később mondottak alapján esetleg feltételezhető lenne — egy, ’növekedőben levő pók’, esetleg kedveskedve, becézve megnevezett pók lenne. (Vö. Vörösmarty: A *pókfi* és a *szúnyog*.) A vers folyamán egyenesen „hatalmas gyilkoló” megnevezéshez jut, a tanulságot tartalmazó két utolsó sorban pedig „ilyen *pókokat*” mond a költő. És ugyanígy — a szövegkörnyezettől is támogatva — vontam be a szócsaládba *hollófi*, *kerencsenfi*, *őzfia*-féle alakokat, melyekben a *fi* (fiú) éppen úgy ’fajta, -féle, -nemzetség’ jelentésű, mint a *légy fia* esetében. (De a *lány*-féle is lehet — Vörösmarty szerint — „háládatlan *faj*”: *Háladatlanság*.) Tehát bizonyíthatóan nem ’a holló, kerecsen, őz kicsinye’ jelentésűek. Nagyon közel áll ehhez az értelemezés egy 1818-ból való munkában a *kínai*fi szó: „nem volt szoros értelemben véve Chinaifi” (Nevezetes utazások tárháza, 134). A régiségből (a Nyelvtörténeti Szótárban *fi*, *fiú* alatt) ilyen mondatokra akadunk: „... ne mondjak se bitangoknak, se *disznófi*aknak” (ahol a *disznófia* nyilván nem ’malac’ jelentésű); Molnár Alberttől való ez a mondat: „Nem tudom, ki *lova fia* vagy. . .”, mint e latin szólás fordítása: „albus an ater sis, nescio”, ami magyarul kb. azt jelenti: nem tudom, ki *fia*-borja — azaz: kinek *ia*-*fia*, miféle család-vagy. Egyébként a NySz.-ban van *sárkányfia* is, melyről egyértelműen nem lehet eldönteni: a ’sárkány fia’-e, vagy ’sárkány-fajta, sárkányfajzat’. Azt azonban bizton merem állítani, hogy a — régen oly gyakori — *kurafi* szóban nem ’fiú’-ról, hanem ’fajtá’-ról, ’fajzat’-ról van szó. Ahogy ebben az értelemben szerepel(t) gyermekkorai meséimben a *medvefia*, *farkasfia* is („*Medvefia* szagát érzem”, „Gyere csak ide, te *farkasfia*!” stb.). Arról nem is beszélve, hogy a *szófia* értelme is: ’(csak) beszéd, szó, szóféleség’.

Mégis a *-fia*, *-fi* utótagú szavak esetében nem lehetünk elég óvatosak. Balassi „Szép magyar comoediájá”-ból írtam ki ezeket a formákat: „Silvanus inkább szereti Juliát, mint az héja az *tikfiat* (Actus I, Scena III); „az *bárányfi* sem ója jobban magát az farkastul, mint te óvod . . . magad éntőlem” (Actus II, Scena III.). A *tikfi* alighanem ’csirke, csibe’ jelentésű, tehát a fiatalság, kifejeletlenség képzele kapcsolódik hozzá. De a *bárány* már önmagában is a „gyerekkorban” levő, fiatal juh, minek oda a *-fi* utótag? Arra lehetne gondolni, hogy a kicsiséggel, a fiatalsággal, fejletlen korral akaratlanul a kedveskedés, becézgetés jelentéselem kapcsolódik. De akkor később (Actus IV, Scena III.) a *szamár*-ból mért nem „szamárfi” lett, hanem kétszer is *szamárfi*? Bizonyos, hogy a többes számban használt *-fi* utótagú madár-, állat- vagy más megnevezések: *hollófiak*, *ördögfiak* a megfelelő lénynek az egészen kicsi (’fióka’) állapota és felnőtt, kifejlett formája közti „korát” jelzi. Bizonyára így kell értelmezni az „egy rossz galambfiat” Tiborc monológjában. (Bár, ha gyerekekről mondjuk: ez valósággal *ördögfióka*, — a ’fajta, féle’ elem is belejátszik.) Nem tudok viszont mit kezdeni az olyan formákkal, ahol a *fi* jelzőként megelőzi az utótagot. Például Vörösmarty Gábor diákjában ezt olvassuk: „Gábor diák mélyen elmerülve | Ül a lócán, egy nagy könyv előtt; | A világért fel sem pillantana, | Ha egy *fi*légy reá nem szállana”. ’Fiú’, ’fajta’ jelentése nem lehet; hogy még fejlődőben levő, „fiatal” légy-e, vagy sem, annak viszont nincs jelentősége. Vagy egyszerűen csak a — máshol használt — *légyfi* két tagjának a költői szabadság jogán való felcserélése?

A *faj(ta)* és *fi(ú)* összefüggésére (vagy keveredésére) legújabb etimológiai szóátunk is rámutat (*faj* címszó alatt, a következmények levonása nélkül). A *faj* — mondják a szerkesztők — „Bizonytalan eredetű. Talán szóhasadás eredménye: a *fiú* szó tövének változata. . . az előmagyar kori *fojo egyaránt lehetett a *fiú*-nak alapszava és a *faj*-nak előzménye. . . Jelentésanilag az utódnak és az utódokból álló csoportnak a jelölője: az egyedi és a gyűjtőnév összefügghetnek egymással”. (Jó analógia erre — ezt már én

mondom — a *nemzet*, mely először nyilván egyetlen személyt — a 'nemzett'-et — jelentette, s később lett gyűjtőnévvé, 'natio' jelentésben.)

Befejezésül pedig még ennyit: a magyar családnévben oly gyakori *-(f)i*, *-(f)fy* (*Lacfi*, *Istvánfi*, *Bánffy*, *Drágffy* stb.) az előzőekben mondottak értelmében már kezdetben sem jelentett mindenkor *közvetlen* apa—fiú viszonyt, hanem inkább csak a nemzetségre, az (eléggé szélesen értelmezett) rokonságra tartozást.

Martinkó András

Monymalató ~ Malató. Tudomásom szerint Szamota István volt az, akinek először felkeltette érdeklődését ez a különleges magyar helynév. Mint a magyar történeti szóanyagban, szlavisztikában jártas egyrészt szláv, másrészt magyar szöfejtésre tett javaslatot. Ezt a SchSzej. 778. tételéhez fűzött jegyzetmagyarázatában fejti ki. Az 1400—1410 között készített SchlSzej. 778. tétele így szól: „praeludium [o: praeluvium, Szamota helyesbítése] *mon mulato*. Egyetlen ismert — nem helynévi — adat a *monymalató* szóról, de latin nyelvű értelmezése eddig megfejtetlen, bizonytalan. A Gáldi-féle helyesbítésekben sem szerepel.

Mielőtt az előttem haladók véleményét ismertetném, az általam összegyűjtött számos történeti és élő helynévanyagot mutatom be. Már most kiemelve azt, hogy — legjobb ismereteim szerint — az adatok csakis a magyar nyelvterületről valók, eleve igazolva a helynév magyar voltát.

1. 1212/397/405: „... ad lacum [o: locum?] qui dicitur *Monmulathow*... iuxta viam erbosam...” (Gy. 1²: 328). — A Drávaszögben fekvő Baranya megyei Kopács birtok határjárásában tűnik fel e név először. Bár Kopács öntés- és lápterületének ritkaszép magyar helynévanyaga eléggé ismert (l. Gönyey S.: A Drávaszög néprajzi elkülönülése. Pécs sz. kir. város „Majorossy Imre múzeumá”-nak 1942. évi értesítője. Pécs, é.n. 38—64. és térkép), ezzel azonosíthatót nem leltem. 2. 1224: „... prima meta incipit sub quodam monticulo qui vlgó *mugmuloch* [o: *Mugmuloth*!] dicitur” (HazOkm. 4: 11). Pácsony község (Vas m.) birtokadományozó oklevelének határjárásából. 3. 1257/454: „Ad vnum montem qui vlgariter *Mugmalath* [!] vocatur” (Dl. 351 > OklSz. 666); 1257/466: „Ad vnum montem qui vlgariter *Mugmalath* vocatur” (HazOkm. 6: 93 > OklSz. 666). Somlyóújlak és Maladé — egykor Kraszna megyei helységek — között említik Szilágysomlyó birtokaként. 4. 1297: „... tendit ad monticulum *Monmolotou* vocatum... usque ad terram Hudy (ma Hódi község Pozsony m.), vocatum...” (PéczNokl. 1: 39). Ma Galánta — Hódi környékén, a Vág és Dudvág között keresendő. 5. 1299: „... ad qd. nemus, inter quod et monticulum *Monmulotou* vocatum in fine ipsius v-e Popy...” (Gy. 1²: 545); 1422: „Venit ad quoddam Nemus inter quod et monticulum *Monmulatow* vocatum” (Lelesz Met. Bereg 2. > OklSz. 666). Győrffy megállapítása szerint a Bereg megyei Márok község 1854. évi kataszteri térképének *Malató* nevével azonos. 1941-ben Papival Márokpapi néven egyesült. 6. 1320/355: „In quadam valle infra *Monmulatow* sex Iugera” (Veszpr. 16, Veszpr. Oppid. > OklSz. 666); 1332/355: „... in quadam valle *Monmulatow* sex iugera...” (VeszprReg. 246. sz. és 2. jegyz.). Veszprém város környékén keresendő. 7. 1326: „Ascendendo ad montem *Munmoloto* vocatum (Dl. 2374 > AnjOkm. 2: 258 > OklSz. 666). Az elpusztult Szalánta (Esztergom m.) határjárásában fordul elő, a Komárom megyei Héreg és Fiasd szomszédosaként, Komárom, Esztergom és Fejér megye határvidékén. 8. 1330/330: „... ad collem Chopchel... ad collem *Moymmalatow*... ad m-as diete p-is Hymud...” (Gy. 1²: 906). A mai Tiszaug határjárásában. 9. 1343/492: „Vsque monticulum *Munmulathow* vocatum iuxta magnam viam per quam itur ad Zerdahel (Körmend Acta II/3, Bosok 2. > OklSz. 666). Kőszegszerdahely és Bozsok vidékén. 10. 1352: „... qd. monticulum

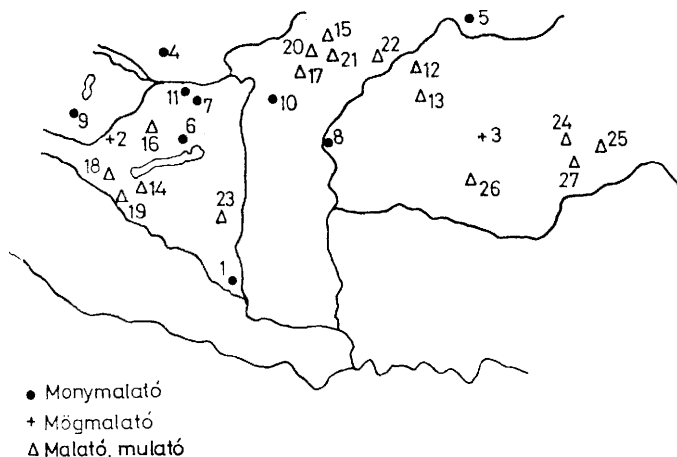
Monymalato vocatum . . ." (B. Szabó I.: Pest m. okl. eml. 60). Gödöllői birtok határleírásában fordul elő. (Vö. Raáts Judit: Gödöllő hn.-i. Bp., 1981. 45: + *Monymalató* [?] néven, névfejtés, azonosítás nélkül). 11. 1478: A monte *Moynmulatho* vocato (Dl. 18094 > OklSz. 666). Az Orsz. Levéltár szíves közlése szerint azonban helyesen: 1478: „a monte . . . *Moynmulathozeg*!” — az Esztergom megyei „poss. Kopha ~ Kopa” birtok területére vonatkozik. E helységről Csánki kéziratoss Esztergom megyéje nyomán tudunk, de ő is a Dl. 18094 oklevélből (Györffy György szívessége folytán használtam). Hogy azonosítható-e ez adatunk a 7. pont alatti adattal, még felderítendő. 12. II. József-féle felv.: *Mulatóhalom* [így ?] (Kiss L., Régi Rétköz 266). 1791: *Matato* [o: *Malato*] — domb, előbbivel azonos, Nagyhalászi (Szabolcs m.) határában (Ethn. 65: 329–373 térkép-mellékletén). 13. 1840: *Mulató kert* — a mai, homokos talajú Homoktér környékén volt. Ma nem él (Urbán T.: Nyíregyháza utcanevei. Bp., 1978. 53, 66). 14. [kb. 1854]: *Mulató-faicsonka*, [1865]: *Mulatófai* d. [ülő] — sík, szántó (SomogyFN. 193/65). Az adat élőnyelvi gyűjtésből már nem került elő, a nevet nem ismerték Iharos község lakosai. 15. 1887: *Mulató*, 1965–70: *Mulátó* — sík terület, dombos, kert, gyümölcsös Recsk határában. „Vendégfogadó hely volt”. (MNYTK. 125. sz. 32/288.). 16. 1905: *Malató* — domb Kup község határában (Beke: A pápavidéki nyj. 48). A Veszprém környéki 1320/355 és 1332/355. évi adattal nyelvjárásilag azonos területről jelentkezik. 17. 1960: *Mulató-hegy* — hegy, erdő Gyöngyöstarjánban (ifj. Kecskés P.: A Gyöngyös előnévű községek földrajzi és Gyöngyös dűlőnevei. Gyöngyös, 1960. 40). 18. 1964: *Mulató-völgy* ~ *Mullató-völgy* — völgy, erdő. „Az urak nagy mulatságokat szoktak ott tartani” (ZalaFN. 185/57.). *Ásó-mulató-völgy* ~ *Mulató-völgy alla* — völgy, erdő. „1925 körül teknővájó cigányok dolgoztak itt. Munka után mulatoztak, danoltak, táncoltak” (uo. 185/68.). Bánokszentgyörgy határában, területileg azonos fekvésű völgy részei. A hozzáfűzöttek jellemző népi névfejtések. 19. 1964: *Mulató-lénija* ~ *Mullató-lénija* — dombos erdő Miklósfá határában (Zala FN. 253/144.). 20. 1965–70: *Kis-mulató* — hegy, erdő. „A gróf vendégei itt mulattak.” Parádsasvár határában (MNYTK. 125. sz. 37/97.). 21. 1965–70: *Mulátó* — domb, erdő, Pétervására határában (MNYTK. 125. sz. 20/144.). 22. 1973: *Mulatódomb* — Szakáld (Borsod m.) határában (Magyar Nemzet 1973. IV. 18. 7). 23. 1981: *Mulató-völgy* — völgy, erdő. „Itt tartották a majálisokat.” A Sötétvölgy — a Szekszárd határában levő kedvelt kirándulóhely — része. (TolnaFN. 99/448.). Helyismeretem alapján is, újabbkori, a majálisokkal összefüggő elnevezés lehet.

Külön csoportosítom — elsősorban Szabó T. Attila páratlan értékű munkássága, gyűjtése és a helynév körül folytatott érdemes vizsgálata nyomán — az erdélyi *Malató* (~ *Mulató*) helyneveket. S azért is, mert még áll a dési *Malató*-n egy nagyszülői ház, amely családunkat igen szorosan kapcsolja e régi szép magyar helynévhez.

24. Dés 1613: *Malato* — városrész, 1671: *Malaton* (loc.) utza — a városon kívül, 1688: *Mulato* [?], 1725: Gulácsi uram *malatai* háza után való nyíl, 1742: *Malaton* (loc.) — levő ház, 1748: Mósa László úr *malato*i háza, 1769: a' *Malato* n.[evű] h.[elyben] a' régi Törvény Fához Menő Sikátor, 1882: *Malató* — városrész, 1926: *Mulatáu* (Mánzat nyomán, román nyelvű adat !), 1930 *Malato* [!] — belső [város] terület, *Mulató* — régi utca-név, 1937: *Malato* [!], *Mulatáu* (r.) — Dés város hegyen fekvő része, *Nagymulató-ucca*, *Nagymulató-uccai kút* (Szabó T. A.: Közép-szamos-vidéki határnevek. MNY. 28: 58–62, 123–5, 177–9, 251–5, 321–2; Dés hn.-i. Torda, 1937, 43. lap és 1–3. jegyz., 46 — az adatok időrendben összedolgozva !). — Családunk dési származású tagjai, a név ismerői mindig hosszú ó-val, *Malató*-nak ejtik és ejtették. 25. Almásmálom (Szolnok-Doboka m.) 1717: *Mulato* — szőlő, 1754: *Malátó* hegyben való kaszáló (Szabó T. A. i.m. 43. lap 3. jegyz., a szerző azon megjegyzésével, hogy mindkét esetben az etimologizáló hajlamú írődeák írta így a neveket *Malató* helyett.) 26. Magyarvalkó (Kolozs m.) 1699: A *malato* berke — tölgy és nyár erdő, 1754: in loco vulgo *malota* alatt nuncupato — szántó,

1771: az *Malata* alatt — szántó, 1797: A' *malota* alatt, A' *Malota* között — szántók, 1831: A *Malata* alatt, A *malata* oldalán, A' *Malata* között, A' *Malata* megett a Horgosban — szántók (Szabó T. A.: Kalotaszeg hn.-i. Kolozsvár, 1942. 102, 103, 104, 105, 107–8). 27. Ördögösfűzes (Szolnok-Doboka m.) 1769: *Mulató* oldal — a következővel lehet azonos, 1937: *Mulató domb*, *La mulatőu* (r.) — szántó (Márton Gy.: Ördögösfűzes hn.-i. Kolozsvár, 1944. 28).

XIII–XX. századi adatok

A *Monymalató* helynév és rövidült vagy eredeti, másutt csak *Malató* alakjában (lásd Gy. 1²: 545) — mint bemutattam — aránylag elég gyakori helynév az egész magyar nyelvterületen, s további gyűjtéssel szaporítható is. Úgy látom, hogy a *Mulató* (hegy, domb stb.) élőnyelvi adatok, kivált történeti előadatokkal igazolva, elég bátran idevonhatók. Mint értelem és jelentéstvesztett helyneveinkkel gyakran, szinte törvényszerűen megtörténik, a népnyelvi magyarázat gyakorolta hatást látjuk rajta (s talán ez tükröződik már néhány későbbi írásbeli adatban is).

A *Monymalató* helynév első tagját a m. *mony* 'tojás' szóval (TESz. 2: 953) egyeztetem; s értelmét a helynévben 'madár, teknősbéka tojása' jelentéssel határozom meg. Helynévben is előfordul a m. *mony* 'madártojás' szó. A Komárom megyei Nagymegyertől kb. Ny-ra a Csiliz völgyében feküdt Fír vagy Fírmonya helység (1380: in poss. . . . fyur al. nom. fyurmonya MNy. 10: 79; 1397/397, 1397/400, 1397/406: poss. Fyr al. nom. Fyrmonya Dl. 8237, 8526, 8527 > Cs. III, 499, illetőleg ZsigmOkl. 1: 4843, 4857 st.). A név első tagja a m. *fürj* 'Coturnix coturnix L.' madár neve, a második része a m. *mony* 'tojás' szó birtokosragos alakja. A helységnév értelme: 'fürjtojása'. Ennél nehezebb a névadás indító oka. Miért nevezték el egy helységet „fürjtojása” néven? Az EtSz. 2: 685 alatt „Fürjtojás vagy Fürjmony 'fejér szőlő, ez is tokaji'” értelmezése aligha vonható ide.¹

¹ Megállapításomat megtámogatom a következő finn adattal. Nissilä Vilmos, Die Dorfnamen des alten lüdischen Gebietes (Helsinki, 1967) c. munkája 55–6. lapján ismereti *Munjärvi* község nevét. A nevet magyarázva a lüd *munida* 'Eier legen' igére és a finn *muna* 'tojás, elsősorban madártojás' főnévre hivatkozik. Elmondja továbbá, hogy „Der

Megerősíti a *mony* 'madár, (teknősbéka) tojása' jelentés magyarázatomat az, hogy Jászladány határából — Pesty F. gyűjtetése nyomán — a következőket tudjuk: 1864: Tó [:] *Monyas* vagy szégyen tó, némelyek Mónos tónak is nevezik. (Bognár A.: Jászok. Pesty F. kéziratosa helynévtárából. Kecskemét—Szolnok 1978. 16.40). Az eufemisztikus értelem felé való eltolódása a *mony* szónak névváltozást, illetőleg névátértelmezést váltott ki. (Vö. az ugocsai *Deákfalva* > *Gyátfalva*, majd téves vonatkozásba hozása a *gyakik* igével, egyházi intézkedésre a *Nevetlenfalva* elnevezést kapta).

A *Monymalató* helynév második tagját és a *Malató* helynevet a TESz. 2: 973 — ?-lel ugyan — a *mulat* igével azonosítja. Alábbiak szerint, a kérdőjelet óhajtom a helynév mellől elmulatni.

Erdemes felfigyelni Horger Antal (MSzav. 124) *mulat* szónk körül tett vizsgálatára. Így fejtegeti elgondolását: „Az időt valahol *mulatni*, *elmulatni* azonban rendesen egyértelmű az ott való tartózkodással, s ezért *mulat* azt is jelenthette, hogy 'időzik, tartózkodik'.” Igen jó érzékkel idézi Haller Hármashistóriájából: „[Egy kígyó, fiait felnevelvén, a mezőre viszi ki őket;] amíg oda [=ott] *mulat*, egy nagy varasbéka elfoglalja fészketét.”

Mit is fejteget Horger? Azt, hogy a *mulat* 'időzik, tartózkodik' jelentésben élt. Vagyis *mulató* a.m. 'időző, tartózkodó'. *Monymalató* tehát 'a tojás időző, tartózkodó', a *Malató* 'időző, tartózkodó' helyet jelent. Hol is időzik, tartózkodik a tojás? Mind a madarak fészkeiben, fészkelőhelyek fészektelepeiben, mind bizonyos hullók (elsősorban a teknősbéka!) tojásköltőhelyein található tojás tömegesen. Ez egyrészt olyannyira jellemző lehet, hogy a természetes táj jól megfigyelőjét ezzel kapcsolatos névadásra készíti.

Lápvídek homokhátságai — például a somogyi Baláta-tó környéki homokhátságon 1945 tűző nyarán — jobb teendő híján magam is hosszasan megfigyeltem — néha fehér lenek a rókáktól a homokból kikapart, elfogyasztott teknősbéka tojások fehér, bőrszerű héjától. Adataink közül elsősorban gondolok az 1212. évi kopácsi lápvídek *Monymulató* helynévre, a szabolcsi Nagyhalászi *Malatóhalom* nevére. Mindkettő jelentős élőhelye a teknősbékának. Győrffy György viszont igazolta a síkvidéki (Márokpapi) *Monymalató* > *Malató* névrövidülést. Gondolom, hogy feltételezhető ez Nagyhalászi adatára is, honnan Kiss Lajos (Régi Rétköz. Bp., 1961. 243—4) a tojásszedést és a teknősbéka-fogást ugyancsak emlegeti (vö. uo. 134, 136 is Ibrányból).

Sokkal gyakoribb lehetett azonban a madarak kedvelt napsütötte, naptűzte homokon levő fészkelőhelye. Az ilyen feltűnő, lármás költőhely — amely a gyűjtőgető életmód tojásszedőhelye is lehetett — szintén alkalmas a *Monymulató* névre. Sőt gondolhatunk arra is, hogy egyes madárfajok csoportosan fészkelnek, vagy csak megtelepedve 'időznek' egyedül álló vagy egymáshoz közel álló száradó fákon, facsoporton. Erre például — a ma már nem élő — iharosi *Mulatófai* csonka, *Mulatófai* dűlő helynévben rejtőző *Mulatófa* 'időzőfa, tartózkodófa' megnevezés ad bizonyosságot.

Régi — szabályszerűen alakult — *Malató* helyneveink értelmüket veszítve, a közérthető *Mulató* alakot öltötték. Mégpedig nemcsak magyar ajkon, hanem az erdélyi románban is. Ehhez az erdélyi román *mulătui* ige (< m. *mulat*, lásd Tamás: UngElRum. 555) megfelelő támogatást nyújt. Kézenfekvő azután, hogy az újabb, értelmesült *Mulató*

Name kann auf das in der frühen Wirtschaft wichtige Sammeln von Vogeleiern zurückgehen, zu welchem Zweck Nistkästen gebaut wurden.”. Elmondja továbbá, hogy a finn *muna* főnév a helynévanyagban általános. Egyízben — éppen Nissilä adatai nyomán (M. Nyelvtud. Társaság 1971. május 4-i szaksztályülésén) már rámutattam a magyar—finn helynévanyag összehasonlításának fontosságára. Most is úgy látom, érvényesíthető.

alakot öltött helynevekhez a mai *mulatás* fogalma kapcsolódik, néha élénk fantáziára valló mesével.

Külön kell foglalkoznom a két korai (1224, 1257), három oklevélben is fennmaradt vasi (~ kemenesaljai) *Mugmuloch* [o: *Mugmulotho*], illetőleg erdélyi *Mugmalatho* ~ *Mugmalatho* helynévvel. A nevet *Mögmulotó* ~ *Mögmulató*-nak olvasom. A 'hegy vagy más helyrajzi tényező mögött fekvő földterület', jelentésű *meg* ~ *még* ~ *mög* térszíni forma névvel (vö. Árvay J.: A tfn.-i Kalotaszegen. MNy. 4: 32) azonosítom, bár kétségtelenül szokatlan ma a név első tagjakénti előfordulása. Szokatlan, de nem páratlan. Az OklSz. ismer rá adatokat, például: 1276: *Mugsar* és *Eleusar*, 1346: *Muggudurpataka* (OklSz. 670), amelyet következő kalászlással toldhatok meg: 1320: *Mugtho* al. nom. Kuzdiur (ZichyOkm. 1: 184), 1363: *Meughtou* (uo. 3: 246, 248), 1393: *Meegthou* (uo. 4: 508), 1411: *Megto*, *Megtho* (uo. 6: 118, 120). — Úgy vélem, itt a *mög* szónak 'hátsó (1536), hátsó (1828)' értelmezést adhatunk, amit az együttesen előforduló *Mögsár* és *Elösár* helynévpár jól biztosít. Ha a TESz. (2: 970) ily nyíltan ki nem is mondja, így ír: „az eredeti jelentés feltehetően 'valaminek a háta, möge, valami mögött levő rész lehetett'”. Ezt a régi értelmet őrizhetik a történeti „*Mög*-” kezdetű helyneveink első tagja.

Helynevünket végeredményben 'hátsó, hátsó *Malató*'-nak értelmezem. Igen jelentős ez, mert Erdélyből — ezek szerint — eddig csupán *Malató* helynevek ismertek.

Most, hogy a m. nyelvterület teljes területéről kimutattam a *Monymalató* ~ *Mögmalató* ~ *Malató* helyneveket, maradt még megoldandó — s nem is kis számban! Ugyanis a *mulató* > *malató* szó számos területen önállóan helynevet alkotott. Mi lehetett a névadás indító oka? Már kifejtettem, hogy *Mulató* ~ *Malató* helynevünk értelme 'időző, tartózkodó hely' lehetett. Időzni (1683), tartózkodni (1663—1711, 1677) — nyelvünk értelmezése szerint — csak mozgásra képes élőlény tud. Meglátásom az, hogy a természetes tájban az időző, tartózkodó helyét elsősorban azoknak az állatoknak figyelték meg — és nevezték el —, amelyek a vadászat tárgyai voltak. Illetőleg amelyeknek ilyen — állat-élettani — tulajdonságuk is van. Ezek pedig elsősorban a nagyvadak, a szarvas, az őz és Erdélyben ide vehetjük még a kipusztult, határain meghajszolt bölényt. Ez állatok közismert tulajdonsága, hogy vissza-visszatérnek bizonyos kedvező (déliverő, meleg) oldalakra, kedvelt helyekre, különösen télen és tavasszal, hol a hó is hamar eltakarodik, és korán táplálékra is lelhetnek.

Ismerjük e megfigyelést és helynévadást más módon is: 1208/359: *Uadit ad Wodmege*, 1342: *Zaruashomok*, 1381: *Farcasallou*, *Farkasalloya*, 1384: *Keselyewkewltewhygh*, 1386: *In monte Vadlegelew*, 1409: *Rouazlyuk* (OklSz. 1045; ZichyOkm. 2: 36, 4: 182, 201, 281, 5: 584 stb.).

Az erdélyi adatokon kívül erre mutat Gyöngyöstarján, Kup (a Bakonyban!), Parászasvár, Recsk stb. határában élő erdővidéki *Malató* ~ *Mulató* helynév is.

Szabó T. Attila (Dés hn.-i. Torda, 1937. 43) a dési *Malató* helynévvel kapcsolatosan Bátky Zs. névfejtésére mutat (MNy. 10: 277, Föld és Ember 1922: 164), aki először a szláv eredetű *malát* ~ *malád* szónkkal rokonítja [Bátky ez adata elkerülte figyelmemet, amikor „Malogya” cikkben — Nyr. 91: 65 — veszádtem a *malát* ~ *malágy* tájszónkkal!]; később Bátky helyesen a m. *mulat* szóval azonosítja, s ennek tévesen — először csak 1748-ból ismert — 'mulattat, szórakoztat' értelmével (TESz. 2: 973) magyarázza.

Szabó T. Attila is első ízben (MNy. 28: 61) *mulat* igénnel, de helyes értelmezéssel vélelmezte, később Dés helyneveit tüzetesen feldolgozó jeles munkájában elhárítja előző véleményét a dési *Malató* helynévvel kapcsolatban. — 50 évvel Szabó T. Attila korszakalkotó névtudományi munkásságának megkezdése után, 10—15 évi adatgyűjtőge, tés, régebbi állat-élettani megfigyeléseim felhasználásával teszem le, első véleményét állásfoglalását megerősítendő, kis eszmefuttatásomat.

Reuter Camillo

Szélhámos. Ez a szó nyelvünk azon szavai közé tartozik, melyeknek nemcsak eredete, hanem valódi jelentése nincs tisztázva. E bizonytalanság fő oka az összetétel első tagjának több jelentésű mivolta. A közgondolkodás a szó első tagját inkább 'ventusként', míg a nyelvészeti konszenzus inkább 'latusként' értelmezi. Ez utóbbi értelmezés elsőként Pázmánynál,¹ nyelvész körökben pedig először Kresznericsnél² lehet meg, ki is az általa elvont *s z é l h á m s z ó t h e l c i u m l a t e r a l e* alakban fordítja. Simonyi³ és Gombocz,⁴ Szinnyi⁵ és Szarvas⁶ egyaránt azt bizonygatja, mégpedig meggyőzően, hogy szavunk 'csaló' jelentése (mely a köznyelvben már ekkor általános volt) csak nyelvi vagy nyelvészeti tévedés eredménye. Tóth Béla oldja meg végül a csomót, mikor egy nagylelkű gesztussal magára vállalja a 'Schwindler' jelentés elterjesztőjének szerepét.⁷ Bizonytalan adata szerint ugyan „a Királyhágón túl *c s a l ó* értelemben használják a szót”, de a köztudatba mégis az ő bűnéből került ez a jelentés, amiért a közönség szíves elnézését is kéri.⁸ Ha Tóth Béla túlzó közlését nem is, de a Pázmány-szövegre támaszkodó véleményeket végül is elfogadta a tudomány: a TESz. is azon a véleményen van, hogy a „szélhámos” voltaképp „lógós ló”, tehát a szélső hamba fogott ló, amelyik — minthogy a szélen fut — nem húz eléggé, azaz „lóg”. A *s z é l h á m* pedig, már ha van ilyen egyenlő a *h e l c i u m l a t e r a l e*-vel.

A fentiekben kifogásolható egy s más. Például, hogyan terjedhetett el a 'Schwindler' jelentés ilyen széles körben? Én, a magam részéről nem hiszem, hogy Tóth Béla a köznyelvre bármiféle hatással lehetett volna. Kertész⁹ pedig 1922-ben megjelent könyvében már így ír: „a szélhámos szót a népnyelv *s z e l e b u r d i*, *u g r i f ü l e s* jelentésben használja, a bolondos időre is alkalmazza: Ej, de *s z é l h á m o s* idő van!” A húszas évekre tehát már(?) az idővel hozzák kapcsolatba és 'megbízhatatlan' értelemben használják szavunkat. Összefoglalva az eddigieket: a „lógós ló” *e l m é l e t é v e l* szemben áll a *t é n y*, hogy a köznyelv a szélhámost valami csalófélnének tartja.¹⁰

A másik probléma maga a szó. Ha ugyanis van *s z é l h á m o s*, kell lennie *s z é l h á m*-nak is. Ilyen szó pedig a magyar nyelvben nincs és nem is volt!¹¹

Mindezek mellett sem mertem volna szembeszállni Pázmány nyelvérzékével és a sok kiváló nyelvessel, ha kezembe nem akad Olaus Magnus (Olof Stora, 1490–1558) svéd tudós *De Gentibus Septentrionalibus* (Roma, 1555.) című műve, ahol a következőket olvastam:

¹ Pázmány: Kal. 641.: „Az csudák dolgában közép úton kel járnunk, hogy két szélhámos tévelygéstül magunkat meg-óltalmazhassuk” NySz. I: 1295).

² Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal I–II. Buda, 1831–32.

³ Nyr. 37: 414.

⁴ MNy. 7: 103–4.

⁵ Nyr. 22: 277–8.

⁶ Nyr. 22: 327–9.

⁷ Nyr. 22: 421.

⁸ Uo. Tóth Béla azt állítja, hogy a 'szédelgő' értelem az ő találmánya. Egy bizonyos Inczédi nevű újságíróval találták ki és a Függetlenség nevű újságban tették népszerűvé, hogy helyettesítsék a német Schwindler szót. Inczédi, szerinte, a szót ilyen értelemben egy „erdélyi embertől” hallotta.

⁹ Szókámondások. Bp., 1922. 32–3.

¹⁰ A lógós ló már csak azért sem lehetett „csaló” és munkakerülő, mert régente még a kocsis is rajta ült. Nehezebb volt tehát neki még a rudasnál is.

¹¹ Az életben nem találkozhatunk a *s z é l h á m* szóval, legfeljebb tréfás szóhasználatban. Szinnyi tájszótára mégis közli a *s z é l h á m* szót 'svindlerség' értelemben (Félegyháza). A Czuczor–Fogarasi-ban nincs meg a *s z é l h á m o s* sem, de a *h á m* címszó alatt, ennek fajtái közt szerepel a *s z é l h á m* is, ezzel az eléggé homályos értelmezéssel: „mely a ló két oldalát takarja”. Mindez azonban nem teszi a *s z é l h á m*-ot élő szóvá.

„Solebant aliquando Finni inter ceteros gentilitatis errores negociatoribus, eorum littoribus, contraria ventorum tempestate impeditis, ventum venalem exhibere, merce deque oblata, tres nodos magicos non Cassioticos loro constrictos eisdem reddere, eo servato moderamine, ut ubi primum dissolverint, ventos haberent placidos, ubi alterum, vehementiores: at ubi tertium laxaverint... saevas tempestates se passuros... (esse)”.

(A finnek, egyéb pogány tévelygéseik mellett, a partjaikra vetődött és a szélviharok miatt útra kelni nem tudó kereskedőknek olykor eladásra szokták kínálni a szeleket, s miután pénzüket megkapták, egy olyan gyepőt adnak cserébe, amelyre három mági-kus... csomó van kötve, avval a használati utasítással, hogy ha az elsőt bogyozzák ki, enyhe szelekhez jutnak, ha a másodikat, hevesebbekhez, ám ha a harmadikat oldják meg... vad viharokat fognak elszenvedni...)¹²

A jó Olaus hozzát teszi, hogy a finnek a keresztség fölvétele óta már nem élnek e varázslással — nyíltan.

A részletet egyébként idézi J. Wierus is, De Praestigiis Daemonum c. fűművében.¹³

A finn rokonaink által üzött „szélhámosság” valóban szélhámossal történt a szöveg tanúsága szerint. A *lorum* ugyanis, ennek bármelyik latin — magyar szótárban utána lehet nézni, ’lószerszámot, gyepőt, kantárt, hámot’ egyaránt jelenthet, a szövegben pedig minden olyan szerszámot, amellyel a szeleket meg lehet „zabolázni”. Ez pedig mi lehet más, mint a rejtélyes „szélhám”; nem „helcium laterale”, hanem „lorum ad ventos vendos”.¹⁴

A megoldás azonban nem csak ez. Itt két szóval állunk szemben. Az első *szélhám* a ’lógós ló’ (*szél* = ’latus’). Pázmány tehát ezt a szót használja ’szélsőséges’ értelemben. A második *szélhám* az a varázsló, aki — talán még itt a Kárpát-medencében is — hámra, hámra fogva árulta a szeleket (*szél* = ’ventus’). Mivel pedig e varázslat többnyire nem vált be, a *szélhám* szóból *szélhám* lett. Két azonos alakú, de eredet és jelentés tekintetében különböző szavunk volt tehát, amelyek közül az egyik, a homonímia segítségével, kiszorította a nyelvhasználatból a másikat. A nyelvészek és nyelvhasználók zavarát ez a kettősség okozta, mégpedig azért, mert nem ismerték föl, hogy a két jelentés nem egy, hanem két szóhoz kapcsolódik. Úgy gondolták, jelentésfejlődésről van szó, pedig nem evvel, hanem az egyik *szélhám* szó kihalásával álltak szemben.

Lehet, hogy érvelésem nem meggyőző. A szöveg azonban mindenképp érdekes és még érdekesebbé tenné bármely magyar néprajzi párhuzam. Kérem tehát mindazt, aki a néprajzban jártas, segítsen nekem e szélhámosság tisztázásában.

Magyar László András

A frisbee-től a dobójáték-ig. A *frisbee* vagy *frisby* egy közkedvelt amerikai játékszer bejegyzett márkanéve. Általában 20 – 25 cm átmérőjű, színes műanyag korong. Alakja hasonló egy olyan lapostányérhoz, melynek körülbelül 1 cm magas függőleges pereme van. A megfelelően eldobott frisbee (angolos kiejtése: frizbi) szépen repül a levegőben. A frisbeezésnek számos módja van, attól kezdve, hogy két ember bizonyos távolságról egymásnak dobálja a korongot, mintha labdázának, a különféle kiszorító csapatjátékokon át

¹² Olaus Magnus: De Gentibus Septentrionalibus I(III)18. A részletet a saját fordításomban közlöm. A kihagyások tőlem (M. L. A.).

¹³ Opera Omnia. Amsterdam, 1660., 117. 10. c.

¹⁴ A szelek kibocsájtása gyakran kezdődik a mitológiákban valaminek a megoldásával, kinyitásával. I. Aeolus ~ Aiolosz szélisten tömlője, Aeneis I. 52, vagy gondoljunk az Odüsszeiára, Kalevalára.

a távdobó versenyekig, melyek megnyeréséhez általában 100 méternél is messzebbre kell elhajítani a „repülő csészealjat”.

A szó keletkezésének története az Oxford English Dictionary szupplementuma szerint a következő: 1957-ben a californiai San Gabrielben levő Wham-O Manufacturing Company dobta piacra az első frisbeeket. A Wham-O egy Fred Morrison nevű Los Angeles-i építkezési felügyelőtől vette meg a tulajdonjogot, akit viszont a Connecticut állambeli Bridgeport város Frisbie nevű péksége által forgalmazott különféle „pie”-ok, azaz piteszerű sütemények, repítésre is alkalmas köralakú pléhtányérai inspiráltak a játék megalkotására. Morrison az OED/S által idézett forrás szerint a jogi problémák elkerülése végett megváltoztatta a pékség nevének helyesírását.

Az új angol szavakat precízen regisztráló The Barnhart Dictionary of New English 1963 – 1972 első adata a szóról 1968-ból való. Az 1980-ban megjelent The Second Barnhart Dictionary of New English külön szócikket szentel a *Frisbee golf*-nak (‘a golfhoz hasonló játék, de golflabda és golfütők helyett frisbeeevel játsszák’) és a „repülő futballnak”, vagyis az *airborne soccer*-nek, ami a szótár meghatározásában ‘a labdarúgáshoz hasonló játék, melyben labda helyett egy Frisbeet használ a két héttagú csapat’.

A 70-es évek végén Magyarországon is lehetett már látni néhány frisbeező gyereket az utcán s a parkokban, de a *hajítókorong* (ahogy az 1976-ban megjelent Angol – Magyar Nagyszótár magyartítja a frisbeet) egyáltalán nem tartozott a népszerű játékok közé. Amikor 1979. nyarán megkérdeztem néhány frisbeező kőbányai gyereket, hogy mi az, amit dobálnak, ilyen válaszokat kaptam: *repülőtányér; bumeráng, de nincs magyar neve; hajiga*. Ez utóbbinak igéje is keletkezett: *hajigázni*.

Pusztán üzleti szempontból vizsgálva érdekes, hogy ez az Amerikát pillanatok alatt meghódító és feltalálóját egycsapásra milliommossá tevő játékszer nálunk igen lassan terjed. Ha nem tévedek, 1982. márciusáig kellett várnunk, amíg egy magyar vállalat, a mosonmagyaróvári Műanyagfeldolgozó és Kefegyártó Vállalat piacra dobta az első hazai frisbeeket. A tájékoztató szerint a nevük: *dobójáték*. A *dobójáték-tájékoztató*-n (ez a címe annak a nyomtatott cédulának, amit a magyar frisbeeevel adnak) azt olvashatjuk, hogy „A korong célbadobható, eldobóhoz visszatéríthető, repíthető attól függően, hogy eldobáskor perdítve, vagy csúsztatva van hajítva. A mindenkori szélirányt figyelembe kell venni. A dobólap csak lapjával dobható, élre állásnál erős irányváltoztatást végez”.

Ha van államilag forgalmazott *dobójáték*, akkor előbb-utóbb lennie kell maszek dobójátéknak is. Budapesten a Kecskeméti utca egyik trafikjában 1982. májusában árultak egy *Free BLIS* nevű, „anyagában festett, hőre lágyuló anyagokból készített műanyag sportjátékot”. A csomagolásán levő felirat szerint egy budaörsi kisiparos gyártja ezt a játékot, melynek átmérője 5–6 cm-rel nagyobb az átlagos frisbee-énél, s alakja is eltér attól annyiban, hogy a korong közepén kb. 10 cm átmérőjű lyuk van, s a peremén is kétforintos nagyságú lyukak találhatók. A *Free BLIS* tehát nemcsak nevében, hanem alakjában is különbözik az eredeti amerikai *Frisbee*-től. Hogy gyártója, a budaörsi kisiparos miért ezt – a *Frisbee*-re kétségtelenül hasonlító – álangol nevet választotta portékájának, nem tudjuk. Mindenesetre eljárása hasonlít azon kisiparosainkéhoz, akik a maguk készíttette farmernadrágokra a márkás amerikai farmernadrágok címkéihez „a megtevesztésig hasonló” címkéket varrnak. Ezeken a címkéken például *jeans* helyett *jean's* áll, ami „nyilvánvalóan” más mint a *jeans* (ha esetleg valaki egy márkanev jogtalan használatát firtatná), de a két szó ugyanakkor eléggé hasonlít ahhoz, hogy a gyanútlan s angolul nem tudó vásárló megvegye a magyar farmerimitációt.

Kontra Miklós

Ferenczy Géza: Magyarán. Szerkesztette: Elekfi László.

Tankönyvkiadó, 1980. 339 oldal

*Nyolcvan évvel ezelőtt született
kiváló nyelvművelőnk emlékének*

Nyelvművelőnk 1967-ben elhunyt nesztorának, Nagy J. Bélának válogatott tanulmányait és cikkeit Egy emberöltő nyelvünk védelmében címmel Ferenczy Géza rendezte sajtó alá 1968-ban. Az ő posztumusz kötetének is bizvást adhatnók ugyanezt a címet. Bár pályafutásuk különbözik, nyelvművelő munkásságuk sok párhuzamot mutat, és rokonságba kapcsolja őket. Voltaképp mindketten más irányból és területről érkeztek a nyelvművelő tevékenységhez — Nagy J. Béla a pedagógiai irodalomnak volt kitűnő munkása, Ferenczy pedig könyvtáros — de „főhivatásuk” mellett korán kezdik őket foglalkoztatni nyelvhelyességi kérdések. Cikkeiket egyidőben is közli a Magyarosán. A filológus lényegi tulajdonságán, a széles körű tudáson és a megbízható alaposzágon kívül nyelvművelő módszerükben is van közös vonás: Nagy J. Bélát nagyszerű pedagógiai képessége avatta a nyelvi népszerűsítés mesterévé is, Ferenczy pedig — bár iskolában nem működött — szenvedélyesen szeretett tanítani, ismereteket átadni, problémákat megvilágítani: így élte ki tanári hajlamát és tehetségét.

Egyéniségük rokon vonásaiból következik, hogy munkásságukban is sok a párhuzamosság: mindkettejüket vonzották az élet fölvetette nyelvhasználati kérdések; átértékelték a gyakorlat igényét, és vallották e téren az „aprómunka” fontosságát; a nyelvi, tények gyökereinek feltárásával igyekeztek homályt és babonákat oszlatni, hiteles, józan, korszerű tájékoztatást adni a helyes használatra. Nagy J. Bélának inkább volt módja hosszú pályafutása alatt, hogy elvi kérdésekkel is foglalkozzék; Ferenczy idejét és munkaerejét meglehetősen szétaprózták a kényszerű napi feladatok, sürgető tervmunkák, amelyekben hivatásos nyelvész korszakában részt vett. De folyton erjedt benne nagyobb, önálló művek szándéka: mint Elekfi írja az előszóban, nagy anyagot gyűjtött egy korszerű szerkesztéstanhoz, s tervet készített Arany János nyelvészeti és stilisztikai írásainak kritikai kiadásához, ill. feldolgozásához. Erről tanúskodik a tárgyra vonatkozó gondolatait előre vető nagyobb tanulmánya: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője (a kötetből hiányzik).

Mint a bibliográfia 819 tétele mutatja, nem volt könnyű dolog a válogatás. Elekfi elsősorban a napi- és hetilapokban, különféle szakfolyóiratokban megjelent, nehezen hozzáférhető cikkeket gyűjtötte össze, ill. közülük is azokat, amelyek változatlan időszerszerűségük folytán jelentősek. A Nyelvőr közölte írásokból gyéribben merít — nyilván a folyóirat közkeletű voltára gondolva —, pedig ez volt Ferenczy munkásságának egyik fő tere 1954-től. Különnyomatból vagy kötetből sem vesz át közleményt Elekfi — elvben, de elvétele ilyen is találunk. S ha már akad kivétel, sajnáljuk, hogy mellőzte például a vitatott, de Ferenczy fölfogására és módszerére jellemző Levél, lap, oldal c. tanulmányt (Nyr. 1955.), A fogalmazás néhány kérdése c. fejezetet a Magyar Nyelvhelyességből (1957.), amelyben szerkesztéstan-stilisztikai elveinek néhány gyakorlati tanulságát és tanácsát fejti ki, Kosztolányi, a magyar nyelv művelője és művésze c. évfordulós méltatását (Nyr. 1956. és Iskolai nyelvművelő, 1959.) és már említett Arany-tanulmányát

(Nyr. 1957.). Igaz, ez utóbbiak talán nehezen illeszkedtek volna a könyv kialakított fejezeteibe.

A válogatás anyaga ugyanis hat tárgykörbe rendeződött: 1. a nyelv művelés közösségi szerepe, 2. szóhasználat, 3. szó- és alakváltozatok, szójelentés, nyelv és logika (e fejezet eléggé vegyes, nem különül el határozottan az előzőtől), 4. fogalmazás, 5. helyesírás, 6. kiejtés. Már e fölsorolás is mutatja Ferenczy változatos érdeklődését, de az egyes írások még inkább jelzik szerzőjük ismereteinek sokoldalúságát, aki orvostanhallgatóként kezdte, tanári oklevelet és bölcsészdoktorátust szerzett, volt könyvtáros, egyetemi lektor, szótáríró, lexikonszerkesztő, s tudáshorizontja a természettudományoktól a zenéig ívelt.

Nyelv művelő felfogását és módszerét többé-kevésbé meghatározta tudományos fölkészülésének és indulásának kor-bélyege: a régi irányzat neveltje volt, német szakos tanár lett, s több mint két évtizedig élt Bécsben. Azt lehetne ebből, hogy munkássága germanizmusközpontú, s arra a paradoxonnak ható régi elvre épült, hogy csak az tud igazán magyarul, aki a német nyelvet is jól ismeri. Ferenczy azonban nem lett minden szóban németességet szimatoló és üldöző, megszállott purista — tudása és józansága megóvta ettől. Idegennyelv-ismerete pozitív hatású volt: abban segítette, hogy az állandó kettősség sugallta ösztönös összehasonlítóssal tudatossá váljék benne nyelvünk szelleme és jelleme, erősítve tiszta és mély gyökerű nyelvérzékét. Ilyen fölkészültséggel is hitvallása volt, elsősorban magára értve a könyv élén álló mottót: „Tanuljunk holtig magyarul !”

A könyv anyagán végigtekintve, két fő sajátosság látszik jellemezni Ferenczy nyelv-művelő munkásságát: az állandó éber, izgatott figyelem a nyelv alakulása, a fölbukkanó új jelenségek iránt és a vizsgálatukban, minősítésükben megnyilvánuló alaposág, lelkiismeretesség. Az elsőt példázzák az olyan cikkek, amelyekben szinte rögtön regisztrálja, magyarázza és értékeli a születő új szókat, kifejezéseket, nyelvi divatokat (pl. *kultúr-, szanal, tinédzser, göngyöleg, ürügyén, kivált, pékbolt*). Ami pedig alaposágát illeti, legkisebb cikkéhez is hatalmas anyaggyűjtést végez, igazoló példák sorát vonultatja föl, nyomos érvekkel bizonyít, s ezek közt nagy súlyt kap a nyelvtörténet tanúsága.

Széles körű tudásanyag, világos okfejtés és meggyőző erő jellemzi tehát Ferenczy nyelv művelő tevékenységét, amely elsősorban a nyelv védelmére, értékeinek megőrzésére és ápolására irányul. Friss, termékeny ötleteivel azonban a nyelv gazdagítást is szolgálta (pl. 1957-ben a *szélesvásznú* film elnevezés ajánlásával), a pozitív nyelv művelést pedig részben mintaszerűen megírt cikkeivel, részben a helyes fogalmazás és szerkesztés kérdéseinek megvilágításával segítette. Remek stílusérzéke érvényesült minden megnyilatkozásában, különösen közönségszolgálati válaszaiban, népszerűsítő cikkeiben és a rádió Édes anyanyelvünk rovatának készített előadásaiban. Kitűnő ismeretterjesztő volt: magyarázatait az előszó vonzó közvetlenségével, színes fordulatossággal bontja ki.

Volt benne azonban bizonyos fokú pedantéria is — ámbár ez filológiai kellék, sőt erény —, amit például a helyesírási kérdések iránti érdeklődése mutat. A született pedagógus makacs, de türelmes kitartásával tér vissza újra meg újra ugyanazokra a témákra, nem röstell szólni már unalomig tárgyalt, mégis lépten-nyomon ismétlődő, kiirthatatlannak látszó hibákról. Ha kell, szenvedélyesen vitázik a maga igazáért, s hogy meggyőzzön másokat. A tanáros vonásokat azonban szerencsésen ellensúlyozza derűs kedélye, szellemes vagy csipkelődő humora, mely szinte csevegéssé oldja mondatait, fölvillantva a nyelv bujkáló játéklehetőségeit. (E hajlama készítette, hogy ötletes-tréfás nyelvi cikkeket írjon a Ludas Matyiba is.)

Termékeny és fáradhatatlan munkásságának tükrö az a félszázadot felölöl bibliográfia, mely 64 sajtótermékben, időszaki és gyűjteményes kiadványban megjelent írásainak jegyzékét tartalmazza. A gondos összeállításhoz csupán két technikai jellegű meg-

jegyzésünk van: a napi- és hetilapoknál a kelet föltüntetése volna kívánatos, ugyanazon tárgy ismétlődő feldolgozására pedig utalásokkal lehetett volna felhívni a figyelmet.

A részletes szó- és tárgymutatón kívül Elekfi László munkáját dicséri a kötet szerzőjéhez méltó, emléke előtt tisztelgő előszó is. Fölvázolja benne Ferenczypályafutását, jellemzi egyéniségét, és értékeli nyelvvelő munkásságát. Helyét kijelölve, megállapítja, hogy eleven érdeklődése és korszerűségigénye mellett is lényegében megmaradt hagyományörző nyelvvelőnek: „ő a nyelvvelők nemzedékének utolsó nagy egyénisége” (9). Hivatásának nemes lelkesültsége azonban fölébe tudott emelkedni a meghaladott hagyománynak; a szavak értő használatjáról, a szó hitelét éreztető íróról szólva pedig önkéntelenül az eszményi nyelvvelőt, önmagát is jellemzi: olyan egyéniség, „aki testestül-lelkestül benne él a nyelvközösségben, a beszélt nyelv valóságában, akit csak nevel és tanít és ihlet, de nem szakít el ettől a realitástól, nem rokkant mesterkéltté a betű” (Magyar nyelvhelyesség 377).

Kovalovszky Miklós

Tolna megye földrajzi nevei

Vadas Ferenc vezetésével gyűjtötték a Tolna megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító: Ördög Ferenc és Végh József. Közzétette: Hajdú Mihály, Király Lajos, Ördög Ferenc, Rónai Béla, Szabó József, Vadas Ferenc. Szerkesztette: Végh József, Ördög Ferenc, Papp László. A német nyelvi átirást lektorálta Hutterer Miklós. Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó. 842 lap. Megjelent Tolna megye Tanácsának támogatásával.

1927-ben a magyar nép anyagi műveltségének kiemelkedő tudósa, Györffy István keserűen panaszolta fel a magyar földrajzinév-gyűjtés siralmas állapotát: „Minél inkább előtérbe tolu a tulajdonnevek vizsgálatának fontossága, annál szomorúbban látjuk, hogy helyneveink még ma sincsenek összegyűjtve és kiadva. Mintha a hely- és személynév a magyar nyelv mostoha gyermekei volnának! A közzétételeket a szótárak egész sora őrzi. Szakemberek szótározzák a régebbi és jelenkori irodalom nyelvványagát. A helynevek rendszeres gyűjtése dolgában pedig Pesty Frigyes 1864. évi gyűjtése óta alig történt valami” (MNy. 23: 111).

Györffy István jogos panasza nem maradt a pusztában kiáltónak szava. Akadtak szakemberek, ha nem is mindjárt, hanem hosszú évek vagy évtizedek múlva, akik hozzáláttak a magyarlakta tájegységek földrajzi neveinek összegyűjtéséhez, a gyűjtés irányításához. A kezdeményezés érdeme a kolozsvári Szabó T. Attiláé. 1942-ben közzétett, „Kalotaszeg helynevei” című könyvében gazdag élő és történeti helynévanyagot mutatott be, példát adva a gyűjtés módszerére és a gyűjtött anyag elrendezésére egyaránt. A következő nagy lépés az volt, hogy szakképzett nyelvészek irányításával egy-egy megye (vagy járás) pedagógusai elvállalták megyéjük (járásuk) földrajzi neveinek összegyűjtését. Zala megye volt az első, amely az így összegyűjtött anyagot 1964-ben közzétette. Zala megye nyomán, a zalai példa megtermékenyítő hatására hamarosan sorjázni kezdtek a kisebb-nagyobb járási és megyei kötetek (Polgári járás, Egri járás, Somogy megye, Füzesabonyi járás, Hevesi járás stb.). S közben állandóan finomodtak, tökéletesedtek a gyűjtésnek és a közzétételnek a módszerei is. A kataszteri térképeknek és Pesty Frigyes gyűjtésének a bevonása bizonyos történeti perspektívát adott a frissen gyűjtött helynévanyagoknak. Értékes újítást jelentett a Somogy megyei kötetben a megyében használatos földrajzi közneveknek önálló fejezetben való bemutatása.

S most itt van előttünk a tizenkilenc megye közül egy újabbnak a pompás kötete: Tolna megye földrajzi nevei (a továbbiakban: TMFN.).

A földrajzi nevek összegyűjtése tekintetében Tolna a legnehezebb megyéink közé tartozik. Hogy miért, arra választ kapunk megpróbáltatásokkal, fordulatokkal teli történetének vázlatos áttekintéséből.

A magyar honfoglalást követő századokban a török hódoltság állandósulásáig, 1541-ig Tolna megye lakosságának túlnyomó többsége magyar volt. Tőlük való a megye régi földrajzi neveinek zöme. Szórványosan éltek még itt besenyők, s már a középkorban, az 1389. évi rigómezei csatavesztés után megkezdődött a törökök elől menekülő szerbek folyamatos betelepülése is. A török hódoltság alatt a megye lakossága katasztrofálisan megfogyatkozott, számos falu teljesen elnéptelenedett, elpusztásodott. Tösgyökeres magyar lakosság úgyszólván csak a Sárköz megközelíthetetlen mocsarai között maradt nagyobb számban. A megye újratelepítése mindjárt a török kiűzése, 1686 után megindult. Északról magyarok, délről pedig szerbek húzódtak a néptelen, elvadult tájra. 1696-ban Tolna megyében 488 magyar és 448 szerb háztartást írtak össze. (L. Bellér Béla: A magyarországi németek rövid története. Bp., 1981. 63.) A szerb terjeszkedést visszavetette II. Rákóczi Ferenc szabadságharca, amelynek több győztes ütközetét Tolna megyében vívták s amellyel a szerbek szembefordultak. Helyettük a Tolna megyei földesurak németeket kezdtek betelepíteni Hessen, Fulda, Mainz, Frankfurt, Karlsruhe vidékéről. Németországból a telepesek a Dunán hajóztak le Tolnáig, s onnan szekereken, gyalog mentek tovább a lakatlan vagy gyér lakosságú falvakba. A legnagyobb telepítő a temesi bánság kormányzója, C. F. Mercy gróf (1666 – 1734) volt. A XVIII. században 56, a XIX. században pedig 5 Tolna megyei helységbe költözött kisebb-nagyobb számban német telepes. (L.: Pataki: Tolna. 16 és Bellér i. m. 63 – 7.) Ennek következtében kapta Tolna (Somoggal és Baranyával együtt) a németországi irodalomban a *Schwäbische Türkei* (= Sváb-Törökország) megjelölést. A második világháború ismét jelentős változásokat hozott Tolna megye nemzetiségi összetételébe. A németiség száma a felénél kevesebbre csökkent. Az 1945. évi potsdami háromhatalmi (Nagy-Britannia, Szovjetunió, USA) értekezlet ugyanis határozatot hozott a Magyarországon maradt német lakosságnak Németországba való rendezett áttelepítéséről. Ennek a határozatnak a végrehajtásaként folyt 1946 januárjától júniusáig a németiség kitelepítése Németország amerikai megszállási övezetébe, majd 1947 – 1948-ban Németország szovjet megszállási övezetébe. Országosan a német lakosságnak több mint a felét telepítették ki. Ez lehetett a kitelepített németek aránya Tolna megyében is. A kitelepítettek helyébe az 1946-ban kötött magyar – csehszlovák lakosságcsere egyezmény alapján a Csallóközből és Szlovákia más területeiről sokezer magyar család költözött. De jöttek magyar családok Jugoszláviából, a Bácskából és Horvátországból is. Legnagyobb számban az 1941-ben Bukovinából átköltöztetett székelyek telepedtek meg a németiség helyén. Hosszú bácskai és dunántúli hányattatás után 1946 – 1947-ben 2665 bukovinai székely család kapott Tolna megyében házat és földet. A mai Magyarországnak Tolna a „legszékelyebb” megyéje. (L. Pataki: Tolna. 17.) Kéty lakosságának nagy része a bukovinai Hadikfalváról, Kakasd pedig a bukovinai Andrásfalváról származó székely.

Amilyen sokrétű Tolna megye népessége, olyan sokszínű a földrajzi névanyaga is. Minden itt lakó nép és népcsoport hozzájárult valamivel a formálásához, gazdagításához. S ez különleges felkészültséget követelt a gyűjtőktől és közzétévőktől egyaránt. A fő nehézséget a nagyszámú német földrajzi név okozta. Tolna megye következő helységeiből gyűjtöttek össze jelentősebb mennyiségű német földrajzi nevet: T a m á s i j á r á s: Belecska, Nagyszékely, Keszőhidegkút, Udvari, Pári, Szárazd, Gyönk, Diósberény, Szakadát, Varsád. P a k s i j á r á s: Németkér, Bikács, Dunakömlőd, Györköny. D o m b ó v á r i j á r á s: Dúzs, Csibrák, Kurd, Mucsi. B o n y h á d i j á r á s: Kalaznó, Hőgyész, Felsónána, Murga, Kéty, Tevel, Zomba, Závod, Kisdorog, Lengyel, Kisvejke, Nagyvejke, Tabód, Bonyhádvarasd, Mucsfa, Kakasd, Aparhant, Izmény, Györe, Majos, Bonyhád, Grábóc, Nagymányok, Máza, Váralja, Kismányok, Mőcsény, Cikó, Bataapáti, Mórág.

S z e k s z á r d i j á r á s: Kistormás, Tolna, Mözs, Szálka, Alsónána, Várdomb, Bátaszék. A TMFN. törzsszövege e községek frissen gyűjtött földrajzi névanyagát is a magyar ábécé betűivel szerepelteti, hiszen a helynévgyűjtemény elsősorban hazai használatra készült. De azok számára, akik nem tudnak magyarul, két mutató is lehetővé teszi a megye német földrajzi neveinek megismerését: az egyik német dialektológiai átírásban (525–77), a másik pedig német köznyelvi alakban (811–41).

A megbízható anyagot tartalmazó és jól szerkesztett földrajzinév-gyűjtemények nemcsak a nyelvészek, hanem a történészek, néprajzosok, földrajzosok, térképészek és egyéb szakemberek számára is a különféle ismeretek valóságos tárházai, amelyekből sok hasznót lehet meríteniük. Így a TMFN. alapján lehetségessé válik — egyebek között — több elpusztult középkori helység fekvésének pontos megállapítása. Néhány példát mutatok be. A középkori Sárköznek *Ete* volt a legnagyobb települése. A török hódoltság idején, 1591-ben a falu teljesen elpusztult, lakói Decsre menekültek. (L. Pataki i. m. 76.) A falunak még a helye is feledésbe merült. Magyarország történeti földrajzának legkiválóbb régi ismerője, Csánki Dezső 1897-ben még azt gyanította, hogy Ete „Bátaszék és Bonyhád vidékén feküdt, a mai tolna—baranyai határszélén” (Csánki 3: 424). Nos, a TMFN.-ben azt találjuk, hogy Decs belterületétől nyugatra egy korábban legelőként, most szántóként hasznosított határrésznek ma is *Eteváros*, *Ete vára*, *Városhel*, *Etedomb* (TMFN. 483) a neve. Itt volt hát a középkori Ete. Így tudja ezt a helyi hagyomány is: „A hagyomány szerint itt város állt. A törökök feldúlták és elpusztították. Régészek templom maradványaira bukkantak, és pénzeket, cserépedényeket is találtak” (uo.). — A török időkben néptelenedett el a középkori *Kercsmény* ~ *Körösmény* is. Csánki (3: 434) a következőképpen lokalizálja: „Döbrököz vidékén feküdt, a hol ma, ék. e helységtől, a görcsmén(y)i malom őrzi nevét.” Valóban, Döbrököz belterületétől északnyugatra (s nem északkeletre!) ott találjuk a *Görösmény* és az *Öreg-Görösmény* (TMFN. 271) nevű határrészt. Az utóbbiról ezt olvashatjuk: „A hagyomány és P[esty Frigyes]. szerint itt volt Görösmény középkori falu. P. szerint a templom falai láthatók” (i. h.). — A középkorban Tolna megyei falu volt *Torostyán* is. (Csánki (3: 455) ekként tudósít róla: „A pécsi püspökségé volt; úgy látszik Szász [ma: Szászvár] vidékén (a mai baranya—tolnai határ mentén) feküdt.” A Szászvárral határos Máza belterületétől dél-délnyugatra csakugyan megtaláljuk *Torostyán*-t (TMFN. 374). A határrész ma erdő, korábban szőlő, Pesty Frigyes idejében pedig szántó volt.

A mondottakból bizonyára kiviláglik, hogy Tolna megye pedagógusai és a munkálatokat irányító nyelvészek nagyszerű új művel gazdagították a magyar földrajzinév-gyűjtemények egyre gyarapodó sorát. Átvették a korábbi helynévgyűjteményekből mindazt, amit jónak tartottak (pl. a földrajzi köznevek kiválogatását a földrajzi tulajdonnevek tömegéből), de bátran újítottak maguk is (pl. a német nyelvi anyag szakszerű bemutatásával). Rászolgáltak megbecsülésünkre. De elismeréssel kell adóznunk Tolna megye Tanácsának is a nemes célú munkálatok megértő és nagyvonalú támogatásáért.

Kiss Lajos

Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Akadémiai Kiadó. Bp., 1980. 392 o. + 21 fényképmelléklet

I. A magyar nyelvtörténet legbecsesebb forrásai az Árpád-kor szövegemlékei: a Halotti Beszéd, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, az Ómagyar Mária-Siralom és a Gyulafehérvári Sorok. Vizsgálatuk nemcsak erkölcsi kötelessége az egymást váltó

nyelvész és irodalomtörténész nemzedékeknek, hanem mindenekelőtt tudományos érdek. A szóban forgó nyelvemlékegyüttes ugyanis — túlzás nélkül mondhatjuk — fundamentuma nyelvünk régebbi korszakairól való ismereteinknek.

Bár mindegyik említett szövegemlékünkkel számosan foglalkoztak, Benkő Loránd az első, aki következetesen egységben, összefüggésükben s azonos szempontok szerint elemzi mind a négy nyelvemléket. Szintézise számos újdonságot hoz, s hogy ez így van, az elsősorban Benkő vizsgálati módszerének köszönhető. Ez a munka fényes bizonyítéka annak, hogy milyen új eredményeket hozhat a nyelvtörténeti kutatás módszerbeli fel-
frissülése.

Benkő Loránd könyvében a magyar nyelvtörténet számos fontos kérdése, a hang- és alaktörténet ügyszólván valamennyi sarkalatos problémája terítékre kerül. Az ómagyar kor nyelvi történéseihez e könyv megkerülésével nem lehet hozzászólni. A vizsgált korból — sajnos — kevés nyelvemlékünk maradt fenn, ezért sok esetben hipotézisekkel kényszerülünk kitölteni az adathiányból következő fehér foltokat. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a szubjektív vélekedés nagyobb szerephez jut, illetőleg hogy — ennek következtében — a könyvben olvasható magyarázatoknak, főként bizonyos részletkérdéseknek a megítélésében egyénenként több-kevesebb eltérés biztosan mutatkozik majd. Ez persze nem a szerzőnek vagy a hozzászólóknak a hibája, hanem a körülményekből folyó sajátos helyzet, tudomásul veendő tény.

A könyvismertetés nem alkalmas műfaj e nagyszabású szintézis méltó bemutatására, tehát arra, hogy a könyv számos erényét, sok eredményét felsoroljuk, vitát, kérdőjeleket kiváltó részleteit számba vegyük, s azokra reflektáljunk is. Amire éppen ezért vállalkozhatok, az az, hogy jelzésszerűen számot adjak a munka tartalmáról, s fölhívjam a figyelmet néhány fontos módszertani kérdésre.

2. A könyv több részre tagolódik. A Bevezető megjegyzések (9–18) és az Általános észrevételek a szövegek jellegéről (19–32) című két fejezet az egész munka (megértése) szempontjából fontos mondanivalót hordoz. A két legfontosabb: 1. a szerző a közlés → olvasat → értelmezés → magyarázat logikus sorrendjét következetesen alkalmazza vizsgálódásában, s egységes nyelvtörténeti mércével mérve, az állapot és a változás-fejlődés összefüggésében mutatja be, s elemzi a négy szövegemléket; 2. bizonyítja, hogy a négy nyelvemlék közelebb áll egymáshoz keletkezési idejét tekintve, mint eddig gondoltuk, s hogy korábban (ti. az Árpád-kor utolsó harmadában) jött létre, mint föltenni szoktuk. Ezért e nyelvemlékek anyaga egyidejű nyelvi állapot részeként értékelendő, s a köztük levő különbségek nem annyira időbeli eltérések, hanem inkább nyelvjárási s műfaji változatoknak s az akkori magyar nyelv belső ingadozásainak tekinthetők.

Ezután a szövegemlékek fényképeit tartalmazó lapok, majd a Königsbergi Töredék Szalagjainak betű szerinti szövege (36–43), illetőleg mind a négy nyelvemlék olvasatát közlő fejezet (44–62) következik. A munka a továbbiakban a hagyományos grammatikai felosztásnak megfelelően hangtani (63–121) és morfológiai (122–287) részre oszlik, kiegészítve a szövegértelmezés kérdéseiről (288–350) és a szövegalkotásról, illetőleg annak stílári eszközzeiről (351–81) szóló fejezetekkel. A munkát egy rövid összegzés (382–3) és a szómutató (385–92), illetőleg Révai Miklós, Szinnyi József, Horváth János, Mészöly Gedeon, Pais Dezső, Bárczi Géza és Kniezsa István (ők voltak a szóban forgó nyelvemlékekkel foglalkozó legjelentősebb tudósok) fényképe zárja.

3. Mit mondhatunk módszertani szempontból Benkő munkájáról? Kritikusabban fogalmazva: mennyire látszik meg ebben a szintézisben, hogy a leíró vizsgálat módszerbeli fejlődése a történeti kutatást is megtermékenyíti? Abban ugyanis aligha kételkedhet bárki is, hogy a nyelvtörténész akkor jár el helyesen, ha a diakrón vizsgálatot a nyelv-

történet szinkrón keresztmetszeteinek lehetőség szerint strukturális leírására támaszkodik, illetőleg ha nem téveszti szem elől, hogy a nyelvtörténet — bizonyos korábbi szakaszaiban kizárólag, újabb szakaszaiban részint — nyelvjárások története. Nos, Benkő munkája megítélésem szerint a módszerbeli megújódás útját járó nyelvtörténeti vizsgálat kiemelkedő reprezentánsa. Éppen ezért rajta és segítségével nemcsak magyarázati lehetőségeket, hanem helyes vizsgálati módszert is tanulmányozhatunk.

Mi jellemzi Benkő kutatási módszerét? Az, hogy amennyire anyaga lehetővé teszi, igyekszik egyfajta szinkrón leírást végezni, s ebből, az egyidejű állapot összefüggéseit szem előtt tartó leltározásból kiindulva, ehhez visszatérve, a finnugor összehasonlító nyelvtudomány idevágó eredményeit s későbbi nyelvemlékeink tanúságtételét ezzel szembesítve építi fel magyarázatait. Benkő ízig-vérig funkcionális szemléletű, s ennek a strukturális nézőponttal bővült szemléletmódnak köszönhető a könyv számos új eredménye. Különösen az alaktani fejezetben sorjáznak azok az új vagy részint új magyarázatok, amelyeknek szülője az összefüggésekben gondolkodó funkcionális szemlélet volt. Hadd utaljak az igekötőkről szóló fejezet azon részére, ahol meggyőzően bizonyítja Benkő annak szükségességét, hogy nem elég megmaradni az adatnál, sőt még a jelenség-nél sem, hanem szintagmatikus összefüggéseket is vizsgálni kell (266); vagy azokra az oldalakra, ahol igeragjaink eredetéről nyilatkozik (235 kk.). Modern szemléletre vall az is például, hogy a tótani kérdések (így az ún. kötőhangzók) tárgyalásakor következetesen figyelembe veszi a szóalak egészének fonológiai és morfológiai felépítettségét (122 kk.), s kellő figyelmet szentel a nyelvi gazdaságosság szempontjának is.

Benkő munkája korszakváltást jelent abban a tekintetben, hogy az eddigi elem-történet helyett, pontosabban mellett már kapunk egyfajta jelenségtörténetet is (l. például az igeragokról és az igei jelekről szóló magyarázatokat). Úgy látom, Benkőnek sikerült elkerülnie a legtöbb esetben a modern nyelvtörténeti vizsgálat egyik legnagyobb buktatóját, a kettős: szinkrón és diakrón sík, illetőleg vizsgálat összekeveréséből származó belemagyarázásokat. S hogy ez így van, az megítélésem szerint nemcsak annak köszönhető, hogy következetes volt vizsgálati eljárásaiban, hanem annak is, hogy a magyar nyelv történetét és jelen állapotát egyaránt kitűnően ismeri. Aligha tévedek, ha megkockáztatom azt az állítást: a nyelvtörténész Benkő Loránd sok hasznát vette e munkája megírásakor dialektológus voltának is. Nem is elsősorban arra a módszerbeli párhuzamra gondolok, ami például bármely nyelvemlék leírása és a nyelvatlaszgyűjtők faluátlag-elvének az érvényesítése között föllelhető (mindegyik reprezentatív mintával dolgozik, abból [= töredékből] kell következtetnie az általánosra, a normatívra, a rendszerszerűre). Még csak arra sem, ahogy — valóban mesteri módon — kihámozza a vizsgált szövegemlékek több-kevesebb valószínűséggel nyelvjárástípushoz köthető elemeit, jelenségeit (l. például 231, 232, 253), illetőleg ahogy kamatoztatja mai nyelvjárásainkban való irigylésre méltó jártasságát. Hanem arra, ahogy a régi nyelvemlékek korának nyelvét élő, változó közegként szemléli és vizsgálja. A szinkroniában megmutatkozó dinamizmust, változást — mivel fölgyorsult bennük a mozgás — legjobban nyelvjárásainkban tanulmányozhatjuk, s ezzel kétségtelenül elősegíthetjük a realitásra való képességet és készséget a nyelv szemléletében. Bizonyára Benkő Loránd nyelvszemléletének alakulásában is volt nem kevés szerepe a nyelvatlaszgyűjtések tapasztalatainak (vö. ehhez a finnországi gyakorlatot, pl. N. Sebestyén: NyK. 1956. 35). A másik, említés nélkül nem hagyható körülményt abban látom, hogy etimológiai ismeretek és ténykedés nélkül nehéz, ha nem lehetetlen a magyar hang- és alaktörténet oly bonyolult, szövevényes rengetegében eligazodni. Az etimológus Benkő Loránd tapasztalatai, ismeretei nélkül sokkal nehezebb dolga lett volna az e szintézist író Benkő Lorándnak.

Benkő könyvének több helyén is szól a nyelv ezerarcú voltáról, sajátos működéséről (pl. 276). Ezekben a sorokban lakonikus tömörséggel összegzi több évtizedes kutatói

tapasztalatát kutatásának tárgyáról. Rokonszenves az a tudósi magatartás, ahogy akarva-akaratlanul hitvallást tesz a nyelv, az anyanyelv vizsgálatának fáradságos, ám mégis izgalmas és szép feladatáról; ahogyan rég múlt századok magyar nyelve hatott rá: stílusa ezeken a helyeken észrevehetően emelkedik, arról árulkodván, hogy ő maga is mennyire hatása alatt állt e páratlan értékű nyelvemlékek vallomásának.

Benkő kutatásai azt bizonyítják, hogy Árpád-kori szövegemlékeink az eddig föltettnél korábban keletkeztek. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a bennük található elemek, jelenségek keletkezési idejét is az eddigieknél számottevően korábbra kell tennünk (így véli, illetőleg bizonyítja is a szerző). De elfogadható-e ez finnugor oldalról? Egybevágónak-e Benkőnek a legkorábbi uráli nyelvemlékek anyaga alapján levont következtetései a finnugor összehasonlító nyelvtudomány vonatkozó tanításaival? Igen. Míg Zsiraiék az ugor együttélés felbomlását az időszámításunk utáni I. évszázadra tették (Zsirai: A finnugorság ismertetése. Bp., 1958³. 14), az újabb kutatások eredményei alapján ma már az időszámításunk előtti I. évezred közepével számolunk (Hajdú Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Bp., 1966. 14; arról nem is beszélve, hogy szaporodnak azok a vélemények, amelyek szerint ugor együttélésről talán nem is igen beszélhetünk abban az értelemben, ahogy eddig tettük). Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelv rendszerének kialakulása szempontjából döntő korszak, az ősmagyar kor (Bárczi: MNyÉltr.¹ 67) legalább évezredet ölel föl. S ha már finnugor vonatkozásokról esett szó: úgy hiszem, a magyar nyelvtörténet szempontjából ma is időszerű Bárczi vélekedése, hogy tudniillik szükségünk van a finnugor nyelvtudomány legújabb eredményeinek összefoglalására, különös tekintettel az ugor korra (NyK. 1956. 33).

Amennyire természetes és megszokott az, hogy bő tér szenteltetik hang- és alak-történeti kérdéseknek ebben a nyelvtörténeti munkában is, annyira újszerű az, hogy a szerző szövegtani elemzésre is vállalkozik. Bár kétségtelen, itt is eléggé ingoványos talajon mozgunk (volt-e vajon, s ha igen, milyen latin nyelvi előzmény; mennyiben fordítások e szövegek, mennyiben nem), mindenképpen helyes, hogy a vizsgált nyelvemlékek egyéb nyelvi-nyelvészeti problematikáját oly alaposan ismerő szerző elmondja véleményét e szövegek szerkesztéséről és stiláris eszközeiről. Meggyőzőnek tartom Benkő ama vélekedését, hogy a kérdéses nyelvemlékekből már önálló magyar nyelvi szövegalkotás képe, illetőleg annak körvonalai bontakoznak ki.

Benkő — joggal — nemzeti kötelességünknek tekinti, hogy nem honi földön levő régi szövegemlékeink hazahozataláért többet tegyünk, mint eddig (15, 33). Abban a reményében is osztozunk, hogy a környékbeli országok levéltáraiban való céltudatos búvárkodás régi magyar nyelvemlékeket hozhat felszínre. Bár olyan gyorsan teljesülne ez utóbbi kívánsága is, ahogy valósággá lett az az óhaja, hogy az Ómagyar Mária-Siralom hazahozattassék. (Az Ómagyar Mária-Siralom a könyv megjelenése után, vásárlás útján került haza. 1982. május 24-én adták át Budapesten ünnepség keretében az újabb lelőhelyéről Leuveni Kódexnek nevezett könyvet: ennek egyik oldalán, a hátlaapon található e becses nyelvemlékünk.)

4. Röviden néhány részletmegjegyzésemet közlöm.

A tótan a szinkrón és a diakrón szemlélet különbségének a szemléltetésére kiválóan alkalmas. Úgy vélem, a tótípusok tárgyalásában Benkő kevesebb teret adott a szinkrón szempontoknak, mint kívánatos, illetőleg könyvének más fejezetei alapján várhatnánk. Feltűnő például, hogy a tótan szinkrón terminológiáját alig használja. Eljárása persze védhető, mégis itt mintha túlságosan is kötötte volna kezét az előző kutatások szelleme.

Az igekötők tárgyalásában (I. különösen 266) kitűnő rokon nyelvi tanulságok, párhuzamok, illetőleg szakszerű feldolgozás (Zsirai: Az obi-ugor igekötők) áll támogatólag rendelkezésünkre.

A szóképzésről szóló fejezetben szívesen olvastam volna a képzőrendszeréről. Megértem Benkő megokolását, hogy erre nem látott lehetőséget (179), mégis úgy vélem, itt is adhatott volna az eddigi történeti képzővizsgálatoknál még többet éppen azzal, amivel más fejezetekben előáll: hogy tudniillik nemcsak elem-, hanem jelenségtörténetet is ad. A szinkrón (vagy: bizonyos szinkrón) összefüggések kibogozására a vizsgált nyelvelmékekben előforduló sok képző (a *-ság* képzővel 27 adat alakult !: 181) bizonyára kínál (ha nem is jó, de — mondjuk — valamelyes) lehetőséget. A *-hat*, *-het* képző keletkezéséről napvilágot látott külföldön egy hipotézis. Lavotha véleménye (Studien zu dem ungarischen Potentialsuffix *hat/het*. Studia Uralica et Altaica Upsaliensia. 4. Uppsala, 1967.) azonban, amely szerint e képzőnek a denominális *h* igeképző és a műveltető *t* kapcsolata volna, aligha talál elfogadásra nyelvtörténészeink körében, így nem is érinti a szerzőnek erről a képzőről való, meggyőző fejtegetéseit.

Benkő csak a Königsbergi Töredék Szalagjainak a szövegét közli betű szerint, mivel a másik három nyelvelmélek fényképei viszonylag jók, jól olvashatók (annak számára, aki jártas a nyelvelmékek olvasásában), illetőleg mert betűhív nyomtatott szövegeket megtaláljuk az Ómagyar Olvasókönyvben (l. 35). Úgy vélem, helyesebb lett volna mind a négy nyelvelmélek szövegét betű szerint közölni. Ez nem jelentett volna számottevő terjedelmi többletet, viszont nagy előnyt mindazoknak, akik velük foglalkozni kívánnak vagy foglalkozniuk kell (például a magyar szakos egyetemi hallgatóknak). Nincs ugyanis mindenkinek kéznél az ÓOlv.

Sajnálom, hogy csak szövegműve van a könyvnek, s nincs tárgyműve. Egy annyi kérdéssel foglalkozó, oly sok jelenséget, elemet vizsgáló szintézis számos tanulságának, eredményének gyorsabb kiaknázását ez a körülmény bizony akadályozza. Igaz ugyan, a kor nyelvi kérdéseit jól ismerő nyelvtörténész el tud indulni a szavak jelentette Ariadné-fonalon, de több mindent ő sem talál meg egyszerre, nem beszélve azokról, akiknek nem a nyelvtörténet fő munkaterületük.

Hogy mit lehetett volna még elemezni, leírni a vizsgált nyelvelmékekkel kapcsolatban, azt bizonyára Benkő tudja legjobban. Nem véletlen, hogy több esetben utal is ezekre a lehetőségekre. Munkáját dicséri, hogy a kritikus olvasóban is az a fajta hiányérzet támad, amely nem számon kéri elvégzendőnek ítélt fejezetek hiányát, hanem sajnálkozik elmaradásuk miatt. Sajnálkozik, mert tudja, hogy Benkő ezekben a kis vagy nagy fejezetekben is — a megírtakhoz hasonlóan — fontos megállapításokra jutott volna. Ilyen értelemben hiányolom a mondattani fejezetet, a központosítás leírását s a korszak helyesírásának összefoglalását.

5. Benkő Loránd szintézise a magyar nyelvtörténeti kutatások kiemelkedő alkotása. Mint ilyen, bizonyosan szilárd tartópillére, sokat konzultált forrása lesz az ómagyar kor nyelvére vonatkozó ismereteinknek, módszertani tekintetben pedig mintája hasonló jellegű nyelvtörténeti monográfiáknak. Már ma, megjelenése után közvetlenül is jól látható azonban egy másik fontos szerepe, nagy haszna: továbbgondolkodásra, ellenvélemények megfogalmazására, állásfoglalásra késztet, azaz pezsgést is visz a lankadó magyar nyelvtörténeti kutatásba.

Kiss Jenő

A Nyelvőr postája

Arany János egy szavának hangsúlyozásáról. Lőrincze Lajos az Édes anyanyelvünk című rádiós rovatának 1982. október 24-i adásában idézte Arany János Aisthesis (Megérzés) című versének utolsó négy sorát:

A nyelvnek is törvényeit:
Széppé, jóvá mi teszi:
Nyelvész urak jobban „tudják”,
A költő jobban „érzi”.

A második sorbeli *mi* névmást Lőrincze — azt vonatkozó névmásnak fogva fel — hangsúlytalanul mondta, mintha ez volna a sor értelme: „széppé, jóvá *ami* teszi” (tudniillik a nyelv törvényeit). Szerintem a kérdéses *mi* szócska ebben a mondatban nem vonatkozó, hanem kérdő névmás, ezért erre — nem pedig a *teszi* szóra — kell vetnünk a hangsúlyt.

Ezt a véleményemet arra alapítom, hogy a vers előző hat szakaszában arról van szó: mi teszi ihatatlanná a tudós borát (akinek pedig „van hozzá tudománya”), és viszont miért nagyon kapós a vén kupec bora (akinek csak nyelve, ínye, szája a „borpróbája”). Figyelembe kell vennünk, hogy Arany a már idézett utolsó versszak első sorának *törvényeit* szava után kettőspontot tett, így jelezve, hogy a mondat értelme ez: A nyelvnek is törvényeit, pontosabban azt, hogy a *nyelvet* széppé, jóvá mi teszi: nyelvész urak jobban „tudják”, a költő jobban „érzi”.

Nekem a vers egészének gondolatmenete és „A nyelvnek is törvényeit:” sor végén levő kettőspont ezt az értelmet sugallja. Én tehát a második sorban a *mi* névmást — mint kérdő névmást — emelném ki főhangsúllyal: „Széppé, jóvá *mi* teszi. . .” Arany János kérdéses kettőspontja arra figyelmeztet, hogy ne a nyelv „törvényes” szabályozása legyen szép és jó, hanem maga a nyelv, illetőleg az, ahogy anyanyelvünket használjuk.

Pásztor Emil

Lehetséges, hogy Pásztor Emilnek igaza van. Annyiban mindenesetre, hogy úgy is lehet felfogni és elmondani a kérdéses versrészletet, ahogy ő gondolja. De hogy csak az lenne az egyedüli helyes, abban kételkedem.

Én így értelmeztem Aranyt: A nyelv törvényeit: azt, ami a nyelvet széppé, jóvá teszi: nyelvész urak jobban tudják. . . A *mi* (*ami*) névmás nem a *törvényei*-re, hanem a *nyelv*-re vonatkozik — az én felfogásomban.

De — mondom — Pásztor Emil felfogását és hangsúlyozását is el tudom képzelni. Ahogy a sokszor idézett Vörösmarty-sor (Hová lépész most, gondold meg, oh, tudós) első szavai is felfogható éppenséggel kérdő névmásnak is, bár inkább vonatkozó névmásnak tartjuk, s az igét (*lépsz*) hangsúlyozzuk.

(Az ilyen vitatható értelmezésekre sok szép, tanulságos példát talál az olvasó Rácz Endre alapos cikkében: A homonimák szépirodalmi előfordulásairól. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Tankönyvkiad, 1980.)

L. L.

Beke Ödön centenáriuma

A Magyar Nyelvőr régebbi olvasói emlékeznek rá, hogy Beke Ödön volt az, aki a háború dúlta országban újraélesztette és 1946-tól 1953-ig nagy lelkesedéssel szerkesztette a folyóiratot. Ezt megelőzően azonban már évtizedek óta szorgalmas munkatársa volt a Simonyi, majd Balassa által irányított Nyelvőrnek mindaddig, míg a folyóiratot a második világháború idején be nem tiltották (1939). Beke Ödön jellegzetes és tekintélyes alakja volt a Nyelvőr körül tevékenykedő nyelvészcsoporthoz.

Mindenekelőtt finnugor nyelvészként tartják számon, bár a szakemberek igen jól tudják, hogy Bekének magyar nyelvészeti munkássága is jelentős volt, szám szerint, meg érdemben egyaránt. Beke Ödön ugyanis ahhoz a nyelvész nemzedékhez tartozott, amelyik Simonyi Zsigmond tanítványának mondhatta magát. A Simonyi iskolájából kikerült nyelvészeknél pedig a magyar és a többi finnugor nyelv iránti érdeklődés nem különült el annyira egymástól, mint napjainkban. Ezzel állhat összefüggésben, hogy a régi Nyelvőr más volt mint a mai: a szoros értelemben vett nyelvapoló, nyelvjárási és magyar nyelvtörténeti cikkeken kívül találunk benne speciálisan finnugor nyelvészeti közleményeket is, ami a folyóiratnak hajdani szűkös terjedelméhez viszonyítva számottevőnek minősíthető. Beke mint szerkesztő ezt a hagyományt folytatta, s — a címmel ellentétben — olyan folyóiratszámokat iparkodott megszervezni, amelyek a nyelvtudomány egész területéről tájékoztatják az olvasót. Ez a törekvése az akkori viszonyok között helyes volt (ne felejtjük el: a többi nyelvészeti folyóirat igen lassan kezdett éledezni), és sikerrel is járt. A szerkesztési elvekben csak akkor történt változás, amikor a többi nyelvészeti folyóirat rendszeres megjelenése helyreállt, újak is a színre léptek, s ezzel a Magyar Nyelvőr az MTA Nyelvművelő Bizottságának a folyóiratává lett: ettől kezdve a lap kifejezetten a magyar nyelv magasfokú ápolásának a feladatát kapta.

Beke Ödön fáradhatatlan tudós volt. Ha munkásságáról akárcsak futólag képet óhajtunk adni, akkor címek idézésére alig van mód, legfeljebb az általa művelt területek hosszú sorát említhetjük, a további részletes információ céljából pedig Velenyák Zsófiának többszáz tételes bibliográfiájára utaljuk az olvasót (ez Beke professzor 80. születésnapja alkalmából készült, l. NyK. 65 [1963]: 464—473). Gyűjtött és kiadott nyelvjárási szövegeket (magyar és finnugor nyelvekből), tájszavakat, szólásokat, hiedelmeket, közölt nyelvjárási leírásokat, rengeteg szó- és szólásmagyarázat fűződik nevéhez, kedvelt területe volt a népi növény-, hal-, csillagnevek vagy rokonsági elnevezések gyűjtése, érdekelte a különböző nyelvek pénzszámlálási módjainak vizsgálata és egyetlen apró adalékot sem mulasztott el följegyezni, amelynek valamilyen jelentőséget tulajdonított a népelet vagy a nyelvészet szempontjából. Ugyanilyen intenzitással foglalkozott alaktani s mondat-tani problémákkal (e téren nagyobb összefoglalásokat is készített) és természetesen a magyar nyelv helyes használatának ügyével is. Noha vannak hangtörténeti és etimológiai cikkei is, érdekes módon mégis ez volt az a terület, amelyen munkássága kisebbnek látszik: egy olyan korban, midőn a hangtörténet és az etimológia állt a finnugor nyelv-

szeti kutatások középpontjában. Nyelvészeti kutatásai nem voltak öncélúak: művelődés-történeti és folklorisztikai vonatkozásaik is fontosak, s ezért akár az egységes néptudomány művelőjének is tekinthetjük Beke Ödönt.

Simonyi nyilván az újgrammatikus irányzat szellemében irányította tanítványait, ennek azonban Beke munkásságában igazi nyomai csak a nyelvi tények és adatok tiszteletében, meg a józan filológiai feldolgozásban mutatkoznak meg. Elméleti kérdésekkel nem szívesen foglalkozott, a teóriánál jobban érdekelték őt a nyelvhasználat mindennapos gondjai és jelenségei. Bizonyára úgy vélte, hogy ezek megvilágításával sokkal több hasznot hajt a nyelv tudatosításához, mint holmi elvont elméletieskedéssel.

Sok könyve jelent meg, bár a két háború közötti években nem tartozott éppen a kivételezettek közé. Sőt, mostoha körülményekkel kellett megküzdenie, tevékenysége ekkor még nem kapta meg a kijáró hazai elismerést és támogatást. A tudomány nemzetközi porondján azonban nagyon hamar ismert és megbecsült lett a neve. Mindenekelőtt cseremisz szövegköteteivel szerzett elismerést. Ezek anyagát cseremisz hadifoglyoktól gyűjtötte, publikálásuk azonban idehaza csak 1951 után volt lehetséges 4 külön kötetben. A két háború között anyaggyűjtésének egy tekintélyes részét külföldön volt kénytelen közzétenni: egy kötetet Oslóban (1931), egy másikat Bécsben (1934), a harmadikat — és igen fontosat — Helsinkiben (1938) és egy negyedik kisebb nagyságút Tartuban (1939). Ezek a könyvek becses forrásai a cseremisz nyelv kutatóinak, akik türelmetlenül várják a kéziratban heverő utolsó szövegkötet megjelenését, de még inkább azt az önálló szógyűjtésen alapuló cseremisz nyelvújrási nagyszótárat, amelynek kézírata készen áll, sőt első kötete évek óta a kiadónál hever. De már e kötetek előtt is tekintélyt szerzett magának 1911-ben megjelent Cseremisz nyelvtanával, amely ma is jól használható alapos összefoglalás. Kiváló értekezés a Finnugor határozós szerkezetek (1914) és A vogul határozók (1905) c. két önálló munkája, de az a sok egyéb cikk és tanulmány is, amely a finnugor nyelvek alak- és mondattanára vonatkozik. Magyar nyelvészeti munkásságából kiemelkedik A pápavidéki nyelvjárás (1905) című füzete, valamint Kemenesalja nyelve (1906) című tanulmánya, de ehhez hozzátesszük: a magyar nyelvjárások iránti érdeklődése egész életén végigkísérte. Se szeri, se száma nyelvjárási közleményeinek. Gyűjtött és publikált tájszavakat, szólásokat, kisebb-nagyobb adalékokat. Ilyen jellegű közléseire a „Wörter und Sachen” tárgy és szó, szó és művelődési háttér egybetartozását figyelembe vevő módszer a jellemző, amely módszernek Mészöly Gedeon mellett egyik legkövetkezetesebb magyar művelője volt. Foglalkozott persze a népnyelv mondattani és morfológiai kérdéseivel és magyar nyelvtörténeti problémákkal, sőt az írói (költői) nyelvhasználattal és szaknyelvi kérdésekkel is.

Szinte haláláig dolgozott, sohasem láttuk fáradékonynak, holott élete sorsa nem kényeztette őt el. Hosszú évtizedeken át — néhány éves megszakítással — középiskolai tanár volt, s egy ideig a Tanácsköztársaságban viselt szerepe miatt emigrációba is kényszerült. A jól kiérdemelt egyetemi katedrát, az ELTE II. sz. Finnugor Tanszékét 1953-ban létesítették számára, tehát 70 éves korában, s ezt a tanszékét lelkesen, eredményesen vezette 1962-ben történt nyugdíjazásáig. Az egyetemi oktatási hatóságok e kései elismerése mellett sovány vigasz lehetett számára, hogy ezt megelőzőleg 1948-ban magántanárrá habilitálták, majd a következő évben megkapta a címzetes nyilvános rendkívüli egyetemi tanári titulust. A Magyar Tudományos Akadémia hamarabb fölismerte Beke Ödön tudományos érdemeit: mielőtt lehetett — 1945-ben — levelező tagjává, 1958-ban pedig rendes tagjává választotta. Levelező tagi székfoglalójának címe „Szókincs és néphagyomány”, rendes tagi székfoglalójáé pedig „Névszó és ige” volt. Mindkettő híven tükrözi Beke Ödön széles körű érdeklődését mind a magyar, mind a finnugor nyelvészetben és azt a képességét, ahogyan aprólékos és finom nyelvi megfigyelésekből összegező és nagyobb távlatú koncepciót kerekít ki.

Beke Ödön nemcsak tudósnek volt rendkívüli egyéniség, hanem embernek is. Tudományának megszállottja volt, de ez nem akadályozta abban, hogy a való élet problémái elől elzárkózzon. Aktív közéleti tevékenysége mindenki előtt ismert: nézeteiben, elhatározásaiban szilárd és állhatatos volt, és e tulajdonságai nagyszerű szervezőkészséggel párosultak. Tudott olykor meggyőződésből indulatos is lenni. Véleményét bárkinek szemtől szembe megmondta, a kedvezőtlen is, s ebből olykor konfliktusok is keletkeztek. Ezért többen legendás egyéniségnek vagy — enyhe túlzással — különnek vélték, holott nem volt az, csak egyenes, gerinces és rendíthetetlenül és bátran őszinte. Ezek a kompromisszumra nem éppen alkalmas tulajdonságai lehetnek az okai annak, hogy alakja köré olykor-olykor túlzó vagy eltúlzott legendák szövődtek. A külsőleg néha nyers egyéniség azonban szinte korlátlan segítőkézséget és a tanítványai, barátai iránti hatékony támogatást rejtett. Szerette az ifjúságot, a kezdő és tehetségesnek látszó reménybeli nyelvészeket, és sokat tett értük: nem pusztán pályájuk egyengetésében volt segítségükre, hanem állandó figyelemmel kísérte személyes problémáikat, érdeklődött családjuk, életkörülményeik iránt. Közvetlenségére pusztán egyetlen példát említek, ez is velem történt. Huszonhárom éves koromban ismertem meg, ő akkor a 63. évét már betöltötte, s természetesen professzor úrnak szólítottam. Beke Ödön azonban nem sokat adott a formákra, megismerkedésünkkor talán már hallott rólam valamit, vagy olvasta egy zseni ifjú írásomat, egyszóval megnyertem tetszését (s hozzáteszem: haláláig kedvelt), és rögtön letelegett. Majd mikor azt tapasztalta, hogy a korkülönbség diktálta etikett szerint továbbra is professzor urazom és „tetszik”-ezem, a lehető legnagyobb meglepetésemre fölszólított, hogy bátran tegezzem vissza, hiszen kollégák vagyunk. Bevallom, ez eleinte nehezen ment, de büszke voltam e kitüntető megtiszteltetésre, amelyben persze nemcsak én, hanem más fiatalok is részesültek.

1883. május 20-án született Komáromban, 1964. április 10-én hunyt el Budapesten. Születésének századik évfordulójáról a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE Finnugor Tanszéke együttes ülésen emlékezett meg 1983. május 24-én, melynek tudományos anyagát (Bereczki Gábor, Lőrincze Lajos és Voigt Vilmos előadásait) a Nyelvtudományi Közlemények Beke-emlékszáma fogja közölni (1983. évfolyam 2. szám). Beke Ödönnek, a kiváló nyelvésznek s a Magyar Nyelvőr hajdani felélesztőjének és szerkesztőjének emlékezete azonban nemcsak e papírlapokon él tovább.

Hajdú Péter

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1983. I. 20. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
83.11634 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

<i>Magyar László András: Szélhámos</i>	241
<i>Kontra Miklós: A frisbee-től a dobójáték-ig</i>	242

Szemle

Ferenczy Géza: Magyarán (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	244
Kiss Lajos: Tolna megye földrajzi nevei	246
Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei (Ismerteti: <i>Kiss Jenő</i>)	248

A Nyelvőr postája

<i>Pásztor Emil—Lőrincze Lajos: Arany János egy szavának hangsúlyozásáról</i>	253

A Nyelvőr hírei

<i>Hajdú Péter: Beke Ödön centenáriuma</i>	254

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre 52 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen* ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról* ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)*] ..... 4 Ft
4. *Bárczi Géza: Anyanyevlünk magyarsága* ..... 1 Ft
5. *Vértess O. András: A beszédhibákról* ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője* ..... 3 Ft
7. *Benczedy József—Deme László: Egy szavaltó és kiejtési verseny tanulságai* ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése* ..... 5 Ft
9. *Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája* ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz: O. Nagy Gábor emlékének* ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában* ..... 2 Ft
12. *Beszédkultúránk időszerű kérdései* .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7

Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9

Études Finno-Ougriennes. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)

Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8

Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296 l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6

Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3

Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7

Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161 l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2

Jel és Közösség. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Museum könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3

Knieszsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)

Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4

Magyar értelmező kéziszótár (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás.) 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 15. (a tizenegvedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2

Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval

Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval

Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43

Researches in Altaic Languages Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4

Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2

Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveg. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval

Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8